

Művelődés

Közművelődés,
de minek?

KOLOZSVÁR
KÉTEZERHÁROM

Tartalom

Szabó Zsolt: Közművelődés, de kinek?	7
--	---

Közművelődés, riport

Boér Jenő: A százéves temesvári Millenniumi templomról (1996)	8
Duray Miklós: Lélekbe zárt haza. Mit kezdjünk azzal, ami van és mégisincs? (1995)	9
Smaranda Enache: Önazonosság és európaiság (1997)	11
Gál Sándor: Ami a reményt élteti (1996)	12
Jakab Antal: „Talpra, magyar” és az „Ébredj, román!” (1995)	13
Lászlóffy Aladár: A lélek Corvinái (1997)	15
Lisztóczy László: Versekben tündöklő Erdély. Egy antológiásorozat margójára (1996)	16
Nagy Károly: Az anyanyelv kovácsolja egybe öt világrész magyarságát (1995)	18
Péntek János: A jövő esélyei a külső régiókban (1996)	20
Pomogáts Béla: Erdély a magyar történelemben és kultúrában (1996)	24
Szabó Bálint: A Transylvania Trust felette szükséges voltáról (1997)	27
Szabó Zsolt: Kisajátítható-e Tamási Áron öröksége? (1997)	29
Vetési László: Gyülekezetek maradéka műemléktemplomok árnyékában (1997)	31

Galéria

Barabás László: Akiket fog a figura... Dramatikus népszokások Bálint Zsigmond művészfotóin (1996)	36
Kántor Lajos: Barabás Miklós Céh – régiek és újak (1998)	38
Gábor Dénes: Pasztellkrétával és festőecsettel írt poézis. Ferenczy Júlia művészetéről (1997)	40
Szatmári László: A modern misztikus. Kákonyi Csilla olajfestményei (1995)	42
Gábor Dénes: Román Viktor plasztikai világa (1996)	44
Szatmári László: Az emberélet fordulói. Plugor Sándor tollrajzai (1996)	46
Gábor Dénes: Gy. Szabó Béla fametszetei Háromszéken (1998)	48
Sütő Ferenc: Látványvadászat Ippon (1998)	50
Szabó Vilmos: Generációk párbeszéde (1998)	50
Sütő Ferenc: Zsombok három próbája (1998)	52
Szatmári László: Tűzben tisztult zománcok. A nyírbátori zománcműhely bemutatkozása (1996)	54

Enciklopédia

Amedeo di Francesco: Magyarok Nápolyban a 19. században (1996)	56
Egyed Ákos: A jobbágyfelszabadítás a Partiumban 1848-ban (1997)	59
Engelmayer Ákos: Az 56-os magyar forradalom visszhangja, emléke és szerepe a 70-80-as évek cenzúra nem látta (illegális) lengyel sajtójában és könyvkiadványaiban (1997)	63
Gaal György: 1848–49 emlékhelyei Kolozsvárt (1998)	65

Gömöri György: I. Erzsébet angol királynő alakja a 16–17. századi magyar irodalomban (1997)	69
Imreh István: A székel szék határai, életsorsa a felvilágosodás évtizedeiben (1995)	70
Tonk Sándor: Jakó Zsigmond köszöntése (1996)	75
Jakó Zsigmond: A magyarság életrajza (1996)	76
Tonk Sándor: A honfoglalás jelentősége a magyar nép és Európa népeinek történetében (1996)	78
Kósa László: Fürdőélet az Osztrák–Magyar Monarchia idején (1996)	80
Neményi József Nándor: Új törvény, új dilemmák és régi bürokrácia A kutya ugat, a karaván áll, 1997 novemberében! (1998)	86
Péterffy Miklós: Kós Károly első megépült lakóháza (1998)	88
Sas Péter: Kelemen Lajos és Móríc Zsigmond találkozása Kelemen-levél tükrében (1997)	94
Szörényi László: Az olasz–magyar kapcsolatok históriája. A kihívás és válasz kettősségében (1996)	96

Vadrózsa

Balázs Lajos: Megkerítés. A haldoklás különleges rítusa Csíkszentdomokoson (1996)	100
Gazda Klára: Nagy Jenő emlékezete (1996)	101
Nagy Jenő: Összehasonlító viselettörténet és szótörténet (1996)	102
Keszeg Vilmos: A kör szemantikája és szerkezete (1997)	106
Dr. Kós Károly: Az alvinci újkeresztyén késekről (1995)	110
Könczei Csongor: Generáció- és stílusváltás a kalotaszegi cigányzenész családoknál (1997)	112
Nagy Olga: Népismeret, szociális védelem – falufejlesztés (1996)	115
Pozsony Ferenc: Az elveszett juhait kereső pásztor zenés-táncos változata a lemhényi Szent György-napi szokásokban (1998)	117
Szentimrei Judit: A barcasági csángó magyar öltözet (1997)	120
G.D.: Vámszer Géza emlékezete (1996)	124
Vámszer Géza: Néprajzi, népművészeti, múzeumi és háziipari mozgalmak Csíkbán a két háború között (1996)	124

Az antológia szerzői	128
----------------------------	-----

Közművelődés, de kinek?

Az antológia címében is megfogalmazott harsány kérdés inkább csak magunknak szól, amolyan olvasó-vásárló csalogató-fogó gyakorlat része: milyen elvárásoknak-igényeknek próbálunk megfelelni a 89-es decemberi bukfenc óta? Azóta is keressük a választ: van-e közművelődés, s ha van, akkor miért nincs? Vajon nem csak arról van-e szó, hogy a sokkal rövidebbnek remélt átmeneti időben még nem állott helyére minden, amit a hagyományos polgári értékrendből folytathatónak érzünk? Tudunk-e az erre a kérdésre érzékeny munkatársainkkal együtt elfogadható választ adni a megváltozott körülmények között is, vagy visszavonulót fújunk, és bevalljuk, hogy szegényebbek lettünk még egy illúzióval.

Ismét egy csöndes házi évforduló előtt állunk: 55. születésnapját ünnepli a Művelődés júliusban. Nekünk fontos és annak a néhány ezer olvasónak, aki továbbra is megveszi, elolvassa lapszámainkat, szakít magának egy kis időt rohanó napjainkban, hogy legjobb hagyományait folytató kedvenc lapjából merítsen erőt, kitartást, ha mindennapos gondjain felül emelkedve van egy kis ideje hagyományos módon tájékozódni a felkínált írásokból.

Elsősorban nekik szeretnénk betartani ígéretünket és teljessé tenni az öt éve elindított antológiatorozatunkat. Ily módon ezeréves tartozásunkat kiegyenlítjük ebben a nyári összevont 6–9. lapszámban, amely külön kötetként is napvilágot lát jubileumi 20. kiadványaként a könyvkiadás kalandos vállalkozásába is belefogó Művelődésnek. Ha tehát valaki összegyűjtötte a jelen kötettel együtt összesen hat (5+1) válogatásunkat (1998: A közművelődés szolgálatában; 1999: A közművelődés szűkülő (t)erei; 2000: A kibontakozás ígérete; 2001: Kisajátított közművelődés és a +1 a 2002: Művelődés Galéria), akkor félszáz esztendő (1948–1998) érdekes mérlegét tartja kezében, mert a Művelődésben megjelent írások tükrében szemlélheti a tájainkon bekövetkezett változásokat. A lap történetébe nem kalandozunk most túlságosan bele, mert annak idején a születésnapra készülve 1998/1-es lapszámban mérleget készítettünk (Kis magyar művelődéstörténet, avagy a Művelődés rövid története).

Antológiánk a majdnem félszáz megjelent lapszámból tallózik, ám keresztmetszetünk nem éri el a tíz százalékot, s természetesen csak egyik megközelítése marad a Művelődés-jelenségnek. Hiszen sokféle szempont alapján lehet válogatni a már megjelent írásokból, mi mindenképpen arra törekedtünk, hogy egyrészt jellemző legyen a vizsgált időszakra, másrészt lehetőleg felmutassuk azokat az értékeket, amelyekben tetten érhető az a sajátosság, ami mássá, egyénivé teszi lapunkat a hazai magyar sajtóban. Ismét a bőség zavarával küszködtünk, sok, szívünknek kedves írásról is le kellett mondanunk, s mindössze a Galéria rovatunkban engedjük meg magunknak azt a fényűzést, hogy leggyakrabban közlő belső munkatársaink három írással is szerepeljenek.

Az öt esztendő alatt óhatatlanul ritkultak soraink is; a régi és a megújult Művelődés állandó munkatársai közül Ferenczy Júlia festőművész, Plugor Sándor grafikus, dr. Kós Károly néprajzos, Nagy Jenő nyelvész, Imreh István vagy a fájdalmasan korán, éppen lapzártakor elhunyt Tonk Sándor történész, életművének fontos része hasábjainkon jutott el az olvasó-

hoz, mindannyian fontosnak tartották válaszolni a maguk szakterületén a címben felvetett kérdésre.

Összeállításunk fő rendezője az volt, hogy lehetőleg a lap hagyományos szerkezetét követve a közművelődéssel foglalkozó írások állnak az élen, elsősorban erdélyi, de magyarországi és felföldi szerzők is szerepelnek, elsősorban közösségszervező és -építő, identitáserősítő szerepük volt/lehetett. A rostáláskor viszont ki kellett hagynunk a súlypontos lapszámainkban közölt írások legnagyobb részét, vidékbemutató és évfordulós összeállításaink egyáltalán nem kaphattak helyet itt. Pedig például a Harag György emlékszámunkat (1996/1) a marosvásárhelyi évfordulós megemlékezésre és az emlékkiállítás megnyitójára időzítettük, az egybegyűlt szép számú közönség nagy örömmel fogadta. Vagy máig emlegetik például az 1997-es barcasági (5–6.) vagy szilágysági (7–8.) összeállításunkat, az utóbbi ízelítő volt a régóta esedékes és rá két évre a Kritérium Könyvkiadónál megjelent nagyszabású Szilágysági magyarok című monográfiából. Csak mutatóként szerepel egypár írás a népek és kultúrák évszázados vagy évezredes kapcsolatát bemutató összeállításokból (japán–magyar, olasz–magyar vagy lengyel–magyar), pedig például a Művelődés tudatosította, hogy Kolozsvárt hamarabb tanították a japán nyelvet, mint Budapesten vagy Bukarestben. A szerteágazó és Erdélyben is jelentős olasz vonatkozásokkal Rómában a hungarológiai kongresszuson összegyűlt szakemberek előtt mérettünk meg. Széles visszhangot váltott ki Menni vagy maradni? összeállításunk 53 leendő újságíró vallomásából (1996/9), vagy egy másik lapszámban különböző szakos egyetemisták járták körbe a schengeni határok kiterjesztése következtében előálló sajátos helyzetet, amely az önhibájukon kívül a Kárpát-medence különböző országaiba szakadt magyarokat szétválasztja (1998/11). A romániai magyar sugárzott sajtót bemutató lapszámunk úttörő kezdeményezés volt a tévé- és rádióstúdiók számbavételével (1998/3). A teljesség igénye nélkül éppen csak jelezni tudjuk, hogy a szociálpolitika, a műemlékvédelem vagy a különféle civil kezdeményezések, az EMKE jubileumi évfordulója vagy évi közgyűlése és jutalmazottai megannyi tematikus összeállításunk vissza-visszatérő eleme.

„Itt az írás, olvassátok...” – mondhatnók a költővel. Olvassátok és szeressétek továbbra is... a Művelődést, még legalább ezer évig.

SZABÓ ZSOLT

A százéves temesvári Millenniumi templomról

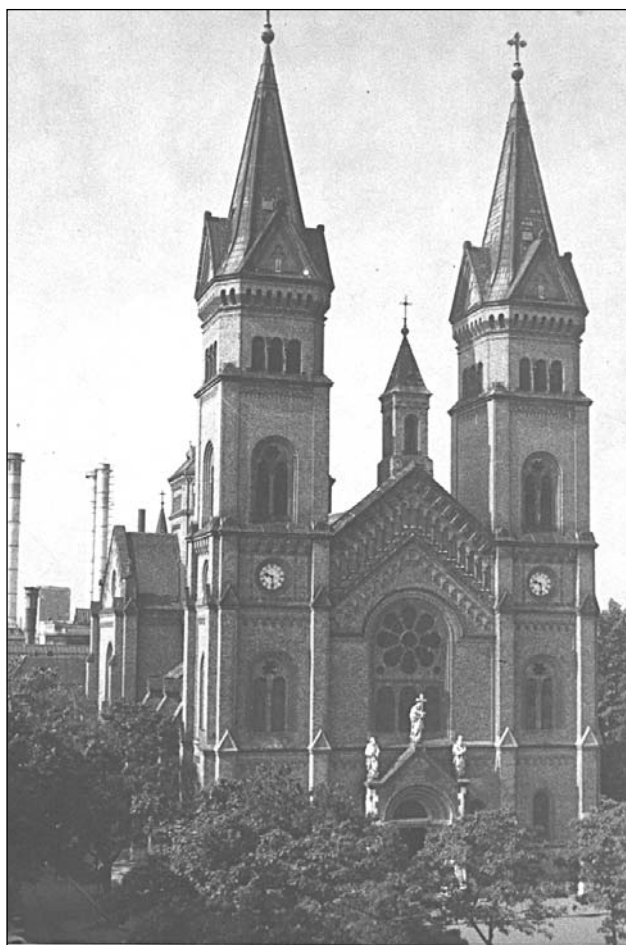
Temesvár egyik legnagyobb, legszebb, legimpozánsabb épülete a honfoglalás ezeréves évfordulójára épített Millenniumi templom. Ez Erdély- és Bánság-szerte az egyetlen millenniumi templom. Fennállásának 100. évfordulóját ünnepeltük az idén. Az ez alkalomra rendezett ünnepségek után tettem fel kérdéseimet Szabó Dénes címzetes esperesnek, a templom plébánosának.

– Esperes úr, kérem, mondja el, hogyan épült fel a templom?

– Már évekkel e templom alapkövének letétele előtt megalakult egy templomépítési bizottság, amely pályázatot írt ki az épületre. Négy terv készült el, ezek közül a Dessewffy Sándor csanádi püspök vezette bizottság lovag Ybl Lajos budapesti műépítész tervét fogadta el. Az alapkő letételére 1896. október 4-én került sor, aztán megkezdődött a templom építése a magyar állam költségén, ti. a Gyár város, ahol áll, akkor túlsúlyban magyar és katolikus lakosú volt. Akkoriban ez a része amolyan perifériája volt a városnak, ahol több gyár működött, a lakosok nagy része szerény körülmények között élő munkásember volt, nem jómódú üzletember vagy kereskedő. Így a sors ironiája, hogy a város legszegényebb negyedében épült fel a legimpozánsabb templom...

– Kérem mutassa be a templomot.

– Tiszta román stílusban épült, három hajója, két tornya és egy-egy kupolája van. Nagy és díszes épület, amelynek kivitelezését az Ybl-terv alapján Krémer József helyi építész végezte. A templom hossza 71 m, szélessége az arcvonalnál 27,5 m. Magassága 65 m, az épület maga 1800 négyzetméter alapterületen fekszik. A bejárat kapu fölött 3 ember nagyságú szobor áll: Péter és Pál apostolok és közöttük Krisztus a kereszttel. A főoltár úgyszintén román stílusban készült, tölgyfából, gazdag aranyozással. Fő ékessége jobbról Szent István, balról Szent László szobra és az oltárkép, amely Máriát, a Magyarok Nagyasszonyát ábrázolja – Vastagh György munkája –, a kép alatt Krisztus a megváltás kereszttel látható. A szószék barna, kemény tölgyfából készült, gazdag faragványokkal és aranyozással. A mellékoltárokat Kis Szent Teréz ábrázoló gobelin, Szent Kristófot, a Szent Keresztet és Jézus Szívét ábrázoló festmények díszítik. A 18 darab 5 m magas és 1,3 m széles színes ablaküveg Tirolban készült, Krisztus életének egy-egy epizódját ábrázolja, valamint a 12 apostolt. Az orgona kemény tölgyfából készült, neoromán stílusban, gazdag faragással és aranyozással. Négyezer sávjára van, három játszóasztala és egy pedálja. Wegenstein Károly Lipót temesvári orgonaépítő műhelyében készült. A kupola falrészét 4 festmény díszíti, jelenetek Mária életéből. A toronyba 51 lépcsőfok vezet. A templomnak össze-

A Millenniumi templom. Gyurcsik Miklós felvétele

sen 7 harangja van, ezek közül a nagyharang, amelyet Novotny Antal öntött, 2420 kg-os. A harang egyik oldalán Szent István, másik oldalán pedig Mária, Patrona Hungariae képe látható. A keresztút 14 darab fából faragott dombormű. A 48 pad tölgyfából készült, igen értékes a díszítése. A templom összesen 5000 személy befogadására alkalmas.

– Úgy tudom, az évek során a templom újabb termekkel bővült. Mire használják ezeket?

– Így igaz. Több termet illesztettünk a templomhoz anélkül, hogy megbontottuk volna az építmény eredeti stílusát, egységét. Feltétlenül szükséges volt a bővítés. Így hozzáépült egy hitoktatói terem, egy sekrestye, egy iroda és a könyvtár. Mondanom sem kell, hogy ez a város legnagyobb plébániája, kb. 8000 hívővel. Ennek 80%-a magyar, a többi német, román, bolgár, cseh, és szlovák nemzetiségű. A hittanórákat itt és az iskolákban magyarul, németül és románul tartom, a szentmisék is háromnyelvűek.

– Kik voltak a templom plébánosai és mikor teljesítettek itt szolgálatot?

– Az eltelt 95 év alatt (a templom 1901-ben készült el) hat plébános teljesített itt szolgálatot: Vudý Antal apátplébános (1901–1902), Patzner István plébános (1902–1908), Pacha István apátplébános (1908–1925), Rech K. Géza apátplébános (1925–1956), Fodor József pápai prelátus-plébános (1956–1986) és jómagam, aki immár 10 esztendeje szolgálom itt. Elődeim emléke legyen áldott, hisz nekik köszönhető,

hogy napjainkban ez a templom Temesvár legszebb temploma, hogy féltve őrizték szépségeit, értékeit és állandóan szaporították azt. Nyugodjanak békében!

– Október hónap folyamán ünnepelte a templom százéves évfordulóját. Hogyan zajlottak le az ünnepek?

– Valóságos ünnepségsorozatról volt szó, amely a millicentenáriumi ünnepségsorozatok szerves részét képezte. Március 15-vel kezdtünk, a magyar forradalom kitörésének megünneplésével, majd folytattuk Márton Áron püspök születésének 100. évfordulója alkalmából tartott megemlékezéssel. A hívek egy részével részt vettünk a csíksomlyói búcsún és Győrben a pápalátogatáson. A templom ünnepeire október 7–13. között került sor. Az első nap, október 7-én a templomkövet letevő, majd az elkészült templomot felszentelő csanádi püspök, Desseffy Sándorról elnevezett nagysikerű szavalóversenyre került sor. 54 tanuló és 3 felnőtt versmondó vett részt a versenyen. Kedden Ave Mária orgonahangversenyt hallgathatott a közönség szerdán és csütörtökön szentmisét tartottunk a Keresztény Családokért valamint a Világbékéért. Pénteken a Temesvári Csiky Gergely Színház termében verses-zenés műsor zajlott le a Millicentenarium jegyében és egy rajzkiállítás nyílt meg A honfoglalás gyermekszemmel elnevezéssel. Meglepően sok, kiváló rajz került bemutatásra. Az ünnepségsorozat szombaton folytatódott a templomban, ahol dr. Franz Metz, Temesvárról Németországba áttelepült or-

gonaművész koncertezett. A műsor sikeréhez nagyban hozzájárult Nicoleta Colceiar (szoprán), Aura Twarowska (alt), Budai Károly (tenor), Marius Maniov (basszus) éneke, valamint Melita Măcelaru és Páter Pio Sandu hegedűjátéka. Az ünnepség befejező momentumára, az ünnepélyes püspöki nagymisére vasárnap, október 13-án délelőtt 10 órakor került sor. E nap a templom centenáriumi ünnepe, búcsúja és a Magyarok Nagyasszonyának Ünnepe is volt egyben. A szentmisét Kräuter Sebestyén temesvári, Tempfli József nagyváradi és Reizer Pál szatmárnémeti megyéspüspökök celebrálták. A szentmise zenéjét és énekrendjét a marosvásárhelyi Vártemplom kiváló kórusa, a Psalmus vegyeskar szolgáltatta a Temesvárról Marosvásárhelyre átszármazott Birtalanné Fogarassy Judit vezényletével. A mise után körmenet zárta a temesvári Millenniumi templom ünnepségsorozatát. A gyárvárosi hívek szépen, méltóan, emelt fővel emlékeztek meg elődeikről, a templomépítőkről az elmúlt 1100 éves történelmükről. Köszönet a szervezésbe besegítőknak; a Millenniumi templom minden egyes alkalmazottjának, az Ormós Zsigmond Társaságnak, az RMDSZ kulturális osztályának valamint a Csiky Gergely Színház vezetőségének és személyzetének. Külön köszönet a helyi szponzoroknak és a budapesti Illyés Alapítványnak anyagi támogatásáért.

BOÉR JENŐ

LÉLEKBE ZÁRT HAZA

Mit kezdünk azzal, ami van és mégisincs?

A magyarságnak a 20. század végén vannak olyan töprengésre okot adó gondolatai, amelyekről egy évszázaddal ezelőtt még legnyugtalanabb és legkísértetiesebb éjszakáján sem álmodott volna egy magyar sem. Olyan gondok ezek, amelyek ma valószínűleg nem foglalkoztatják sem az angolokat, sem a franciákat, sőt talán egyéb európai nemzet fiát sem.

A gond abból ered, hogy a magyarok jelentős része nem tud mit kezdeni az állam, ország, szülőföld, haza, nép, nemzet fogalmakkal vagy az ezen kifejezésekhez fűződő tartalmi és anyagi valóság vetületével, noha e szavak egyértelműségéhez nem férhet kétség.

Olyan állapot ez, amelyből már vicc is született, amely ugyan egy kissé suta, de utal a probléma gyökereire: az egyszeri ungvári polgár, aki életében még egyszer sem mozdult ki városából, az első világháború vége óta mégis hét államban élt: az Osztrák–Magyar Monarchiában, Csehszlovákiában, Szlovákiában, Magyarországon, majd ismét Csehszlovákiában, Szovjetunióban és Ukrajnában, sőt 1939-ben néhány napig Kárpátalja Köztársaságban.

Egy nemzet lakóterületén egy emberöltőnyi idő alatt, ha ilyen gyakori a politikai státus változása és az államhatárok módosulása, az egyéniség és a tudat fejlődése nem eredményezhet kiegyensúlyozott politikai és nemzeti magatartást, annál inkább vezethet

értékrendbeli zűrzavarhoz.

A magyarság nemcsak politikailag, de tudatilag is egy hazában élt több mint ezer évig, melyet még a három részre szakítottság százötven éve alatt sem vesztett el. Az egy haza tudatát nem rendítette meg az utána következő Habsburg gyámkodás sem. A 19. század végi gazdasági és nemzeti prosperitás után, amelyben a régi nemzeti dicsőség helyreállításának érzete alakult ki, főbekölíntásként hatott az 1920-ban bekövetkezett öt részre szakadás (Magyarország, Ausztria, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia között), melyet mintegy ráadásként megkoronázott a 20. század utolsó évtizedében keletkezett új országok jóvoltából a hét részre szakítottság (az új országok: a Szovjetunió helyett Ukrajna, Jugoszlávia helyett Szlovénia és Horvátország, valamint a Szerbia központú maradék Jugoszlávia, és Csehszlovákia széteséséből létrejött Szlovákia).

A török hódoltság alatti helyzet és az azt nyomon követő „helytartósági” rendszer, valamint a mostani között van egy óriási különbség: míg az előbbi két állapotot nem hitelesítette a nemzetközi jog (tehát az ellenfélen kívül senki sem kérdőjelezte meg a magyar állam és a haza folyamatosságát) az utóbbi, azaz a mostani állapot politikai elismerését, a helyzet megváltoztathatatlanágát és tudatba vésését a nemzetközi jog írja elő. Emiatt hiába volt a hungaristák

jelszava a két világháború között a „nem, nem, soha”, azaz hogy helyre kell állítani a történelmi országot és nem szabad megengedni, hogy megegyeszen a szétdarabolás sorsára jusson – a tudati átformalódás ugyanis megindult.

Szüleim, akik a Csehszlovákiához csatolt területen maradtak, mesélték, hogy fiatal házasként 1936-ban a dalmát tengerparton nyaraltak, IV. Béla királyunk tatárjárás alatti egyik lakóhelyének közelében, ahol őket a trianoni Magyarországról ott nyaralók cseh házaspárnak nevezték. Az elszakított területek részleges visszatérése után 1938-at követően pedig a területet újfoglaló anyaországiak a visszatért Felvidék magyarságát idegenek által megmételtyezték, magyarságukban meggyengült visszamagyarosítandó magyaroknak tartották.

Emlékezzünk vissza, mintegy 25 évvel ezelőtt egy közvéleménykutatás eredménye nyomán – melyet magyarországi középiskolások körében végeztek – döbrent rá néhány jeles magyar író, hogy a maradék Magyarország gimnazistái nem tudják: a székelyek is magyarok. Körülbelül ugyanebben az időben sértődtek meg a székelyek is, de más magyarok is, kik a trianoni Magyarország határain kívül rekedtek, hogy az anyaországiak elcsodálkoznak magyar nyelvtudásukon „hol tanultak meg ilyen jól magyarul?” kérdéssel körítve.

Az 1960-as évek második felében Debrecenben találkoztam egy marosvásárhelyi orvossal, aki az Aranybika szállodában kézmosáskor csak módjával engedte a csapból a vizet, hogy ne pazarolja annak a szegény, sok veszteséggel sújtott országnak az ivóvízkészletét. Néhány évvel később ez az orvos átköltözött Vásárhelyről Veszprémbe, azaz Erdélyből a Dunántúlra, vagyis a nemzetközi jog pontosságával leírva Romániából Magyarországra. Új lakóhelyén azonban a mai napig román orvosnak nevezik, idegennek tartják őt és itt-ott szemére is vetik, hogy a hazaiak elől elfoglalt egy munkahelyet és egy lakást – ugyanis akkor még tanácsi lakást kapott. A Nyírségből odaköltözött orvossal szemben azonban ugyanezt sohasem éreztették, mert nyilván vele szemben nem is alakult ki ilyen érzésük, hiszen az hazai, azaz maradék magyarországi volt.

És itt jöhet a tanulság levonása; amely szintén csak helyzettel érzékelhető: A történelmi Magyarország egyik utódállamának területén élő barátom a 80-as évek legelején úgy vélekedett, hogy jobb lesz, ha átköltözik Magyarországra. „Mondd, mit tegyek, menjek vagy maradjak?” – kérdezte tőlem. És mivel én megrögzött otthonmaradó vagyok, azt válaszoltam neki: „Csak akkor leszel otthon az új lakóhelyeden, ha szülőföldeddel együtt válsz Magyarország állampolgárává”. V. K. barátom ezután úgy döntött, hogy marad, mert jobb idegenként élni otthon, mint az anyaországban szülőföld nélkül.

Aki a szülőföldjétől elszakadt, annak élete végéig birkóznia kell az otthon lenni és a hazamenni közötti különbséggel. Ez a két eltérő jelentésű és különböző kinetikájú állapot ugyan nem ellentétpár, de nem azonosítható eredetek következménye. A harmincas években Amerikába emigrált értelmiségi magyarság számára a haza a mai napig a mindenkori Magyarországot jelenti. De miként éreznek azok, akik sohasem emigráltak Magyarországról, ennek ellenére jelenlegi életük mégis más országban zajlik, tehát azok, akik fölött az államhatár lépett át? Nekik hol a

hazájuk? Az amerikai magyarok egy tetemes része a befogadó országot új, második hazájának tartja. Tarthatja-e egy magyar az őt bekebelező országot hazájának? A befogadás ajándék, a bekebelezés pedig erőszak. Nemde?

A magyar nyelvben az otthon és a haza fogalmak a szülőföldhöz kötődnek. Tágabb – politikai – értelemben a szülőföld az ország egy része, amely már a haza fogalmát politikailag és a járulékos tartalmak révén is behatárolja: az országot igazgató államszervezet védi a szülőföldet pl. attól, hogy ne kerüljön más állam fennhatósága vagy idegen uralom, más nemzet befolyása alá. Ennek következtében az ország részeként megfogalmazható szülőföldön élő emberek közösségeit több időszíkból meghatározható kapcsolatrendszer fűzi össze: közös a történelmi múltjuk, azonosítható élmények kötik őket a jelenhez, és együtt tervezik a közös boldogulásukat jelen-től jövőjükéig.

Az összmagyarság sorsában ennek a bonyolult rendszernek megszűnése jelentette a történelmi méretű változást. Felbomlott a szülőföld, az ország, az állam, mint védőpajzs és a haza közötti történelmileg kialakult természetes összefüggés. Ennek következtében megszűnt a múlt-jelen-jövő hármas egysége is. Legfőképpen a közös jövő tervezésének a megszakadása jelentette a nagy törést. Az elszakított részek magyarsága esetében azonban aktívan működik egy további törésvonal is. Az ország, melynek területén most élnek a mindenkori jelenhez kapcsolódó élmények tekintetében is új helyzetet jelent, ugyanis a lakosság többi, illetve többségi részétől eltérő – azaz nem azonosítható, vagy csak részben hasonlós – élmények kötik őket a jelenhez, de egyre inkább a múlthoz is. Tehát nincs adva a közös jövőtervezés természetes alapja sem.

Most a kilencvenes évek elején több szociológiai felmérést végeztek a szlovákiai magyarság körében. Ezek azt bizonyították, hogy a felvidéki magyarok a szülőföldet tekintik a legszilárdabb értéknek és ezt azonosítják a hazával. Tehát nem azt az országot tartják hazájuknak, amelyhez politikailag tartozik a szülőföldjük, de oly módon Magyarországot sem, mint azt az amerikai magyarok. De még mindig vagy ötödrésze a Szlovákiában élő magyarságnak az egész magyar nyelvterületet tekinti hazájának.

A jogérzékenység és a tudat alakulásának szempontjából rendkívül izgalmas, hogy 75 évvel Trianon után miként vélekedik a Szlovákiában élő magyar középiskolások korosztálya arról, hogy milyen országban szeretne élni. Az egynegyede Szlovákiát választotta, de nem az ország miatt, hanem a szülőföld és az ehhez kötődő hagyományok, családi kapcsolatok miatt. Az egyik válaszoló fejezte ki legsokatmondóbban az otthon (a szülőföldön) maradás indítékát: amíg nem lőnek a fenekembe, addig nekem itt jó. A válaszolók egyötöde Magyarországon szeretne élni, de nem a szülőföldhöz való hűtlenség miatt, hanem a magyarság, a nemzeti kötelek, a magyar nyelv miatt és főleg azért, mert így megszabadulna az idegenné minősítés terhetől. A többi válaszoló egyéb országot választott, de olyan megokolással, hogy ott nincs nemzetiségi elnyomás. A politikai haza fogalma azonban nem jelent meg a válaszokban. Valóban lehetséges, hogy az elszakított mintegy három és fél milliónyi magyar számára a politikai haza üres, semmitmondó fogalom vagy egyszerűen

úgy érzik, hogy nincs hazájuk? A történelmi hazától meg lettek fosztva, az új országot pedig nem tekintik annak.

Ma már – a tudat átalakulása következtében – nem igaz az, hogy minden magyar hazája Magyarország. Az elszakított magyarság részeit különböző jelzőkkel illetik. Akik valamikor Bácskában éltek, ma délvidékiek vagy vajdaságiak. Sopron és Vas megye nyugati részén élőket várvidékieknek azaz burgenlandiaknak nevezik. A csallóközieket, gömöri és nógrádi vagy bodrogi magyarokat felvidékieknek mondják. A beregieket és az ungiakat kárpátaljaiaknak, sőt kárpátontúliaiaknak nevezik. A Részeken, azaz a Partiumban élőket erdélyieknek hívják. Új fogalmak vagy megváltozott tartalmú fogalmak ezek, és ha tudatunkban rögződnek, jöhet a szellem

szőnyegbombázása, majd a létrejött állapot bebetonozása.

Tudnunk kell legalább nekünk, hogy nem a szét szakítottságunk a tragédia. Nem ez a történelmi és politikai állapot a fő baj, hiszen ilyen már volt. Az igazi baj annak a hamis, de gyilkos meggyőződésnek a terjedése, hogy a kialakult helyzetünk megváltoztathatatlan. Ha ez válik meggyőződéssé, akkor minden megváltozik és értéktelemebb lesz. Talán a szülőföldünk sem lesz oly drága nekünk mint eddig, mert úgy fogjuk érezni, hogy elvesztettük azt az értéket, amelyet ma még őrzünk: a szülőföld tevékenységéből táplálkozó lélekbe zárt hazát.

DURAY MIKLÓS

Önazonosság és európaiság

Egyik legélesebb és leghevesebb vita térségünkben ma kétségkívül az, amely az öshonosság és az európaiság hívei között dúl, s amelyet az önazonosság vagy európaiság választási lehetőség kettőssége tart felszínen.

Sem az idő, sem a hely nem a legalkalmasabb arra, hogy alapos elemzését adjuk az alternatívának. Hogy a gordiuszi csomót exordium ex abrupto megoldjuk, vágjunk bele a közepébe. Az önazonosság vagy európaiság alternatívája, mint sok hasonló, teljesen hamis. Tekintsünk körbe. Elég arra figyelmeznünk, hogy az ex-szovjet övezetben, Örményországban, Csecsenföldön és Grúziában élő helyi közösségeknek hogyan sikerül megőrizni, vagy pontosabban szólva, hogyan nem sikerül megőrizni önazonosságukat, még azon kedvező feltételek közepette sem, amelyeket az intézményes Európa, Nyugat-Európa elvben kínál az önazonosság kibontakozásához. Ha egy örmény vagy csecsen számára szinte lehetetlenség a hagyományok ápolása, mivel a szélsőségesen zord állapotok közepette a művelődés fényűzés számba megy, addig a németnek vagy franciának, a svédnek vagy hollandnak, nemcsak lehetséges, de természetes adottság, hogy önmaga legyen, bizonyíték rá az az átütő lokálpatriotizmus, amelyet ezek a nemzetek éltnének. Mi több, az örmény vagy a csecsen állandó készültségi és védekezési állapotában nemcsak hagyományait ápolhatja nehezen, de még európai sem lehet, mivel a domináló szomszéd nem becsüli az olyan társadalmak elveit és értékeit, amelyek mindennek fölé helyezik az emberi méltóságot. Az örmények, csecsenek helyzetéhez viszonyítva másként állnak a dolgok a saját értékei tudatában lévő, azokra büszke, a közös európai értékek iránt felelősséget és tiszteletet mutató franciák vagy németek esetében.

Úgy vélem, hogy nem létezik önazonosság az európaiságon kívül. Csakis az európai integrációs modellben van elég rugalmasság arra, hogy csonkítás nélkül összeboronálja az egy bizonyos nyelvhez, valláshoz tartozást, egyszerűen a sajátosságokat, az egyetemes érvényű elvekkel, a közös értékrendre épülő önazonossággal.

Íme itt, ahol egy fedél alá, s éppen Mátyás király szülőházának fedele alá zárt össze a kolozsvári festői tél, itt lelhető fel a fényes és beszédes bizonyás az

azonosságok harmóniájára. Ember és király, akinek ereiben titokzatos elegyek vére csörgedezik, ember és király, aki nemzetének és országának elkötelezettje, s egyszersmind híve és bőkezű pártfogója a reneszánsznak, eme olyannyira európai szellemi áramlatnak, állapotnak. Egy önmagára vigyázó, ugyanakkor az egyetemesség felé nyitott világ bontakozik ki példamutatón előtűnik, az uomo universale szerencsés megtestesüléséből.

Árnyalatokban, nyelvekben, hitekben és hagyományokban gazdag világgrészen élünk, ahol a királyok istenek és félistenek gyanánt kötődnek nemzeteikhez, néha többhöz is egyszerre. Egy újabb keletű horvát történelemkönyvből tudtam meg nemrég, hogy a nemzettársai által a rajongás legendáiba költöztetett magyar Hunyadi János, édesanyja révén a románok által is nagyrabecsült Mátyás a horvátok panteonjában is díszhelyen áll: az övék is. Mátyás, aki Európáé és a világé egyszerre. Körbetekintve, neves és névtelen felebarátaink végtelen sorát látjuk vonulni a történelem futóhomokján, akik az állandó változásban, miként mi is, merészelték létrehozni egyediségük és egyetemességük tanúbizonyságait: itt, a világ végén, a fatemplomok paraszti gótikája a reneszánsz harmóniájával párosul, a középkori városok óvatos merészségével. És amikor a szobrokat költöztették, a falakat ledöntötték, a tereket átkeresztelték, amikor a barna vagy vörös pestis forgatta fel a földet, akkor a gótika és a reneszánsz, a fából épült malomok és a gyapjúgerekben a szellembe költöztek, és íme váratlanul újra testet öltenek éppen bennünk, jelenlévőkben. Ha van ennek a helységnek, ennek az épületnek, ennek a teremnek üzenete, akkor az csak egy lehet: nincsen miért panaszkodnunk, fedezékben vagyunk közös Erdélyünk, kicsi Európánk bő fedele alatt, magunkban hordozva századokon át azonosságaink sokféleségét és az egyetemességet. Miként Mátyás is, ez a genius loci, arra vagyunk hivatottak, hogy önmagunk legyünk, önmagunk lehetünk. Fennmaradunk, de csak életképességünk mértékében, az elbűvölő út szolgálatában, mely hív, s melyet önmagunkra találásunk útjának, Európa reneszánszának neveznek.

SMARANDA ENACHE

Ami a reményt élteti

Nem minden nemzedéket részesít az idő és a szerencse abban, hogy a honfoglalás kerek évfordulóján visszatekinthessen történelmünk évszázadaira. Nekünk ma és itt megadta az idő és a sors, hogy együtt és egyszerre két nagy történelmi eseményre is emlékezhessünk. A legnagyobb és az első, természetesen a honfoglalás millicentenáriuma, amely Kárpát-medencei jelenlétünk, államiságunk és európaiságunk történelmi alapja. A másik ünnepelnivalónk pedig a magyar oktatásügy ezeréves, milleniumi ténye. Ha az ezerszázadik évfordulót a haza birtokbavételének valósága jelenti, akkor a magyar oktatásügy ezer évét én a szellemi honfoglalásnak mondanám, s a kettőt együtt a magyar nemzet génuszának. Mert haza nélkül nincs szellem, és szellem nélkül elvesz a haza. Ezért azt hiszem, hogy a szellemi honfoglalás a történelmi honfoglalás sugárzó tényével egy magasságba emelendő. Mert a kettőben van együtt az anyaföld és az anyanyelv megőrző folytonossága.

Most, amikor megemlékezünk ezekről az évszázadokról, európai jelenlétünk felemelő, vagy gyötrelmes idejéről, magyarságunk vállalt osztályrészéről, amikor ok volna az ünneplésre, s nem is kevés, úgy találok, hogy a Kárpát-medence magyarsága lehajtott fejjel él, elvesztette az ünnepre való hajlamot. A huszadik század történelme, a trianoni erőszaktevés óta folyamatosan darabolja és pusztítja nemzetünket. Milliók sorsa lett a kivetettség, az emigráció, a kisebbségi megaláztatás, a kisemmizettség. S ebben a kisemmizettségben a nemzetállami gátlástalan diktatúrák embertelensége, a lakosságcserek, a deportálások, a jogfosztottság máig élő – ma is élő! – traumáival kell együtt élnünk.

Régóta tudom, hogy a világ történelmének mozgásában a kis népek sorsa, léte alig porszemnyi. Ugyanakkor azt is tudom, hogy e porszemnyi lét a mi számunkra a teljességet, az életet jelenti. Anyanyelvünket, családunkat, munkánkat, iskoláinkat, gyermekeink és unokáink jövőjét. Ezért mindazt, ami ebből a mi legsajátabb tulajdonunk, védeni kell és minden áron! Nem lehet, nem szabad meghátrálnunk a hatalom vak és elbutult erőszaktevései előtt. Nem szabad elfogadnunk azt az igyekezetet, amely az alsóbbrendűségi érzést szeretné belénk oltani. Nem lehet, nem szabad elfogadnunk, hogy a trianoni határok, csonkoltságunk, a térképekről tudatunkba kerüljenek át. Meg kell védenünk önmagunkban az ezeréves történelmet és kultúrát, magyarságunk minden attribútumát, mindazon elorozhatatlan értékeinket, amelyek az európai nemzetekkel egyenlőkké tettek bennünket.

Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a harmadik évezredbe lépő emberiség valamiféle abszurd globalizáció irányába tart, bárha erről vajmi kevés szó esik. Ebben a globalizációs mozgásban egyetlen alapkérdésre kell választ találni korunk emberének: miként őrizhető meg földünkön az élet? Ugyanis mára már egyértelművé vált, hogy ha az „emberi civilizáció” a következő évezredben is a huszadik századi tempóval pusztítja mindazt, ami a földi létezéshez szükséges, akkor esetleg dedunokáink számára már nem biztos, hogy lesz elegendő kenyér, s megtörténhet az is, hogy elfogy az oxigén.

Ez a „lehetséges globalizáció” egyik jelen idejű mozgásiránya. Ha ez válik döntővé, akkor az olyan kicsiségek, mint a nemzet, a nyelv, a kultúra, harmadrendű, elhanyagolható feleslegként jelennek majd meg. Hogy ötven, vagy nyolcvan év múltával, az lényegtelen kérdés, mert az ember-idő és a mindenség-idő között nagy a különbség; ami a mi számunkra egy-két emberöltő, az a mindenség-időben szinte nem is érzékelhető pillanat-töredék.

Ha mindezt az értelmünkkel tudjuk, ha erre a veszedelemre és lehetőségre korunk legnagyobb tudósai figyelmeztetnek, akkor egy nemzet – bármelyiké a földön – nyelvi és kulturális állapotának a vizsgálata nem tűnhet-e – elnézést a kifejezésért – hóbor-tosságnak?

Bizony mondom, hogy annak tűnhet! Ennek ellenére, vagy éppen ezért kell fokozott figyelemmel és fegyelemmel megvizsgálni kultúránk és anyanyelvünk állapotát. Az ok roppant egyszerű és világos: a teljes globalizáció ellen csak úgy és azáltal védekezhünk, ha a történetekre pontos fogalmaink lesznek. Tudom, természetesen, hogy ez így túlságosan is általános, elvont s jókora távolságra van jelenünk hétköznapi gondjaitól. De mégsem tehetünk úgy, mintha ez lenne, amaz meg nem.

Amiként azt valahányan tapasztaljuk, az említett globalizációval párhuzamosan zajlik még számos hasonló folyamat. Ezek egyike a kulturális és a nyelvi globalizáció, amelynek erejét és hatását több mint fél évszázada a saját bőrünkön érezzük-tapasztaljuk. Ha most eltekintünk a korábbi ruszofil igyekezettől és a jelenleg divatban lévő anglomaniától, a mi számunkra ott marad, s nem kis gondokat görgetve maga előtt, a magyar nyelv és kultúra trianonizációja.

Ez nem jelent se többet, se kevesebbet, minthogy a mai magyar nyelv és kultúra – ha a volt jugoszláv térség új felosztását is ide számolom – csak itt a Kárpát-medencében vagy tíz ország határai között él, pontosabban nyomorog, tengődik-vergődik különböző tiltások és embertelen törvények kalodájába zártan. S akkor még a nyugati és a keleti szórványok anyanyelvét és kulturális lehetőségeit nem is említet-tem...

Ha a magyarság nyelvi és kulturális gondjait, annak helyzetét és lehetséges életterét erről az oldalról közelítjük meg, akkor óhatatlanul elénk mered a kérdés: hány magyar nyelv és kultúra van ma a világon?!

Egy – következhetne a határozott válasz. S ez igaz is lenne. De ha azt mondom, hogy számos, arra is rá kéne bólintani. Mert az is igaz lenne...

Azt hiszem, most, a közelgő ezredforduló előtt elsősorban erre a trianonizált nyelvi és kulturális állapotra kellene elsősorban figyelni, hogy azt, ami megóvható, azt óvjuk, lett légyen az a világnak bármely táján is. Mert ami a széleken elvesz, az a belső egésznek is hiányozni fog. S nem csak a holnap majdiban. Mert már ma is hosszú hiánylistákat készíthetnénk lemészárolt igéinkből és főneveinkből. És e folyamatban a legfőbb bajt nem abban látom, hogy ez-ez elvesz, kihull a nyelvből – kihullottak fogalmak más időkben is –, hanem, hogy igéinkhez, főneveinkhez magunk válunk hűtlenekké! Magyar-

országban is, és Szlovákiában is, Kárpátalján is, meg Romániában is, vagy bárhol a világon. Hogy azt adjuk fel, vagy el, ami létezésünk teljességével egyenlő.

Másutt, más alkalommal már leírtam és el is mondtam, itt most csak újra ismétlem, hogy van három szavunk, amely e teljességet meghatározza. Az első az anyaöl, a második az anyaföld s a harmadik az anyanyelv. Az első az életet adó, az életre nevelő, a második életünk, munkánk színtere, s majdani nyugvóhelyünk is. S ami e kettőt egybefogja: az anyanyelv.

Azt hiszem, ezt az anya szavunkkal egybekapcsolt egészet kell megőriznünk a következő nemzedékek számára. Azért tartom ezt mindenekelőttinek, mert amíg lesz magyar nyelv, lesz magyarság is. Ebből következik, hogy a nyelvvesztés a nemzet elvesztését jelenti.

Mindezt annak a keserves tudásnak és tapasztalatnak a nyomán mondom, amelyre az elmúlt évtizedek két- vagy többnyelvű hétköznapijai figyelmeztetnek, és nem is akármilyen üstökös csóvával.

Az a közösség, amelyben felnőttem, gyermekkorom idején még nyelvíleg érintetlen volt. Az „í-zés”

és „ó-zás” – játéknak is szép: „ízes í-zés” – adta és adja a zenéjét-ritmusát. S mellé a képiséget, a tárgyak tiszteletét. Benne nőttem, természetes tulajdonommá vált, s a legszebb zenéjű szavunknak ma is ezt a szót tartom: ídesanyám. Így, hosszú í-vel. Mert igazán csak így „szíp”. És, bármerre is forduljon a világ sora, tudom, hogy ezt a „szípet” semmilyen globalizáció, semmilyen trianonizáció nem irthatja ki belőlem, és ez élte a reményt: belőlünk.

Ebből következtetve vélem úgy, hogy az új évezred küszöbén nemzeti stratégiánk középpontjába a szellemi Magyarország újraformálását kell helyezni; azt, ami elé sem erő, sem erőszak nem vonhat határokat. És ezt a szellemi Magyarországot a honfoglalás millicentenáriumi évében tizenöt millió magyar népesítheti be. Ez az, amit én a jövő reménységének látok és hiszek, ez az, ami megújíthatja bennünk a kitartáshoz szükséges erőt, ez az, amivel szétszórtságunkban, megalázottságunkban is megőrizhetjük emberi méltóságunkat.

Isten áldja meg és segítse ezt a Magyarországot!

GÁL SÁNDOR

A „Talpra, magyar!” és az „Ébredj, román!”

Józan észjárással megmagyarázhatatlan mindennapjaink elkésztő tapasztalata: évszázadok óta egymás mellett, nagy területek településein, utcáiban, tömbházaiban együtt élő magyarok és románok olykor gyűlöletbe torkolló torzszalkodása. Nyugati társadalomkutatók értetlenül szemlélik perpatvarainkat, utca- és helységnevtáblák, iskolák, nyelvhasználat, kinevezéseknél alkalmazott diszkriminációk körül. Pedig a fejszóvalóknak rendszerint fogalmuk sincs arról, amit a nemzete múltjának legalább hézagosszerű ismeretével rendelkező „kisebbségi” magyar tud – tudnia kell, mert kötelező iskolai tananyag –, hogy a két nemzet történelmében, irodalmában, viseletében, dallamaiban, társadalmi tagozódásában, hajdani belviszályaiban, a fentmaradásukért egyazon nagyhatalmakkal – sajnos, csak ritkán vállvetetten! – vívott csatáikban se szeri, se száma a hasonlóságnak, egyezésnek, kölcsönhatásnak.

Azt sem sejtik a nyugatiak, hogy a tények előtt szemet hunyó történészek szorgoskodása révén a túlvilágon gyanakodva bandzsítanak egymásra maghasadással két személyre osztódott történelmi nagyságaink: Budai Nagy Antal – Anton cel Mare de la Buda, illetve Dózsa György – Gheorghe Doja. Hogy alkalmasint a mennybeli ligetek valamelyikében a négy alak együtt faggatja az ott sütkérező Oláh Miklós (Nicolaus Olahus) volt esztergomi érseket, esetleg az igazságos Hunyadi Mátyást (alias Matia Corvinus): magyarázzák meg nekik, milyen nemzetiségűek ők voltaképpen, mert mélyen alattuk, az átokverte sárteken e kérdés nagy fejtörés...

Legfeljebb néhány irodalomban jártas nyugati filosz érzékelheti a két hajdani kőműves, Kelemen és Manole dilemmáját is: melyiküké a kövek közé befalazott menyecske – akinek nemzetiségét honi irodalomkutatók elmulasztották kibúvázkodni –, mert valószínűtlen, hogy két asszony vére tartja máig egyben építményük maradványait...

Amiatt pedig végképpen ámulhatnának a külföldi fejszóvalók, ha azt is tudnák, hogy ha ritmikailag eltérés nem lenne közöttük, mondanivalójuk, eszmei tartalmuk azonossága folytán a két nemzet jelenlegi himnuszainak egyes részeit: Kőlcsey imájának ötödik, Andrei Mureșanu szövegének nyolcadik versszakát, bátran fel lehetne cserélni.

Sajnos, országunk történelemszemlélete megrekedt a mintájául szolgáló száz év előtti francia irányzatánál. Nálunk meg változatlan az elv: a történetírásnak nemzeti dicsőséget kell szolgálnia. Tankönyvekben a szomszéd népeknek nincsenek jó tulajdonságaik: betolakodók, hódítók, kíméletlen zsarnokok, eleve az ellenérzés gátját emelve így megismerésük elé, elutasítását mindannak, ami tőlük származik vagy velük valamiképpen összefügg.

Mert mi másnak, mint ostoba elzárkózásnak tulajdonítható, hogy tévénk román bemondoi, akik úgy ejtik az angol neveket, mintha cambridge-i nőrsz vigyázta volna tipegő gyermek-lépteiket, ugyanakkor a felismerhetetlenségig kifecskítve olvassák mikrofonba a magyar család- és keresztneveket. Mintha azoknak magán- vagy mássalhangzói ismeretlenek, kiejthetetlenek lennének számukra. Eltekintve a diktatúra megdöntésében játszott sorsdöntő szerepétől – amit politikai ravaszkodással lehet, bár nem etikussal, tagadni –, közéleti szerepe és tisztessége igényelhetne annyi figyelmet, hogy rendre ne Tokhesznek titulálják Tókes Lászlót, Szörösnek, Sörösnek Soros Györgyöt, Vasztagnak a babérkoszorús ökölvívót...

Eljött már a más nemzetek értékei meg- és elismerésének az ideje. Ennek előfeltétele azonban saját nemzetünk meghamisítatlan történelmének ismerete. Az 1989-es decemberi események óta egyetlen hangadó országos tényező szájából sem hangzott el egyértelmű beismerése annak, hogy a trianoni diktá-

tummal létrehozott Nagy-Románia azóta egymást váltó kormányai nem tartották tiszteletben a békeszerződés függelékeiben körvonalazott ajánlásokat, illetve a gyulafehérvári nemzetgyűlés kisebbségekre vonatkozó határozatait. Jellemző a demokratikus tisztánlátás terjedésének sekélyességére, hogy amikor Tőkés László legutóbb a „forradalom” után három évvel végre szót tett a romániai magyarságot sújtó folyamatos diszkriminációt, úgyszólván minden politikai párt, tömegszervezet szinte azonos hangerővel tiltakozott megállapítása ellen. Még az RMDSZ képviselői között is akadtak a valóságtól magukat elhatárolók!

E sorok írója különösen akkor döbrent rá a téves történelemszemlélet megváltoztatásának felettel szűkebb voltára, amikor a kolozsvári polgármester beintésére a szélsőséges lapok az 1990 tavaszánál nagyobb hangerővel kezdtek őrzöngeni a magyar himnusz ellen. Felmerült bennem a kérdés: a törvényes tiltást, szigorú megtorlást követelő cikkírók és főként gyanútlan olvasóik tudják-e, mi ellen tiltakoznak? Ismerik-e Kölcsey Ferenc „Himnuszát a magyar nép zivataros századaiból”? Alulírott ettől kezdve megpróbálta kideríteni, egyáltalán ismerhetik-e? Irodalomtörténeteseket faggatott. Akadt köztük, aki mintha emlékezne valami tankönyvben valamikor megjelent hevenyészett fordítására, amelyet azonban nem sikerült előkerítenie. Rábukkant ellenben egy Magyarországon, Kölcsey himnuszának idegen nyelvű fordításait tartalmazó könyvecskére 1988-ból. A megírása óta eltelt több mint másfélszáz év alatt a világ nyelvek mindegyikére átültették (japánra és héberre is); és a Kárpát-medencében élő valamennyi nép nyelvén olvasható, még latinul és eszperantóul is, a románon kívül. Eltökélte hát: a jó ügy szolgálatára – hályogkovácsként – maga fordítja le, hogy elküldhesse a legolvasottabb és a nemzeti elfogultságoktól mentesebb lapoknak közlésre.

Nehéznek bizonyult az önként vállalt feladat teljesítése. Napközben álom-, éjszakánként éberkór gyötörte heteken át. Sok tucatszor ujjongott: kész, ... hogy másnap összegyűrje a papírt. Hol egy asszonánc helyett talált teljes rímet, hol az eredetivel egyezőbb kifejezést. Mindeközben agyában szüntelenül zengett Erkel Ferenc dallama, hogy román szövege zökkenetlenül hangozzék majd. Ígéző ábrándkép enyhítette kínlását: eljön az idő, el kell jönnie, amikor az egységesen nemzeti nyársaktól és a származáskutatás szégyentáblájától megtisztított Mátyás-szobor előtt a román és a magyar opera egyesített kórusa egyszerre éneklje majd a Kölcsey–Erkel himnuszt román és magyar szöveggel. És ugyanezt teszik majd Andrei Mureșanu versével Anton Pann dallamára. Ugyanis sikeresnek vélt leleményein felbuzdulva fordítgatni kezdte a román himnuszt is magyarra – ez könnyebben ment!

Majd (ha már belefogott!) Petőfinek a Mureșanu művével szorosan összefüggő Nemzeti dalát Erkel dallamának ütemére. Tűzoltói beavatkozásként leg-sürgősebben Kölcsey himnuszát akarta megismertetni az ország lakosságának többségével. Választása a nemzetiségi kérdés tállalásában kevésbé elfogult egyik bukaresti napilapra esett. Rövid kíséző szöveget csatolt fordításához Kölcseyről, a reformkorban jelentős szerepet játszó költő-politikusról, némi utalással Barijuék iskolájának törekvéseire. Elküldte. Három nap múltán már kora reggel az újságárus

bódéjánál várta a lapok érkezését, leste a postást napokig, nyitogatta levélszekrényét. Csalódottsága nőttön nőtt. Semmi! Hátha nem kapták meg, gondolta. Hátha még mindig működik a levélcenzúra.

Nincs unalmasabb munka a másolásnál, kattogott a rozoga Erika, és ezúttal ajánlva, tértívevénnyel ment útjára az újabb szöveg, némileg finomított változatban. Az eredmény: ugyanaz, síri csend... Se himnusz, se szöveg...

A kis lépések politikáját követve talán helyesebb lenne Vörösmarty Szózatával próbálkoznia? Ámbár azt már 1897-ben Ion C. Pop elvégezte Rásunet címmel, tisztességesen. Manapság, amikor született románok is ezrével hagyják el az országot, ennek a haza iránti hűségre buzdító szózatnak újra megjelentetése elleni esetleges kifogásokat a szerkesztők könnyűszerrel utasíthatják vissza. Sőt, akár az egész művet a legnagyobb számú „kisebbség” lojalitása kifejezésének is minősíthetik. Aztán sor kerülhet Petőfi Nemzeti dalára. Az sem a vörös posztó magyar himnusz, de a jelenlegi román himnusz szövegének meghíltetésében betöltött szerepe révén a többségi nép irodalmának dokumentumára tarthat igényt.

E megfontolások jegyében indultak útjukra tucat-számra a fordító levelei, mindenfajta érzékenységre tekintettel megfogalmazott szövegekkel. Hangsúlyt kapott bennük Petőfi és Mureșanu költeményeinek utóélete. Hogy a köztudatban mindkét vers az eredetitől eltérő címmel rögződött: Talpra magyar! lett az első, Desteaptă-te române! a második. Továbbá: kortörténeti szempontból mellőzhetetlennek tartotta vázolni azt a közhangulati változást, amely a decemberi fordulat utófejléményeihez hasonlóan ment végbe a két vers megírása között eltelt időben.

Petőfi Pesten felharsanó riadójának lényege futótűzként terjedt el Fiumétól Csernovicig, Pozsonytól Bukarestig, tettekre serkentvén a hűbériség béklyóiban vergődő nép embertelen állapotát átérző értelmiségieket. Így történt, hogy az akkor még túlnyomóan magyarlakta Marosvásárhely ifjainak sorában a jurátus Avram Iancu is lelkesedéssel üdvözölte a forradalmi vívmányokat, Eftimie Murgu és Tancsics Mihály kiszabadítását a börtönből. Ám akkor még nem létezett rádió, televízió, fejlett vasúti hálózat. Postakocsik révén terjedt a hír, s mire a Landerer-nyomda síknyomó gépéről lekerült dokumentumok eljuthattak a brassói Junimea köréhez tartozó Andrei Mureșanu kezébe, nyárelő volt már. A forradalom elsőpró lendületétől elkábult császári kamarilla észbe kapott, és a divide et impera többször jól bevált módszerével széles körben kiterjesztette aknamunkáját a forradalmárok egységének megosztására, a nemzetiségi ellentétek szítására. Ármánykodásának tulajdonítható, hogy az akkor 32. évében járó Mureșanu, a brassói román középiskola tanára, a beszercei piarista gimnázium, majd a balázsfalvi teológia volt növendéke olvasatában más jelentést kapott a Hruș Mária és Petrovics István frigyéből született Petőfi verséből a – magyar. Semmiképpen sem vérségi köteléket, hanem honpolgári státust.

Andrei Mureșanu – verse zökkenőmentes stílusából kivehetően – egyetlen lendülettel papírra vetette a késetten kezébe került Nemzeti dal kiváltotta érzelmeit. Meg sem száradt a tinta rajta, olvasta fel a forradalmi cselekvés lázában égő társai összefövetelén, ahol a muzsikás lelkű költőtárs, Anton Pann, azonnal meg is zenésítette. A tetszhalálból

ébredező nemzeti öntudattal együtt keletkezett történelemszemlélet zsenge hajtásaként az erdélyi románság körében, mioritikus mítoszaival, akkor volt terjedőben a kontinuitás itt szárnyrakelt elmélete. Elharapózását megkönnyítette a polgári forradalom járulékos szükségszerűsége: az állami függetlenség kivívása. A pesti radikális fiatalok már kezdetben felismerték: a császárság intézményének megdöntése nélkül nincs esélye a polgári vívmányok érvényesülésének. A nemzetiségiek tömegeit könnyen eltántorította a csalárd érvelés: a magyar népelem csak a maga számára kívánja kivívni a függetlenséget, az osztrák fennhatóságú Erdély csatlakozása Magyarországhoz a meglévő – románlakta tájakon első! – iskolák felszámolásához, a bizánci templomok elkobzásához; az erdőirtásokkal nyert szántóföldek elvételéhez vezet.

Magyarázó szövegében a fordító a fentebb körvonalazottak szellemében mentegette a Desteaptă-te române! elfogult felhangjait, nemzeti felkelésre bűjtogató sorait, mert – úgymond – veszély fenyegeti a szabad nyelvhasználatot, amelyet a hegyi erdők fenyeveseként tömörült nép élete árán is kész megvédeni...

Nincs értelme szaporítani a szót. Az eredmény ugyanaz. Viszont a fordító girhes nyugdíjának tekintélyes hányada ráment a bélyegre, papírra.

De villant még előtte halvány remény: honi magyar nyelvű lapjaink révén hátha eljuthatnak fordításai azokhoz, akiknek szánta. Himnuszot vegyenek! címmel írt cikkbe élve küldte el egyik fővárosi folyóirat(unk)nak, becsvágya alapos megnyesésével, immár csak a román Kölcseyt. Ismét ugyanaz. De már tudott legyinteni. Nem tartotta érdemesnek a hosszas elmélkedést. Van szabad sajtó, nincs szabad írás, a szerkesztők örökölt korlátaiknak rabjai.

Újabb hónapok múltán utolsó kísérletezés a helyi lapnál; majd távbeszélős értekezés a főszerkesztővel: „Nem, azaz igen... megkaptuk... Nem, nem... szó sincs semmi félsz... elvégre... de... ugyebár tetszik tudni... magyar lapban román...” Fordító letette a

kagylót, majd tollát – nemcsak a fordítóit – is. Ő maga belerokkant, tolla megbénult a kísérletezésbe.

De ezzel még nincs vége. Fehér holló a kiábrándultak szaporodó táborában, városnegyedének RMDSZ-elnöke vitte el tőle – Kölcsey himnuszfordításának egy példányát. Egyenesen az országos szervezet egyetlen (nem adoma: tény!) román nyelven megjelenő folyóiratához, amely fordító bosszúsággal egyes restelkedésére, de az önkényuralmi szerkesztői gyakorlathoz méltón, tucatnyi betoldással, kihúzással, az eredeti szöveg mondanivalójának kifícamításával, ritmusából kiközkentve, jelentette meg.

Hősünk megbékélve minden rendeléssel, gyalogolni képtelen lévén, immár képzeletben andalog a megnyugvás ösvényein. A második ősz köszöntött rá istenkísértő ötlete óta, hogy az eleve elrendelés kijátszásával kísérelje meg... Mit is? Nyolcvanadik évében didereg, közeleg a tél, már elfelejtette... A megmagyarított román himnusz margójára mégis legyen szabad rövid ajánlást fűznie testvérnépünk jó szándékú fiaihoz, akik ha nem is fontosnak, ajánlatosnak tartják a velük együttélő magyarok megismerését. Ismerjék meg Kölcseyt, Vörösmartyt, Keményt, Bethlent, Kőrösit, Mikest, Széchenyit, Kosuthot, Szemerét, Jászit, Bibót, Némethet, Illyést, mint ahogy mi romániai (egyelőre) hazátlanok ismerjük Cantemirt, Kogălniceanut, Cuzát, Eminescut, Bălcescut, Caragialét, Iorgát, Sadoveanut, Călinescut, Slaviciot, Rebreanut, Blagát. Ne zárkózzanak önként karanténba nyelvünk elől, nem alábbvaló az a másokénál. Ne adják meg nekünk ezt az általunk nem kívánt előnyt.

A Mureșanu himnuszának teljes szövegét nem ismerő magyaroknak pedig üzenem: türelemmel olvassák, merengjenek el rajta: hátha nem teljesen bűnhődtük meg a múltat ahhoz, hogy záloga lehessen az a felsejlő jövőnek.

JAKAB ANTAL

A lélek Corvinái

Kolozsvár sosem látott egy Corvinát sem. De látta Mátyást, s Mátyás itt látta meg a világot, melynek Corvinákat adományozott. Jöttek újabb idők s mások maguknak adományozták a mi Corvináinkat. A világkultúra testében ezzel úgy van, mint a püspökkenyérrel: a mazsolaszemek bárhova keveredjenek el, azok csak egy láthatatlan, szétfoszlott, felszámolt szőlőgerezd szemei maradnak örökre. Láthatatlan gerezd, váz, gerincoszlop és idegháló vagy vérkör – bárminek metaforaértékét kölcsön lehet venni annak a legfontosabb lelki erőforrásnak a megjelölésére, mely a tudatot s a tartást jelenti. Ahogy a világ százezernyi kincsét, hatását, tanítását, anyagi és szellemi termékét mi befogadtuk és birtokoljuk mai ÉNÜNKBE – úgy magaslanak távoli tereken sárkánylő Szent György szobraink, és zengenek az éter koncertterméig pillanatonként valahol a Lisztjeink, Kodályaink, Bartókjaink, csillognak a Kleopátrák és Pompadourok kincsénél is egyetemesebb érté-

ket képviselő Corvináink. Tárlókba, magyar! – adhatnánk ki a jelszót, ha mint valami etruszkok vagy epidák, a maguk csodálatos vázaival és felülmúlhatatlan művészetű csatvégeivel, nekünk is a kihalt kultúráteremtők sorába kellett volna, vagy kellene lépnünk. De mi túlélvén az eddigi próbákat, itt állunk, és egy egész ezredvégi, évezredet kezdő emberiség aggályait oszthatjuk nagyonis elevenen, hogy a történelemben szokásos, annyit változó aránya az építő s a romboló, a teremtő s a felélő kultúráknak, még mindig, a továbbiakban is a Corvina-másoló, cizelláló, kötő, lapozó kultúrák javára dőljön el. Mindig is raboltak el Európákat, szabin nőket, Corvinákat és davajcsaszokat, de jut is, marad is alapon mindig átvészeltük a legnagyobb elkobzásokat, eltulajdonításokat is. Amíg ez az erő bennünk van, addig legalább belső biztonságban vagyunk, akárhol. Addig egyetem nélkül is egyetemesekek vagyunk. Annakidején, az Erdélyi Múzeum tényleges megalapí-

tása, összehordása idején. 36 ökrösszekérrel hordták be Kolozsvárra gróf Kemény József gyűjteményét, és még mindig maradt a közöny padlásain belőle annyi, hogy a századfordulón a tordai piacon a mézsáros évszázados oklevelekbe csapta a félfont marhahúst velőscsonttal. A 49-ben felrobbantott Déva vára köveit épületkönek hordták szét évtizedekig, s hol nincs egy testi-lelki monumentális rom-Bonchi-dánk, csontváz-Torockószentgyörgyünk, kiégett koponya-Szentbenedekünk! A máglyára küldött, kihirigelt 48 utáni inkvizítoroktól lemeszárolt kultúrjavainknak csak írott része több, mint mások egész

írásbelisége – visszamenőleg. Mérhetetlen a mi vel-szi bárdjaink lángsírba vonuló sora, valahol élen a Héttornokok vagy Kufsteinok szibériáiba, donkanyaraiba vonuló s eltűnő Corvinákkal. Csak mi, a néma terem olvasói, Hollós Mátyás, Apáczai János, Bethlen Gábor, Kis Miklós, Bod Péter nagytiszteletű urak eklézsiája ne rontsunk sorsunkon és vagyonunkon a széthúzás belső tatárjárásaival. A Corvinák elhamvadva is szebben beszélnek helyettünk bármilyen sors és jövő előtt a csend, az értelem, az emberiség örök templomában.

LÁSZLÓFFY ALADÁR

Verseken tündöklő Erdély

Egy antológiásorozat margójára

A közelmúltban ért befejezéséhez a romániai magyar költészet értékeit föltáró, öt tematikus gyűjteményből álló – e sorok írója által válogatott és szerkesztett – antológiásorozat. A sepsiszentgyörgyi, Szabó Bojta vezette Castrum Könyvkiadó reprezentatív és nagy sikerű vállalkozása 1992 karácsonyán indult az Isten kezében című összeállítással, ezt követte 1993-ban a szülőföld tradíciói és szépségei előtt tisztelgő Hazahív a hűség, 1995-ben a szerelem mikrokozmoszát bemutató Arany és kék szavakkal, 1996-ban az emberélet szakaszait és fordulóit áttekintő A megmérő idő című válogatás, a millicentenáriumi ünnepségek alkalmából pedig a Verseken tündöklő Erdély két kötete, Szentimrei Jenő 1941 magyar könyvnapjára megjelent antológiájának második, javított és bővített kiadása.

Az antológiásorozat előzményei és indítékai gyermekkoromba nyúlnak vissza, amelyet egy kis mátrai településen, Markazon töltöttem. Az 1950-es évek elején került a faluba egy igen művelt katolikus pap, aki kivételes hatást gyakorolt egyéniségem és világképem alakulására. A magyar történelemről, 20. századi szétszórattatásunkról is tőle kaptam az első hiteles információkat. Amikor először meglátam Magyarországot régi – az idő tájt otthon és az iskolában egyaránt eltöltött – térképét, sirva szaladtam hozzá magyarázatért és vigaszért. Mélyen emlékezetembe ivódtak akkor megfogalmazott gondolatai arról, hogy a sokféleséget a teremtet világ legnagyobb értékévé, minden együttműködés és a fennmaradás biztosítékává avató Isten akaratából s Trianon tragikus következményeinek enyhítése érdekében is munkálkodnunk kell az összmagyarság lelki, szellemi, kulturális egységén. A „kisebbségi humánus” új vonásokkal gazdagíthatja a magyar kultúrát, diaszpóra-helyzetünket a magyar lét alapjainak szélesítésére, a magyar szellem tágitására is fölhasználhatjuk.

Erdély iránti szeretetem is jó negyven évvel ezelőtt kezdődött. Akkor került a kezembe az első onnan származó könyv, az Erdélyi Helikon íróinak 1934-ben megjelent antológiája. Életre szólóan magával ragadott a kötet írásaiból sugárzó erkölcsi tisztaság és erő, a tetten ért „transzszilván emelkedettség”, amely nyilvánvalóan összefügg Erdély hagyo-

mányaival és – súly alatt nő a pálma – a kisebbségi sorssal. Erdély múltjáról és a magyar művelődésben betöltött szerepéről Ady Endre Ismeretlen Korvinkódex margójára című esszéje mondta a legtöbbet számomra, amely zseniális szellemességgel és sokoldalúan dokumentálta, hogy ez a valaha Tündérkertnek becézett országrész toleranciából, demokratikus gondolkodásból és európaiságból története során mindig példát mutatott az anyaországnak, olykor – például az 1568-as tordai országgyűlés vallási türelméről szóló határozatával – rálicitált Nyugat-Európára is.

1973 óta számtalanszor – minél elviselhetetlenebbekké váltak ott az életkörülmények, annál sűrűbben – bejártam Erdélyt, megismertem minden zegézugát, újra és újra megcsodáltam gyönyörű tájait, fölkerestem templomait és temetőit. Lenyűgözött és delejes erővel vonzott magához az a kivételes intenzitású, önmagán túlmutató szeretet, amellyel az erdélyi magyarok fogadják az anyaországból érkezőket. Útról útra gyarapítottam barátaim számát, s lassan egész Erdélyt benépesítettem velük. Élvonalbeli költők is akadtak közöttük, akik később kézírataikkal is segítettek az antológiák szerkesztését. Magyar-történelem szakos gimnáziumi tanárként, majd az egri Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Irodalomtudományi Tanszékének oktatójaként is szenvedélyesen gyűjtöttem az erdélyi könyveket, elsősorban a versesköteteket, s mintha mindezt csupán azért tettem volna, hogy egyszer a saját könyvtáramból állíthassam össze az antológiásorozat kötetait.

Az 1989 decemberében lezajlott romániai fordulatot én is túlradó, könnyes örömmel éltem át. Meggyőződéssel hittem, hogy végre elérkezett az idő a magyar és a román nép megbékélésére, az erdélyi magyarság emberhez méltó életfeltételeinek megteremtésére. Legszebb vágyaimat és reményeimmet semmisítették meg máig felfoghatatlan primitívséggel és kegyetlenséggel az 1990 márciusában bekövetkezett marosvásárhelyi események. Úgy éreztem, hogy ezt a csalódást már nem lehet pusztán a ráció erejével elviselni: akkor kezdem gyűjteni – megbízás nélkül, magam és mások számára is kapaszkodót keresve – erdélyi magyar költők szakrális verseit. Hervai Katalint, az erdélyi utak során szerzett

izzó tehetségű, önzetlen és hűséges barátot kértem meg a készülő könyv illusztrálására. Vele együtt kerestük meg 1992 augusztusában Sepsiszentgyörgyön Szabó Bojtát, a Castrum Könyvkiadó igazgatóját... Az Isten kezében 1992 karácsonya óta három kiadást élt meg, igen meleg fogadtatásra talált mindkét hazában és azok határain túl is. Bölöni Domokos beszámolójából tudom, hogy ausztráliai magyarok műsort állítottak össze belőle, s az előadást a nagy sikerre való tekintettel meg is kellett ismételniük. Az Új Ember című katolikus hetilap – rendhagyó módon – két alkalommal is közölt róla recenziót, először Pomogáts Béla, majd Pálmai Kálmán tollából. A második ismertetés elé mentegetésül írt szerkesztői kommentár „az utóbbi idők legnagyobb visszhangot kiváltó verseskötete”-ként méltatta az összeállítást.

Ez a legmerészebb álmainkat is felülmúló siker ösztönzött a vállalkozás folytatására. Minden újabb kötet megjelenése után az elismerés és a rokonszenv megszámlálhatatlan gesztusával ajándékozták meg a kiadót és a szerkesztőt ismerős és ismeretlen versbarátok. Egy kolozsvári magyar egyetemista Sepsiszentgyörgyre küldött levelében úgy vélekedett, hogy a Hazahív a hűség – melyet Balogh Edgár csodálatos könyvnek nevezett – az erdélyi magyar fiatalok identitástudatának és otthonosságélményének nélkülözhetetlen forrásává és megtermékenyítőjévé válhat. Egy nagyváradai olvasónk azt fejtegette, hogy nem ismer könyvet, amely az Arany és kék szavakkal című összeállításhoz mérhető teljességgel és hitelességgel mutatná be a legemberibb érzelem, a szerelem misztériumát. Egy tanítványom arról vallott, hogy A megmérő idő súlyos egzisztenciális válságának leküzdéséhez nyújtott segítséget számára...

Szinte vég nélkül idézhetném az ezekhez hasonló megnyilatkozásokat vagy az antológiák fogadtatásának többi dokumentumát is. A bennük kifejeződő szeretetnek a kötetekben szereplő költők az igazi címzettjei.

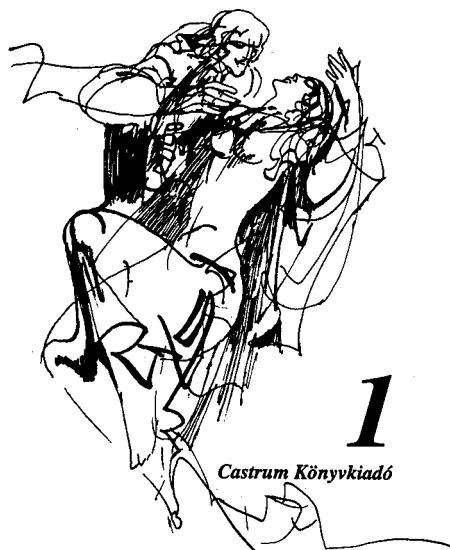
Az olvasókkal folytatott beszélgetések csaknem egybehangzóan arról tanúskodnak, hogy az antológiák egységes művé szervezett kompozíciója nyerte meg leginkább a tetszésüket, gyakorolta rájuk a legmélyebb benyomást. A verseket az érintett téma valamennyi aspektusát, változatát és árnyalatát fölvonultató ciklusokba csoportosítottam úgy, hogy azok önmagukban is logikus és kerek egységet alkossanak. Így a költemények nemcsak külön-külön, önértékükkel és zárt saját világukkal, hanem a struktúra egészében elfoglalt helyükkel és szerepükkel is élnek és hatnak, a ciklusok felépítése és egymásba fonódó rendje is szellemi izgalmat rejt és üzenetet közvetít.

A versek kiszemelése, a kötetek összeállítása során eleve elvettem bármiféle előítéletet és kirekesztő szemléletet, eszmetörténeti és poétikai szempontból egyaránt a hagyományok teljes körét vállaltam. Tudatosan törekedtem arra, hogy minél hiánytalanabban kihasználjam azt a kedvező lehetőséget, amely az 1989-es fordulat után kibontakozó nyitottabb értékrendből, a cenzúra eltörléséből származott. Az elmúlt évtizedek erdélyi magyar irodalmának kíváncsatos újraértékeléséhez talán az is hozzájárul, hogy viszonylag nagy számban válogattam a kötetekbe olyan költőket, akiket korábban világnézeti vagy politikai okok miatt kiszorítottak az irodalmi életből. Tisztában vagyok az antologiaszerkesztés korlátaival és kockázataival, tudom, hogy én sem

Versekben tündöklő Erdély

MAGYAR KÖLTŐK
ERDÉLYI VERSEINEK GYŰJTEMÉNYE
A GYULAFEHÉRVÁRI SOROKTÓL
MIND A MÁI NAPIG

Egybeszedte: Szentimrei Jenő

kerülhettem ki a szubjektivitás csapdáit. Abban viszont biztos vagyok, hogy az újraközölt költők közül néhányan – például Bárd Oszkár, Flórián Tibor, Pakocs Károly vagy Szombati Szabó István – az eddigieknél egy kicsit több figyelmet érdemelnének. Afelől nincs kételyem, hogy indokoltan kerültek a második világháború óta először erdélyi antológiákba Jékely Zoltán versei. Mivel nemcsak kötetekből, hanem folyóiratokból is válogattam, olykor a legnagyobb arcképéhez is sikerült új vonásokat rajzolni: Bartalis János Isten kezében, Dsida Jenő Kóbor énekek című költeménye az Erdélyi Helikon hasábjain, Szilágyi Domokos Érmellék című alkotása az Igaz Szó 1957-es Ady-émlékszámban látott napvilágot.

A legmeghatóbb Kabós Éva története. Ő közvetlenül a második világháború előtt kezdte költői pályáját. 1938-ban jelent meg első kötete, 1943-ban Nagyenyeden a második, Erdély kettészakítása után a déli tartomány tudtommal egyetlen magyar nyelvű verseskötete. Ezt követően származása miatt maga alá tiporta és közel öt évtizedig torkára fojtotta a szót a történelem hidrafejű réme. Erről így vallott hozzám írt levelében: „Amikor 1949. március éjszakáján örökre elvittek az otthonomból, nem volt könyvnyű. Pár százan voltunk kényszerlakhelyes földbirtokosok, az Isten mindig megsegített minket, valamilyen kenyeret és néha örömet is adott. Nekem külön bánat volt az elhallgattatás. Erről beszélni sem lehetett, annyi nehézség között ki értette volna meg,

hogy ez is fájhat. Aztán később már nem is fáj. Betokosodott ez is, mint minden gyász. Most sokszor fáj megint.” Az Isten kezében közölte újra a költőnő három versét, amelyekből egyet teljes terjedelmében idézett Éltés Enikő a Romániai Magyar Szó hasábjain megjelent recenziójában, egy másikat Kubik Anna szavalt el a Kossuth Rádió Vasárnapi Újság című műsorában. Kabós Éva a nyolcvanadik életév küszöbén Marosvásárhelyen élte meg – a szónak csaknem konkrét értelmében, mert volt, aki halottnak hitte – „a költő feltámadását”. Azóta ismét publikál, Apám földjén címmel nemrég jelent meg a csíkszeredai Pallas Akadémia Könyvkiadó gondozásában harmadik verseskötete, amelyet a nekem címzett dedikáció szerint is az Isten kezében indított el.

Számos ehhez hasonló élményemről tudnék még beszámolni, de azokkal már szétfeszíteném e valomás kereteit. Csupán egyetlen egyről teszek említést még, az antológiák megjelenését követő műsoros könyvbemutató körutakról, amelyekért mindenekelőtt áldozatkész barátainak, Jónás Zoltán-

nak, Maczkó Máriának és a felejtethetlen, áldott emlékű Kakuk-házaspárnak tartozom hálával. Első körutunkat 1993 májusában úgy szerveztük meg, hogy utolsó állomásaként részt vehessünk a csíksomlyói búcsún, s a Fájdalmas Szűzanya, a Magyarok Nagyszonya óvó szeretetébe ajánlhassuk Erdélyt és a mi szerény erőfeszítéseinket. Míg élek, emlékezni fogok azokra a könnyekre és tapsokra, amelyekkel ismételten és érdemeinken felül is elhalmozott minket az erdélyi közönség. Zilahy tanár kollégám ezt a mondatot csúsztatta a kezembe ott előadott műsorunk végén egy kis cédulán: „Köszönet az együvé tartozás és sokszínűség élményének átélését nyújtó csodálatos alkalomért”. Ezek a forró hangulatú találkozások is szemléltették és tudatosították Szentimrei Jenő igazát: „nem veszhet el a nép, mely szemlemi erőiben ennyire gazdag és ennyire törhetetlen. Voltunk, vagyunk és leszünk.”

LISZTÓCZKY LÁSZLÓ

Az anyanyelv kovácsolja egybe öt világrész magyarságát

1934-ben születtem Nyíregyházán. Az ottani tanítóképző elvégzése után egy környékbeli tanyai, majd egy baranyai általános iskolában tanítottam. 1956 októberében az erdősmecskei forradalmi nemzeti tanács egyik vezetőjévé választottak. 1956. november 13-án hagytam el Magyarországot, azóta az Egyesült Államokban élek.

1962-ben a Rutgers egyetem pszichológia szakán B.A. diplomát, 1966-ban a New York-i New School for Social Research egyetemen szociológiából M.A. diplomát, 1970-ben doktorátust (Ph.D.) szereztem.

1960-ban egyik alapítója és 25 évig egyik tanítója voltam a Magyar Öregdiák Szövetség New Brunswick-i Hétvégi Magyar Iskolájának. 1965-ben kezdeményezője voltam, jelenleg társelnöke vagyok az Anyanyelvi Konferenciának – a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaságának.

1965 óta tanítok a Rutgers egyetemen; 1968 óta a Middlesex County College tanára, 1975 óta professzora vagyok. Angol és magyar nyelvű tanulmányaim, cikkeim 1965 óta jelennek meg. 1977 óta szerkesztem a Magyar Öregdiák Szövetség Bessenyei György Kör Tanúk korokról című előadás- és kiadványsorozatát a Rutgers egyetemen, 1988-ban jelent meg e sorozat nyolcadik kötete. Amikor 1958-ban a Rutgers egyetemre kerültem, nem kis meglepetéssel tapasztaltam, hogy egyetemista társaim milyen keveset tudnak Magyarországról, Közép-Európáról, az 56-os forradalomról. Láttam azt is, hogy az egyetemen nem én vagyok az egyetlen magyar, megpróbáltam felvenni a kapcsolatot a többiekkel, s hamarosan kialakult egy kis diákközösség, amely úgy vélte, más dolga is van, mint saját karrierjének építése. Felismertük, hogy Nyugaton oly kevésbé ismertek bennünket. Úgy döntöttünk tehát, küldetésessé tesszük kimenekülésünket, s közvetítjük a forrada-

lom szellemiségét azoknak, akik azt nem ismerik. Ezt már az otthon maradottakért is tettük, akiket – néha úgy éreztük – valamiképp cserben hagytunk a legnagyobb bajban. Néha úgy gondoltuk: a legkevesebb, amit tennünk kell, hogy lerőjünk kötelességünket irántuk, s kivált az elesettek iránt. Így fogtunk azután a munkához: kiállításokat rendeztünk, előadásokat szerveztünk, aláírásokat gyűjtöttünk és beadványokat továbbítottunk a magyar ügyet tárgyaló ENSZ-hez, filmeket vetítettünk a forradalomról, majd kiterjesztettük programjainkat az egyetemes magyar kultúra és Közép-Európa gondjainak közvetítésére is. Az egyetemi évek után sem hagytuk abba a munkát. Megalakítottuk a ma is működő Magyar Öregdiák Szövetség – Bessenyei György Kör, amely az említetteken kívül iskolaszervezést és könyvkiadást is vállalt.

Amerikában – nemzedéktársaimmal együtt – elkezdtük habzsolni a magyar és világirodalom és a történelem számunkra addig hozzáférhetetlen alkotásait. Reveláció volt például a magyarországi népi mozgalom számunkra addig jórészt ismeretlen története és irodalma. Rávetettük magunkat Németh László, Tamási Áron, Szabó Dezső, Szabó Lőrinc, Sinka István műveire. Engem kezdő szociológusként a mozgalom szociográfiai és politológiai irodalma, például Kovács Imre, Erdei Ferenc, Fejé Géza, Szabó Zoltán, Bibó István kiváltképpen érdekelt. Többen ráébredtünk arra, hogy e reformmozgalom az 1848 előtti reformkorban gyökerezik, hogy 1956-ot is táplálta, sőt máig is élte a „haza s haladás” szellemét. Meghatározó szellemi élmény volt számomra az a teljesen újszerű tudományos képzés is, amelyben az amerikai egyetemen részesülhettem. Szociológusnak és pszichológusnak készültem, de hallgattam, tanultam filozófiát, irodalmat, művészettör-

ténetet, biológiát, a nyugati civilizációk történetét is, mert Amerikában az egyetemi rendszer általános képzést is nyújt. A tágasság, az alternatívák sokfélesége, a tudományok világa és módszertana a tárgylagosság tiszteletére, a tények erejére, fontosságára tanított és mindmáig erre tanít.

Környezetünk akkori társadalmi változásai is nagy hatással voltak ránk. Fiatalon értük meg az afro-amerikaiak polgárjogi mozgalmának kifejlődését. Mint ismeretes, Martin Luther King vezetésével – aki Gandhit tekintette példaképének – a feketék a passzív rezisztencia módszereivel erőszakolták ki lépésről lépésre ettől a mamuttársadalomtól a kisebbség emberi és állampolgári jogainak érvényesítését.

Sokat tanultunk a vietnami háborúból is. Kivált abból, miként jött rá Amerika arra, hogy a háború elhibázott lépés volt, s hogyan alakult át szinte a szemünk láttára az egész ország polgársága olyan mozgalmárrá, mely aztán sikerrel kényszerítette kormányzatát a háború befejezésére. Számunkra úgyszólván megvilágosodás értékű volt mindez, hisz olyan országból jöttünk, melyben a totális diktatúra éveiben elképzelhetetlen volt bármiféle ellenállás, társadalom-átalakító kísérlet.

Mindezzel párhuzamosan ébredt és erősödött bennünk a vágy, hogy milyen jó lenne ezt a tapasztalatot és tudást hazavinni, és hozzásegíteni az otthoniakat ahhoz, hogy – mint az amerikaiak – a maguk képére és hasonlatosságára alakíthassák társadalmukat. Azt a társadalmat, amelyet mi, természetesen, továbbra is a magunkénak vallottunk, noha Amerika második hazánkká vált.

Az otthoniakkal való kapcsolatfelvétel egyik mérföldköve az Anyanyelvi Konferencia megalapítása volt.

Az Anyanyelvi Konferencia kezdetei szintén gyakorlati tapasztalatokból fakadtak. Az Öregdiák Szövetség 1960-ban meghirdette egy hétvégi magyar iskola létrehozását. Írás, olvasás, fogalmazás, irodalom, történelem szerepelt tantárgyaink között. Tiszta voltunk azzal, hogy ez igen nehéz pedagógiai feladat; hiszen a gyermekeket csak hetente egyszer, egy délelőtti négy órában taníthatjuk.

Mindent nekünk kellett kitalálnunk, megírunk, könyvekből összeszednünk, fénymásolnunk, hogy szombatontként úgy állhassunk a gyermekek elé, hogy valójában tudjuk, mit és hogyan fogunk tanítani... Ekkor az a gondolatom támadt: jó lenne megtudni, hogy az Egyesült Államokban hol, hányan és hogyan végeznek hasonló munkát. Persze sem anyagi lehetőségem, sem időm nem volt arra, hogy bejárjam Amerikát és személyesen járjak utána a dolognak. Levelezés, telefonálás, üzenetrendszer, esetleges találkozások útján, tehát meglehetősen primitív gyűjtőmunkával azért sikerült felderítenem huszonhárom olyan iskolát az USA hét államában, amelyben magyarul is tanítanak. Erről egy tanulmányt írtam, fölvezoltam, hogy milyen tankönyveket használnak, hány tanulójuk, tanítójuk van, miből tartják fenn magukat stb. Az írás 1965-re készült el, közreadtam a müncheni Új Látóhatárban, s küldtem belőle egy-egy példányt minden érintett iskolának, hogy egymástól is tanulhassunk. Tudatosult bennem addigra az is, hogy tanításunk színvonalának emeléséhez képzett szakemberekre lenne szükségünk. Miután ilyeneket sem Amerikában, sem az európai

szórványmagyarság köreiben nem ismertem, megpróbáltam felvenni a kapcsolatot magyarországi szakemberekkel. Elsősorban olyanoknak írtam, akikről úgy gondoltam, hogy az összmagyarságért is felelősséget érző, hiteles emberek: Kodály Zoltánnak, Illyés Gyulának és annak az embernek, akiről addig megjelent szociográfiai írásai és versei ismeretében úgy éreztem, hogy igazat mond, volt tanító kollégámnak, Váci Mihálynak.

Kodály egy újságcikkben válaszolt, Illyés egyik meghívásunknak eleget téve a Rutgers egyetemen tartott előadást, Váccal pedig levelezésbe kezdtünk. Végül – nekem hosszúnak tetsző évek után – 1969-ben Váci Mihály, aki akkor már parlamenti képviselő is volt, megjelentetett Budapesten egy nagy cikket Oldott kéve címmel, melyben szóvá tette az anyaország felelősségét a távolba szakadtak második nemzedékéért.

Így, főleg az ő szorgalmazásuk hatására született meg aztán 1970-ben az első Anyanyelvi Konferencia Debrecenben. Váci akkorra már meghalt, de az ügyet vállalta sok olyan kiváló magyarországi író, tudós és szakember, akinek nem az uralkodó párt akkori politikájának propagálása, hanem a magyar nyelv és kultúra fenntartása volt a szívügye. Megkezdtük az együttműködési formák kialakítását. Ez abból állt, hogy megterveztük a kíváncsú maximumot, aztán itthoni szakember-kollégáink segítségével megvalósítottuk azt, amire az adott körülmények között lehetőségünk nyílt. Az 1977-es budapesti konferenciára például – követelésünkre – már meghívót kaptak s el is jöttek a Magyarországgal szomszédos országok szakemberei közül is néhányan. Szabadon azonban először csak az 1989-i kecskeméti konferencián találkozhattunk egymással.

Jól szemlélteti együttműködésünket a tankönyvek példája: eldöntöttük, hogy tankönyvet kell írni a külföldi magyar gyermekeknek. Erre mi azt mondtuk: ehhez természetesen előbb meg kell ismerkedni a tanulók helyzetével, életkörülményeivel. Jöjjön ki Amerikába egy szakembercsoport, látogassa végig az érintett iskolákat, aztán írjuk meg együtt a megfelelő tankönyveket... 1972-re végre sikerült az áttörés. Kijött Amerikába egy háromtagú csoport, elkalauzoltam tagjait magyar iskolákba, cserkészekhez, egyházakhoz, mindenhová, ahol csak magyar oktatás folyt, sőt amerikai iskolákba is. Aztán ezek a szakemberek hazamentek, hozzáláttak a tankönyvíráshoz. Fejezetenként kiküldték a kéziratot, mi azt kipróbáltuk, kijavítottuk, átdolgoztuk, ha kellett és visszaküldtük. Kompromisszumokra nem volt szükség, hisz akkorra mi már amerikai és más nyugati állampolgár mivoltunkban a leghatározottabban ki- köthettük, hogy ha e tankönyvek bármelyikében akár egy milligrammnyi propaganda lesz, nem fogjuk külföldi iskoláink számára elfogadni. Így aztán tizenöt év alatt sikerült létrehoznunk öt olyan tankönyvet, amely mentes minden propagandától és kitűnően használható a mi körülményeink közepette. De merem állítani, a Kárpát-medencei magyar kisebbségek körében is. Némely esetben még azt is sikerült elérnünk, hogy e tankönyvek példatárai az egyetemes magyar irodalomból merítsenek. Tehát Arany, Ady, József Attila, Illyés Gyula, Weöres és Nagy László mellett szerepel bennük Kányádi Sándor és Sütő András, Faludy György és Dedinszky Erika és így tovább. Kis életrajzok kíséretében persze.

Mindez, úgy hiszem, önmagáért beszél. Ezért nem válaszoltam a támadásokra, melyekben pedig bőven volt részem. Biztos voltam benne, hogy aki ezeket a tankönyveket megnézi, aki előadásaimat meghallgatja, felszólalásaimat elolvassa (közreadtam mindegyiket), annak rá kell jönnie arra, hogy a diktatúrák nehéz éveiben a tiltásokkal szembesze-
gülve, az ellenséges határok fölött az Anyanyelvi Konferencia sok országban élő szakembere hűséggel és felelősséggel működött együtt a szellemi hazában a magyar nyelv és kultúra fennmaradása érdekében. Tisztelet, megbecsülés, köszönet és elismerés illeti azokat a magyarországi és szomszédos országokban élő kollégáinkat, akik úgy fogtak össze velünk e ne-
mes és sokszor küzdelmes munkában, hogy nekik még a diktatórikus rendszer nyomását is el kellett viselniük a munkálkodásukért.

Nagy öröm ezért a folytatás és a megújulás ígérete is, hogy az 1992-ben Esztergomban megtartott Anyanyelvi Konferencia – immár független egyesületként – a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága is lett. Hatvan tagú új választmány irányításával működik, a tagok közül húszan anyaországiak, húszan a Magyarországgal szomszédos, húszan pedig a nyugati országok polgárai. Lényeges döntés, hogy állandó bizottságot állítottunk fel a kisebbségi magyarság anyanyelvi jogainak védelmére.

Egyetemi tanulmányaim idején, miután a szociológia mellett a társadalomtudományok rokon területeivel is foglalkoztam, rájöttem, hogy van néhány olyan nagy magyar gondolkodónk, akinek a művei nem olvashatók a világnyelveken. Rádöbbsentem addigi tapasztalataim alapján arra is, hogy ez mekkora

károkat okoz az egyetemes magyarságnak. Ezért, amikor lehetőség támadt arra, hogy Király Béla Atlantic Research Kiadója vállalkozzék Bibó tanulmányai gyűjteményes kötetének angol nyelvű kiadására, örömmel, de gondterhelten vállaltam ennek szerkesztését. Tudtam, hogy mit vállalok, hisz ismertem Bibó nyelvezetét, tisztában voltam azzal, hogy gondolatait angolra átültetni mennyire nehéz feladat lesz és sokáig fog tartani.

Hatévi munka eredményeként aztán megszületett a Bibó-kötet, benne A kelet-európai kisállamok nyomorúsága, A magyar demokrácia válsága, A zsidókérdés, az 56-os forradalom alatt írt kiáltvány és tanulmány. Az európai társadalomfejlődés értelme című, magnóra mondott tanulmány. Sőt egy részlet abból a Bibó-írásból is, amelyben a nemzetközi államközösségek bénultságáról esik szó. Jelesül az a részlet, amelyben az önrendelkezésről ír és ahol nagyon határozott különbséget tesz a patriotizmus és a nacionalizmus között. (Az 578 oldalas könyv címe: Democracy, Revolution, Self-Determination. Fordította Boros Kazai András.) A Bibó-kötet révén az az angolul beszélő szaktudós és értelmiségi, aki közelebb akar kerülni Közép-Európa és a magyarság életkérdéseihez, olyan színvonalú művekhez juthat, amilyenekhez a legjobb nyugati politikai teoretikusok, szociológusok, társadalomtudósok, történészek, ha saját térségük kutatásához forrást keresnek. Magyarságunk jövője jobbításának egyik eszközét ajánlottam tehát az angol nyelven olvasók figyelmébe ezzel a válogatással.

NAGY KÁROLY

A jövő esélyei a külső régiókban

1. Abban a szélső, védtelen sávban, amely a mai országhatár és a magyar nyelvterület foszló szélei között húzódik, az oktatás és a tudomány elsősorban a helyzetből fakadó gondokkal küzd. Annak következményeként, hogy ezek a nemzeti közösségek emitt az államiság, amott az alkotmányosság védősanccain rekedtek kívül, egyszerre váltak veszélyeztetetté és alárendeltté. Sajátosak ezek a gondok, és részben eltérőek is az egyes utódállamokban, de remélhetőleg egyre inkább közősek, megoszthatók a nemzet egészével. Ez a remény és hit hozott ide bennünket, ez tartja össze magát az Anyanyelvi Konferenciát.

Tapasztalhatták a tisztelt jelenlevők, mennyire eltérőek a megközelítési módok, amikor Erdélyről és más határon túli nemzeti közösségekről van szó. Reményik nyomán megszokott elsüllyedt vagy süllyedő Atlantiszként beszélni róluk, az értékmentést pedig betakarításként értelmezni. Van, aki otthon is süllyedő hajón érzi magát, amelyről menekülni kell. A pedagógus és szülő, ha komolyan veszi saját hivatását, mégsem az aratásra, a betakarításra, a menekülésre gondol, hanem a vetésre, a jövő építésére. Akkor is, amikor lehangoló tényeket és statisztikai adatokat kell tudomásul vennünk. Magam is bőven szolgálok ilyenekkel a következőkben, és ezért elnézésüket kérem, de ezt semmiképpen nem azért te-

szem, hogy a jövő kilátástalanságát ecseteljem, hanem hogy az értelmes közös cselekvés sürgető tennivalóit jelezzem.

A továbbiakban óvakodni szeretnék, és magát a Konferenciát is óvni szeretném mind a retorikai és a lírai hangvétel, mind a steril teoretizálás és légvárépítés kísértésétől. Egyre inkább úgy érzem, hogy a Kárpát-medencei kisebbségi helyzet a maga történetiségében és jelenében a teóriák csődje és cáfolata. Teoretikusokból ma sincs hiány, annál inkább hiány van olyanokból, akik bíznak, sőt hisznek a jövőben, és tesznek is érte valamit.

2. Az anyanyelv elsajátításának fő színhelye a család, a szűkebb közösség. Kisebbségben a családnak ez a szerepe fölértékelődik, olyan közösségekben pedig, mint a moldvai magyar, amelyek anyanyelvi írásbeliségükkel nem élhetnek, a szóbeli szájhagyomány ritualizált szövegeiben maradt fenn a nyelv, az írástudatlanok felelősségének és hűségének bizonyítékaként. Az intézményes oktatásnak is ezer évre visszatekintő múltja van a Kárpát-medencében. Részben ez a hagyomány, valamint az egyenjogúság, az egyenlő érvényesülési esélyek igénye táplálja nemzeti közösségeink törekvéseit a színvonalas anyanyelvi oktatás érdekében. A törést és közös hagyományból való kirekesztődést tudvalévőleg az okozta, hogy az utódállamok alkotmányai

a magyar nyelv alárendelt jogi státusát rögzítették. Ehhez járul az egyre kedvezőtlenebb nyelvi környezet és a tudatosan gerjesztett ellenséges hangulat, amely gyakran kifejezetten nyelvellenes. A magyar nyelv presztízse nagyon alacsony, bár több régióban mintha emelkedett volna az elmúlt években. Ez a többszörös stigmatizálás, amelyhez néha belső megbélyegzés is járult (a pedagógusok részéről is néha, hogy ti. „nem jól beszéltek magyarul”, „nem tudtok magyarul, csak nyelvjárásban beszéltek” stb.), gyakran az anyanyelvbeszélőkben is a félelem és szégyen érzését keltették. Ez az elbátortalanodás az államnyelvek mesterségesen táplált presztízst és dominanciáját erősítette az oktatásban és a mindennapi nyelvhasználatban.

Az államnyelvek dominanciája tehát elsősorban kiemelt jogi státusukból fakad, amely már önmagában is diszkriminatív. A szerb nyelvhasználati törvény, a román oktatási törvény és a szlovák nyelvtörvény ennek megfelelően szintén a megkülönböztetés, valamint a korlátozás és a kizárás, a mellőzés elvét érvényesíti. Kárpátalján pedig az is nehezíti a korábbi súlyos oktatási helyzet javítását, hogy az ukrán nyelvet, amely csak most kapta meg domináns státusát, máris úgy kéri számon (a hírek szerint az idei felvételi vizsgán pl.) és valószínűleg ugyanazok, mint nemrég még az orosz.

Mielőtt az oktatással kapcsolatos jelenségeket és folyamatokat elemezném, szükséges vázolni a határon túli közösségek általános demográfiai állapotát, hiszen ez egyfajta természetes, biológiai alapját adja mind az oktatásnak, mind a produktív szellemi teljesítménynek. Minden régióra érvényes statisztikai adatot nem tudok ugyan idézni, de általánosan ismert tény, hogy mind az anyaországban, mind a határon kívül, öregszik és apad a magyar népesség. Erdélyben a korábbi több mint két évtizedes terror után, amely családonként négy gyermeket tett kötelezővé, egyszerre következett be a szociális támogatás cinikus megvonása ettől a népes generációtól (ők egyébként a mai zilált állapotú oktatás szenvedő alanyai is), valamint az ellenkező irányú kilengéssel járó teljes szabadság a születésszabályozás tekintetében. Ennek a 90-ben kezdődő demográfiai hullámvölgynek a kezdetét regisztrálhatta az 1992. jan. 7-i népszámlálás, amely szerint a magyar népesség körében ezer termékeny korú nőre 1708 gyerek jut, holott a szinttartáshoz 2150 élve születésre volna szükség. De ettől a demográfiai töréstől függetlenül is korcsoportok szerint csökken a magyar népesség aránya: a 70 évesnél idősebbek még majdnem 10%-át teszik ki saját korosztályuknak a 0–4 évesek már 6% alatt vannak. Ennek az öregedő és fogyó magyar közösségnek az iskolázottsági szintje is jóval alacsonyabb, mint korábban volt: felsőfokú (egyetemi és főiskolai) végzettség tekintetében a 9. helyen állunk a romániai nemzetiségek sorában 3,6%-os aránnyal (az országos átlag 5,14%). Ebben a megszegyenítő helyezésben elsősorban a Trianon óta folyamatos diszkriminatív oktatáspolitikai eredményét láthatjuk, de saját értelmiségünk megfutamodása is tükröződik benne, az a többszöri, újabban a 80-as években és a 90-es évek elején tetőző kivándorlási hullám, amely összességében és következményeiben az oktatás és a kultúra jövőjére is hatással van.

Szintén a veszteséglistán kell számon tartanunk a folyamatos és több vonatkozásában kényszerű asszimilációt, nyelvcserét. Az asszimilációs folyamatban szintén az államnemzet és az államegyház dominanciája érvényesül. Hozzávetőleges becslés szerint ez a veszteség a Trianon óta eltelt időben megközelíti a másfél milliót. Az asszimiláció egyik fontos színtere a vegyes házasság, amely tudomásom szerint legnagyobb arányú Szlovéniában, de minden régióban számottevő, Romániában a magyarság 13%-ára terjed ki. Az utolsó népszámlálás adatai szerint a magyar–román vegyes házasságban élő szülők 70%-a román nemzetiségiként jegyeztette be a gyermekeket. Abban a szegmentumban, amelyet a népszámlálás tükröz, ez mintegy 30 000-es többletet jelez az államnemzet oldalán. Nagyjából hasonló az ortodox vallás dominanciája a vegyes házasságokban (fokozottabb a protestáns, kiegyensúlyozottabb a római katolikus házastárs rovására).

4. Az anyanyelvi oktatás korlátozásának, a hátrányos megkülönböztetésnek, a magyar iskolák hiányának, esetenként alacsony színvonalának, a valós vagy csak vélt érvényesülési érdeknek és több más objektív és szubjektív tényezőnek a következménye, hogy a magyar tanulók viszonylag nagy hányada államnyelven végzi tanulmányait. A romániai magyar tanulók több mint egynegyede van ebben a kényszerű vagy a szülői döntés következtében vállalt helyzetben. Itt ez a mutató iskolai szintek szerint növekszik: az óvodában még csak 10%, alsó tagozaton 13%, általános iskola felső tagozatán 18%, a gimnáziumban már 31%, a felsőoktatásban 64%. A helyzet kényszerét mutatja, hogy 8 olyan erdélyi megyében, ahol a magyarság szórványban él, a gyermekeknek még a fele sem tanulhat anyanyelvén: Beszterce-Naszód megyében csak 43%, Arad megyében 40%, Szeged megyében 26%, Temes 22%, Brassó, Máramaros 31%, Krassó-Szörény 1% alatt. Ezek a számok világosan jelzik, mennyire fontosak volnának az oktatási szórványprogramok, a nagyenyedihez hasonló kollegiumi rendszerű iskolaközpontok.

Szlovákiában hasonlóak az arányok. Az 1991/1992-es tanévben az óvodáskorúak 27,79%-a, az általános iskolások 23%-a, a szakmunkásképzőben tanulók 61,5%-a, a szakközépiskolások 26%-a, a gimnazisták 20%-a nem tanult, nem tanulhatott anyanyelvén. Pozsonyi nyelvészkollegáink felmérései szerint a szlovák tagozatra járó magyar tanulók anyanyelvi tudása, műveltsége jóval alatta van a magyarul tanulóknak. Nyelvhasználatukban nagyobb a kontaktusjelenségek aránya, fokozottabb a nyelvjárásiasság, feltűnőbbek a lexikális hiányok stb.

5. A legfontosabb kérdés persze az, milyen oktatási modell, oktatási rendszer felel meg leginkább a határon túli nemzeti közösségeknek? Nyilván olyan, amely anyanyelven nyújt megfelelő szintű képzést, amely egyenlő esélyeket biztosít a többségekkel, amelynek kellő önállósága és nyitottsága van mind az államnyelv, mind a világnyelvek irányába, amelynek megvan a finalitása a szakmai képzésben és az egyetemi oktatásban, amely egyszerre szolgálja az identitás megőrzését, a világhoz való felzárkózást és a szellemi kreativitást.

Ezelőtt harminc évvel ilyen ideális modellnek tűnt a szlovéniai kétnyelvű oktatás, amelynek a kölcsönös jellege volt rendkívül vonzó és egyedülálló.

Utólag többnyire úgy értékelik, hogy csak elemi iskolai szinten volt igazán kölcsönös és szimmetrikus, felsőbb tagozatokon egyre inkább a szlovén nyelv vált dominánssá. Kívülről és távolról úgy tűnik, egyaránt ez volt az alapja az irigylésre méltó mai szlovéniai viszonyoknak és az előrehaladott asszimilációs folyamatoknak.

Szlovákiában az alternatív oktatás valószínűleg szintén a „jótékony” asszimiláció alternatívájával kecsegtet. A 80-as évekbeli román kísérlet hadműveletszerűen, több ezer magyarul nem tudó román pedagógusnak a magyar iskolákba vezénylésével próbálta rövid idő alatt felszámolni az anyanyelvű oktatást.

6. A 90 utáni szabadabb világban a jövő szempontjából is biztató változások történtek. Az oktatási intézmények egy része önállóvá vált, új iskolák és tagozatok létesültek, részben egyházi keretben, a felsőoktatásban is bővültek az anyanyelvi oktatás lehetőségei (új intézmény a nagyváradi Sulyok István Ref. Főiskola). A tanárképzésben az erdélyi helyzet akár kielégítőnek is tekinthető: a kolozsvári egyetem számos karán van magyar nyelvű oktatás, az egyetem struktúrájában új fakultásként kapott helyet mind a protestáns hitoktatás, mind ez év őszétől a római katolikus hitoktatás. Jelentős eredményei vannak az anyaországi bázisú távoktatásnak, a közös képzésnek és továbbképzésnek. Más régiókhoz viszonyítva az erdélyi helyzet jóval biztatóbb.

A mérleg inkább mennyiségi vonatkozásban pozitív oldalával szembeállíthatók az oktatáspolitikai változatlan elvei, a rendszer működésbeli zavarai és alacsony színvonala. A hátrányos megkülönböztetés érvényesül pl. a román oktatási törvénynek abban az (eddig még nem alkalmazott) előírásában, hogy magyar nyelven csak azokba az iskolákba, osztályokba, azokra a szakokra lehet felvételizni, ahol anyanyelven folyik a tanítás. Hasonlóképpen diszkriminatív hatása van annak, hogy az államnyelv nem nyelvi szakokon is felvételi tárgy. Az oktatási intézmények központosított irányítása szintén fokozottabban hátrányos a helyi közösségek igényeinek megfelelni kívánó magyar oktatási intézményeknek. A nemzetközi fórumok által szorgalmazott oktatási reform eddigi bátorlalan lépései is elkerülték egyelőre a kisebbségi oktatást.

Az anyanyelvi oktatás korlátozása nyilvánul meg többek között az önálló felsőoktatási intézmények hiányában; abban is, hogy a szakoktatás kizárólag államnyelven folyik; hogy bővítették azoknak a tantárgyaknak a körét, amelyek minden iskolában kötelezően államnyelvűek. Nemrég szerzett értesüléseim szerint pl. a zombori magyar tanítóképző-főiskolán jószerivel szinte csak a magyar nyelv és irodalom lesz magyar nyelvű.

Az államnemzeti stratégia fontos eleme a magyar népesség fokozatos kiszorítása az állami élet kulcsfontosságú területeiről és intézményeiből. A romániai 6,67%-os aktív magyar népességben mindössze 3%-os az egyetemi és főiskolai oktatók, a jogászok aránya, 2,39% a közgazdászoké, 2,25% a pénzügyi szakembereké stb. Ezt jelentős mértékben szintén az oktatáspolitikai valósítja meg azzal, hogy némely iskolatípusba, egyetemi szakra, az elitképzés intézményeibe, magiszteri programokba szinte lehetlenné teszi magyar fiatalok bejutását. Egyetemi szinten ez jól érzékelhető abban, hogy pl. a kolozsvári jo-

gi karon a 80-as évekhez viszonyítva is tovább csökkent a magyar hallgatók száma.

A mellőzés határozott jeleként értékelhetjük azokat az adatokat is, amelyek azt mutatják, hogy az oktatási szinteken fölfelé haladva a magyar fiatalok fokozottabban morzsolódnak le: az óvodákban még 6,63%-os a jelenlétük, a középfokú oktatásban 4%, a felsőoktatásban pedig 3,7%.

Mind a régi, mind az új intézmények önállósága viszonylagos, felemás. Romániában hozzávetőleg fele-fele arányban vannak magyar óvodák, iskolák, ill. tagozatok (összesen mintegy két és félezer), az előbbieket inkább magyar többségű településeken, az utóbbiak főként szórványokban. Az intézményrendszer, mint említettem, erősen centralizált, és általános jellemzője, hogy felügyeleti szervei nem mutatnak különösebb érdeklődést sem a magyar nyelvű oktatás színvonala iránt, sem a tankönyvekkel, taneszközökkel való ellátás iránt. Az oktatás eredményességét csak az államnyelv tekintetében kéri számon.

Az 1990 után alakult szakmai és érdekvédelmi szervezetek (a pedagógusszövetség, a tankönyvtanács) az államiakkal párhuzamosan, néha azok ellenében végzik munkájukat. Fontos kezdeményezése volt például az RMP SZ-nek a helyesírási színvonal és a fogalmazási készség országos felmérése. De a teljes szakmai felügyeletet ez a szervezet sem képes ellátni, és a pedagógusok szakmai tevékenységét sem képes jelentős mértékben befolyásolni. Egyébként is szinte kilátástalannak tűnik, hogy az anyanyelvoktatás önmagában ellensúlyozza mindazokat az iskolán belüli és főként iskolán kívüli környezeti hatásokat, amelyek a nyelvi romlás és a nyelvvesztés irányába terelik a nyelvi folyamatokat. Két friss vizsgálatra is hivatkozhatom, amelyeket végzős tanítványaim végeztek ebben a tárgykörben. Egyikük kolozsvári fiatal értelmiségiek nyelvhasználatát vizsgálta a nyelvvesztés jellege és állapota szempontjából, és arra a következtetésre jutott, hogy az állandó román nyelvi környezet, baráti társaság stb. még olyan fiatalokat is dominánsan román kettő nyelvűvé tesz, és a nyelvvesztés reális veszélyébe sodor, akik végig anyanyelvükön végezték tanulmányaikat. A másik vizsgálat azt állapította meg, hogy a közmagyar (azaz a standard) kérdőíves mérése szerint a fiatalok generációs nyelvi romlását az iskola a Székelyföldön sem képes ellensúlyozni.

Hasonló lehangelő tanulsága volt az említett országos helyesírási felmérésnek. Ennek értelmezéséhez a nyelvi környezet folyamatos negatív hatásán kívül azok az ismert és kevésbé ismert tényezők is hozzátartoznak, hogy hiányoznak a megfelelő kézikönyvek (maga a helyesírási szabályzat) és gyakorlókönyvek, hogy a pedagógusok viszonylag jelentős hányada szakképzetlen (falusi környezetben a többség) vagy román nyelven végezte tanulmányait.

Az ebből adódó tanulság az, hogy az anyanyelvi nevelésben továbbra is fontos szerep jut a családnak, az egyházaknak és minden kisebbségi művelődési intézménynek, és hogy az oktatás mennyiségi, számbeli mutatóinak fetiszálása helyett a következő években a minőségre kell rögzítenie törekedni.

8. A tudományos kutatás, a tudományos produkció szorosan összefügg az oktatással, azzal, hogy az oktatás milyen mértékben fedezi föl és gondozza a

tehetségeket, milyen mértékben szelektív és ösztönző, és hogy biztosítani tudja-e a finalitást az egyetemig, ill. a tudományos minősítés rendszeréig. Ezen a szinten oktatás és tudomány összefonódik, majd fokozatosan szétválik, ha megvannak a feltételei az önálló tudományos kutatásnak.

A tudománynak nincs hazája, szokták mondani, a tudomány nemzetek fölöttiségére, nemzetköziségére utalva, részben megtévesztően, mert ugyanakkor a jelen és a jövő szempontjából égetően fontos, hogy a hazának, a nemzetnek, a nemzeti közösségeknek legyenek tudósai, és ne csak akkor válják fontossá a tudós nemzeti hovatartozása, amikor Nobel-díjat kap.

Teljesen zárt világ volt az, amelyben 50 évig éltünk. Pedig valamely szakterület művelésének és a tudományos képzésnek tudvalévólag alapvető feltétele a szabad mozgás, a kapcsolatok építése és fenntartása, az információk szabad áramlása, a publikációkhoz való hozzájutás és a publikálás lehetősége. Az információkhoz való hozzájutásnak jelenleg inkább technikai akadályai vannak.

A nemzeti közösségekben, a kisebbségi politikuskörében nagy aggodalmat váltott ki a tanulni vágyó fiatalok mozgása. Pedig csak az történt, ami tavasszal történni szokott, amikor megnyitják a méhkaptárt, és úgy tűnik, minden méh világga megy. Jó volna egyetértésre jutni abban, hogy a tehetség és a képességek szabad kibontakoztatása még a határon túli fiatalok számára is alapvető jog. Mind a mozgás szabadsága, mind a visszaáramló minőség befogadása közös gondunk és kötelességünk.

9. A mozgás elsősorban Magyarországra irányul, ha nem is úgy és olyan mértékben, mint a gátszakadás után, a 90-es évek elején. Most nem a teljes egyetemi képzés, hanem a részképzés, a posztgraduális képzés, a doktori programokban való részvétel a cél. De mint családon belül történni szokott: a kiválasztásban még mindig föllelhetők személyes és szubjektív mozzanatok.

Akik hosszabb-rövidebb időre az anyaországba kerülnek, itt tanulnak, azoknak tapasztalniuk kell, mennyire megváltozott a közhangulat, mennyi nyílt és rejtett jele van annak, hogy jelenlétük teher. Ne tekintsek hálátlan kisebbségi sirámnak, hogy ezt is szóba hozom. Mert ha egy fiatal jogot szerzett arra, hogy itt tanuljon, akkor legalább a hatóságnak, a befogadó intézménynek tartózkodnia kellene minden olyan megalázó szótól vagy gesztustól, hogy: „egy erdélyi (felvidéki) stb. magyar örüljön, hogy fedél van a feje fölött”, attól is, hogy az ideiglenes itt tartózkodás procedúrájában magyarságát bizonyítandó otthoni pecsétes igazolást kérjen a hivatal, mert szerinte attól még nem magyar, hogy annak vallja magát, sem attól, hogy református vagy unitárius, sem attól, hogy magyarul végezte tanulmányait, sem attól, hogy anyanyelve magyar.

A hivatalos kormányközi kapcsolatokban aggasztónak érzem, hogy a mindenre okként és alibiként szolgáló „katasztrofális pénzügyi helyzetben” értesüléseim szerint kérdésessé válhat a vendég-tanári státus betöltése Nyitrán vagy Kolozsváron. Pedig Trianon óta először sikerült 1990-ben ezt elfogadtatnunk saját hatóságainkkal, és a sokféle gondal küszködő tanszékeknek életbevágóan fontos a vendégtanárok közreműködése.

A kapcsolatok és a szabad mozgás tekintetében határozott jelei vannak annak is, hogy a nyugati szabad világ olyan fiatalok beutazását is megnehezíti vagy elutasítja a szélső régiókból, akik tanulmányi vagy doktori ösztöndíjakat nyertek valamely ismert egyetemen vagy kutatóhelyen. A vízum megszerzése ma sok esetben kilátástalanabb, mint valamely pályázat sikere. Ennek veszélyét, korlátozó jellegét sem az anyaországiak nem érezhetik igazán, még kevésbé a nyugaton élő magyarok. De ha arra gondolok, hogy a közelgő római Hungarológiai Kongresszusra az erdélyiek átutazó vízumot sem kaphattak Ausztriától, akkor azok után, hogy 50 évig be voltunk zárva, az ezredfordulóra azt várhatjuk, hogy teljesen ki leszünk majd zárva a szabad világból.

10. Teljesen más jellegű feltétele kisebbségi körülmények között is a tudomány művelésének a szellemi függetlenség, az ideológiai függetlenség, az egzisztenciális függetlenség. Függő helyzetük és embergyengeségeik miatt sem a kutatók, sem a műhelyek nem voltak képesek minden esetben pontosan megtalálni az okos kompromisszum és az elvtelen konformizmus pontos határát, a kutatói, a szellemi tisztesség határát, sőt gyakran lehettünk tanúi az ideológiák, hatalmi előírások túllihegésének.

A kísértés nem múlt el a diktatúrával. A hatalom mindig feltételeket szab, annak is feltételei vannak és lesznek a jövőben is, hogy ki kitől milyen támogatást, milyen megrendelést kap. A megalkuvás, a megalázkodás, a szervilizmus veszélye tovább kísért. Nemi cinizmussal azt mondhatjuk, hogy legfeljebb a választék bővül, nagyobb körben válogathatjuk, hogy kihez alkalmazkodjunk, kinek az elvárásaihoz igazodjunk. Intésül hadd idézzem Székely János Szilágyi Domokosnak ajánlott versét, amelynek címe:

Ígéretekkel, kényszerekkel

Ígéretekkel, kényszerekkel
Ölél magához a világ.
Csak egyszer adja meg magát,
S örökre kárhozott az ember.

Ragályos átlagvélemények,
Előre gyártott tettek és
Potyán kapott elismerés
Varsái közt bujkál a lélek.

Furfangjait varázslatának
Egymás után idézi fel,
Hogy az légy, aki néki kell,
És ne az, aki igazán vagy.

Elméletekkel, babonákkal
Próbál rábírní, hogy lenyeld,
Hogy elismerd, hogy igeneld,
Hogy megbékülj gyalázatával.
(...)

És íme, ezredévek óta
Legjobbainkon is kifog,
Pedig együgyű a titok:
Egy szó csupán, egy kicsi szócska;
(...)

Egy árva szó ismerjük régen,
De százszor áldott az, aki
Ki meri végül mondani,
Hogy: nem. Hogy nem. Hogy azért sem.

11. A szellemi szabadság, függetlenség és méltóság, nem zárja ki, sőt feltételezi az intézmények meglétét. Nem csak önálló intézményekre gondolok, hanem arra is, hogy kutatóink jelen lehessenek teljes szellemi partnerségben szlovák, ukrán, román, szerb, szlovén akadémiai intézetekben, egyetemi tanszékeken, de a magyarságtudomány témaköreiben önálló intézményeket is működtethessenek, együtt lehessenek és dolgozhassanak anyaországi kollégáikkal. Az önálló egyetem igényét ez is indokolja: az oktatásban a finalitást biztosítaná, a kutatásban a viszonylagos önállóságot és az egyenrangú partnert, a képzésben a folyamatos utánpótlást. Némelyek megtévesztő véleménye szerint nincsenek még meg a feltételei, pedig ördögi körként mindaddig nem is várható a minőség visszaáramlása, az új tudósnemzedék visszatelepedése, amíg nincs intézményes és egzisztenciális garanciája az otthoni szakmai munkának.

A tudatos mellőzés a tudományos intézményekben is éreztette hatását, és azokat a hiányokat, ürköket is tapasztalni lehet, amelyeket a kivándorlás okozott. Némelyek hajlamosak pl. az EME működésében gerontokratikus vonásokat látni, holott éppen a közép-

nemzedék szinte teljes hiánya okozza az idősök túlsúlyát. A már többször hivatkozott népszámlálási adatok szerint az aktív népességben a magyar nemzetiségű kutatók aránya mindössze 3,15%. Egyáltalán nincs pl. kutató jogászunk, a gazdaság- és társadalomtudományi kutatók aránya 1,84%, kutató matematikus 1,9%, kutató biológus 2%. A többször említett oktatásbeli korlátozás és hátrányos megkülönböztetés miatt az egyetemi oktatásban is az ún. lágy társadalomtudományok dominálnak: 16,3%-os a jelenlétünk a tanárképző szakokon, majdnem 20%-os a teológiákon, de mindössze 1,5% a jogon, 2% a közgazdaságin, 2,3% a közlekedési és távközlési szakon stb. A könnyebb diplomaszerezés reményében a jelöltek érdeklődése is rossz irányba módosult. Míg korábban sok kiváló magyar hallgató volt a természettudományi és különösen a matematika és fizika szakon, most megcsappant az érdeklődés e szakok iránt, és csökkent a színvonal.

Az iskoláknak és a kisebbségi oktatáspolitikának, az anyaországi képzésnek is abba az irányba kellene hatniuk, hogy ne csak és ne elsősorban a magyarságtudománynak legyen vonzása, hanem a „kemény” társadalomtudományoknak általában, az élettudományoknak és az egzakt tudományoknak, a praktikus modern szakterületeknek. Ez a kiegyensúlyozottság, modernség is a jövő követelménye.

PÉNTÉK JÁNOS

Erdély a magyar történelemben és kultúrában

Nemzeti kultúra és regionális hagyomány

A nemzeti államok keletkezéséhez hasonlóan a nemzeti kultúrák és a nemzeti irodalmak is a regionális kultúrák közeledése, illetve egyesülése által jöttek létre, mindazonáltal érezhetőek voltak akár a 19. akár a 20. században azok a törekvések, amelyek a korábbi regionális hagyományok felújítását tűzték ki célul maguk elé. Mintha az államépítő s annak megfelelően a nemzeti egység megteremtésére irányuló politika erősen központosító törekvéseivel szemben időről időre új öntudatra ébredtek volna a tradicionális történelmi és kulturális képződmények, a nemzeti kereten belül külön színeket képviselő népcsoportok, a nemzeti kultúrán belül karaktert mutató kulturális regionalizmusok.

A 20. század első négy évtizedében Európa-szerte elterjedt „szellemtörténeti” iskola, amely kétségtelenül új gondolkodást és szemléletet hozott a 19. század második felében uralkodó, mind unalmasabb és minden alkotó képzeletet nélkülöző pozitívizmus után, nagymértékben kedvezett a regionális irodalmak elismerésének. Általános visszhangot keltett két német tudós, August Sauer és Josef Nadler „tájirodalmi” elmélete (Landschaftstheorie), amely a nemzeti irodalom történelmi tájegységek szerint kialakult változataival foglalkozott, s a német irodalmon belül meg kívánta különböztetni a porosz, a szász, a bajor, a sváb, a türingiai, a sziléziai, a szudéta és más hagyományokat. Ezt az elméletet legátfo-

góbb módon Josef Nadler Literaturgeschichte der deutschen Stamme und Landschaften című, igen részletes képet adó (az első világháború éveiben négy vaskos kötetben megjelent) munkája dolgozta ki.

A helyi irodalmi hagyományok ápolását, az irodalmi regionalizmusok fenntartását szorgalmazta a német „Heimatdichtung”, illetve a francia „régionalisme” szellemi irányzata. Az előbbi a német vidéki élet ábrázolását, a „romlatlan” falusi szellem kifejezését tűzte ki célul maga elé, s a kulturális törekvéseket, úgymond, egységesítő városi irodalom ellen lépett fel tulajdonképpen konzervatív eszmék alapján. Irodalmi képviselői közül Hermann Stehr a sziléziai, Emil Strauss a sváb, Hermann Löns a porosz, Eduard von Keyserling a brandenburgi, végül Peter Rossegger a stájerországi osztrák regionális hagyományokat kívánta képviselni, illetve életre kelteni. A francia regionalisták is a vidéki élet ábrázolására, a hagyományos „népi lélek” megszólaltatására törekedtek, midőn valamely franciaországi táj vagy éppen egy Franciaországon kívüli francia népközösség tradíciójának és lelkületének kifejezését tekintették feladatuknak. Ilyen módon vált Henri Bosco a provanszál, Maurice Genevoix a Loire menti, Henri Queffélec a bretagne-i, Charles Ferdinand Remuz a svájci, illetve Louis Hémon a québeci (azaz a kanadai francia) regionalizmus írójává.

A magyar kultúra és a magyar irodalom történeti önismeretében, voltaképpen szokatlan az írói egyé-

niségek és az irodalmi művek regionális szempontú szemlélete és vizsgálata. Irodalmunk sok évszázados fejlődésében a regionális szempontoknak, a „helyi színeknek”, a történelmi és kulturális hagyományoknak is kétségtelenül volt szerepe, ám valószínűleg közel sem olyan mértékű, mint például a regionális hagyományokat talán leginkább képviselő német irodalomban. Voltak természetesen irodalomtörténeti kísérletek nálunk is, amelyek a magyar irodalom történeti rendszerezése során irodalmi kultúránk regionális tagozódását vették alapul, és az egyes táji hagyományok éles szembeállítására próbáltak meglehetősen merészen tetsző következtetésekre jutni. Hirtelen két ilyen elméletre utalok. Vahot Imre Dunai és tiszai költők és Kazinczy Ferenc műiskolája című, 1844-ben megjelent tanulmánya a magyar nemzeti irodalom három regionális hagyományát, illetve karakterét különítette el, és ennek során a „dunai” költőket epikus, a „tiszaiakat” drámai, a felvidékieket pedig lírai tehetségként jellemezte.

Csaknem egy évszázaddal később, 1930-ban Farakas Gyula A magyar romantika című művében tett kísérletet arra, hogy a regionális tradíciók jegyeivel magyarázza a születő romantikus irodalom változásait. (Különösen a dunántúli írók, Kisfaludy Károly és Vörösmarty tájjal kapcsolatos élményvilágát mutatta be úgy, mint a nemzeti romantika egyik forrásvidékét.) Ezek az elképzelések azonban nem érintették komolyabban a magyar nemzeti irodalom szemléletét és történetének feldolgozását, irodalomtörténet-írásunk – a múltban és a jelenben egyaránt – nem regionális, hanem eszme-, irodalom- és stílustörténeti szempontok, illetve vizsgálatok nyomán rajzolt képet a hét évszázados irodalmi kultúráról, s a tájélmények vizsgálata csupán színezte ezt a képet, mint ahogy színezte az írók történelmi ismereteinek és élményvilágának elemző vizsgálata is.

Magyarországon, mint mondtam, kevésbé alakultak ki a regionális decentralizációnak azok az intézményei és hagyományai, amelyek a kontinens nyugati és déli részén oly elevenek és hatékonyak voltak. Kulturális régiók azonban a történeti Magyarország művelődési életén belül is létrejöttek, noha nálunk, ellentétben, mondjuk, a német irodalommal, nem voltak igazán meghatározók az ország-részek szerinti kulturális elkülönülések, de még így is volt bizonyos szerepe a dunántúli, az alföldi, a felvidéki és az erdélyi szellemiségnek. Az irodalomban, a művészetben és abban a „közkultúrában”, amely a mindennapi életben, a műveltebb társadalmi rétegek és csoportok gondolkodásmódjában, észjárásában, ízlésében, általánosabban szólva, mentalitásában jelenik meg, jól megfigyelhetők ezek a regionális szokások és kulturális változatok.

Leginkább az erdélyi magyarság esetében, az ottani magyar társadalomnak ugyanis jól felismerhető kulturális hagyománya, sőt saját „erdélyi” identitása volt. Ezt nemcsak az önálló erdélyi fejedelemség mutatta, hanem azoknak a korai „transzszilvanistáknak”, például Apor Péternek és Cserei Mihálynak a munkássága is, akik Erdélynek a Habsburg-birodalomba történt betagozása, vagyis a magyar korona országainak közösségébe való visszatérése után adtak nagyobb hangsúlyt annak a meggyőződésnek, hogy helyes volna fenntartani a különleges erdélyi hagyományokat, az erdélyi politikai és kulturális

identitást, illetve később a saját erdélyi identitás léte olyan íróknak, publicistáknak és államférfiaknak a tevékenységében is megmutatkozott, mint Jósika Miklós és Kemény Zsigmond, ők ugyancsak nagy meggyőződéssel hangoztatták azt a követelményt, amely szerint Erdélynek a maga szellemi és politikai tradícióit kell követnie. Ez a meggyőződés mindvégig érvényesült a 19. században, az uniót megvalósító 1867-es kiegyezés utáni korszakban is.

Két történelmi modell

Minden „igazi” ország és teljes kultúra – megköszönve ezt a feltevést –, kettő vagy több egymással szervesen összefüggő, egymástól mégis jól elhatárolható, nagyobb kulturális tájra és hagyományra épül. Ezzel mintha az organikus létet utánozná, az emberi szervezet felépítését, amely többnyire párosával foglalja magában a szerveket, és például a bal és a jobb oldali agyféltekének egymástól egészen eltérő szerepet ad. Nos, Európa-szerte valamennyi nagy történelmi műltra visszatekintő és igen gazdag, változatos kultúrát létrehozó országa esetében megfigyelhető ez a kettősség, általában az északi és a déli vidékek egymást kiegészítő hagyományaiban. Az északi (párizsi, strasbourgi, normandiai, Loire-menti) francia kultúra más, mint a déli tartományok (Provence, Languedoc, Aquitaine) kultúrája. Az északnémet (porosz, rajnavidéki) kultúra más, mint a déli (a bajor), az északolasz (lombardiai, toscanai) más, mint a délolasz (nápolyi, szicíliai) kultúra és hagyomány. Észak és Dél különbözősége, ahogy most Itáliában is, nem egyszer kulturális ütközésekhez és politikai konfliktusokhoz vezet.

A hagyományos magyar kultúrtájon nem észak és dél, hanem nyugat és kelet kapta a nagyobb kulturális régiók kialakítójának szerepét, és a magyar történelemben és művelődéstörténetben a Dunántúl és Erdély alakított ki nagyobb, önálló regionális tradíciót. A történelmi ország területén persze máshol is jöttek létre kulturális régiók, az Alföld vidékén: Debrecenben, Egerben és Kecskeméten, Északkelet-Magyarországon: Sárospatak, Miskolc, Kassa, Eperjes, Ungvár és Munkács körül, vagy éppen a régi Felvidék (pontosabban Felső-Magyarország) nyugati részén: Pozsony, Nyitra, Nagyszombat körül. Ezek a kisebb régiók azonban általában a két nagy történeti és kulturális régió valamelyikének vonzáskörébe tartoztak: Debrecen, Kassa, Ungvár, Sárospatak az erdélyi indíttatásokat követte (vagy maga hatott az erdélyi fejlődésre, mint például Sárospatak), s nemegyszer, így az önálló erdélyi fejedelemség idején, Thököly és Rákóczi korában, politikailag is Erdélyhez tartozott. Az északnyugati a régió, Pozsony, Nagyszombat és különösen Komárom, amely jellegzetes dunántúli (kisalföldi) város, pedig mindig a nagy nyugat-magyarországi kultúrtáj része volt, s ennyiben jellegzetesen dunántúli tradíciókat követett.

A Dunántúl és Erdély, alighanem ez a két hagyományos kulturális régió alakította ki azt a mentalitást, amelyet történeti és művelődéstörténeti, következésképpen szellemtörténeti és „lelki” értelemben magyarnak nevezhetünk. De miben különbözött egymástól ez a két régió? Természeti képükben kétségtelenül érzékelhetők a különbségek, egyrészt az inkább valóban „olaszos” és „franciás” dunántúli dombvidék, másrészt az inkább kelet-európai jellegű alföldi tájak, harmadjára az alpesi jellegű

erdélyi, kárpátaljai magas hegyvidékek között. A történeti különbségek azonban aligha találhatók meg azokban a karakterjegyekben, amelyekkel hagyományosan egyrészt a Dunántúlt (Nyugat-Magyarországot), másrészt Erdélyt (az egykori Kelet-Magyarországot) szokta jellemezni a közvélekedés. A Dunántúlt katolikus, Erdély protestáns, mondják, és megfigyelhető a Dunántúli protestáns fellegvárakról, Pápáról, Sopronról, Csurgóról, megfigyelhető Erdély katolikus központjairól, Gyulafehérvárról, Kolozsvárról, Csíkszeredáról. A Dunántúli „aulikus”, „megbékélő”, „realista”, Erdély „lázkodó”, szembeesik az adott realitásokkal, mondják, és megfigyelhető a politikai realitásokat megváltoztatni kívánó Zrínyiről, a kuruc Dunántúlról, megfigyelhető Erdély nagy politikai realitásairól, gróf Bethlen Miklósról, báró Kemény Zsigmondról. A hagyományos gondolati kliséknek alighanem ebben az esetben sincs igazuk.

A dunántúli és az erdélyi régió közötti talán legfontosabb különbség valójában az egész magyarság történelmi és kulturális sorsválasztásából és sok évszázados politikai, valamint művelődési orientációjából következik. A Dunántúli is, Erdély is hagyományosan a vele szomszédos nagyobb világpolitikai és kulturális régió vonzásában él, és hagyományos geopolitikai kényszerűségének volt alárendelve. A Dunántúli a Nyugat (a nyugat-európai kereszténység és civilizáció, gazdasági fejlődés és urbanizálódó műveltség), Erdély a Kelet (a bizánci kereszténység, a keleti politikai kultúrák) vonzásában. A Dunántúli, az egész magyarság történelmi sorsválasztásának megfelelően, mindig nyitott volt a nyugatról érkező indíttatások, hatások, szellemiség és ízlés előtt, mindig integrálni kívánta és tudta ezt a szellemiséget, ezeket a hatásokat. Erdély, ellenkezőleg, saját nemzeti identitásának megőrzése végett zárkózott maradt a kelet felől érkező befolyással szemben, sőt többnyire (fegyveresen is) védekezni kényszerült ellenük; a tatár betörésekkel, a török hódításokkal és később a román előzárattal szemben, és ezekben a harcokban végül is fájdalmas módon alulmaradt.

Ez egyszersmind az egész magyarság, az egész magyar kultúra tragédiája. Az, hogy Erdélyt végül is el kellett veszítenünk, történelmünk és kultúránk egyik felétől fosztott meg bennünket. (Ezt a veszteséget próbálja pótolni Trianon után a mai Kelet-Magyarország, Debrecen, Szeged, Miskolc, Sárospatak). A nagy történelmi feladat tehát most, az ezredforduló körül az, hogy ismét helyreállítsuk a magyar művelődésben Erdély hagyományos szerepét és ezzel együtt nemzeti kultúránk természetes dualizmusát, szellemi és lelki értelemben legalább. Ez lehet különben a kívánatos és most ismét napirendre került magyar-román kiegyezés egyik feltétele, esetleg egyik jótékony következménye is.

Irodalomalkotó Erdély

Irodalmunk regionális hagyományai éledtek fel kényszerű módon a történelmi Magyarország felbomlása következtében a kifejlődő magyar kisebbségi irodalmakban, Erdélyben, a Felvidéken és a Délvidéken. A regionális irodalmak kibontakozásának igénye azonban nemcsak a magyar kisebbségi irodalmakban jelent meg, hanem a magyarországi irodalomban is. A két világháború között, különösen a

harmincas években, ismét napirendre került a kulturális decentralizáció ügye, s egyre-másra szerveződtek meg a nagyobb magyar vidéki városok irodalmi társaságai, szellemi műhelyei és kulturális folyóiratai.

A „helyi színek” („couleur locale”) és a regionális hagyományok jelentek meg a korszak magyar költészetében. Ebben a vonatkozásban érdekes tanulságokkal szolgál, ha mérlegre helyezzük a Nyugat 1919–1920 után fellépő nemzedékeinek, az úgynevezett „második” és „harmadik” generációnak a költői munkásságát. E nemzedékek költői általában a természet ősi nyugalmaiban és tündéri idilljében kerestek menedéket a társadalmi létben dúló küzdelmek elől. Szabó Lőrinc, Fodor József, Erdélyi József és Berda József ugyanúgy a természet ölében találta meg az áhított békességet, mint néhány esztendő múltán Radnóti Miklós, Vas István és Zelk Zoltán.

A magyar líra tájszemléletében mindazonáltal meglehetősen nagy változás ment végbe alig egy évtized folyamán. A fiatal Szabó Lőrinc vagy Radnóti Miklós idilli tájai még a költői képzelettől nyerték alakjukat és színeiket. Az a „benső táj”, amelynek természeti képét és pásztori életét klasszikus minták és nosztalgiai ihlették, egészen más jellegű volt, mint a harmincas években kibontakozó költészet természeti világa. Ez a természeti világ már nem bukolikus minták, hanem valóságos hazai tájak hatására született.

Van Szerb Antalnak egy kis esszéje, a Természet vagy táj, ez szellemesen különbözteti meg a két fogalmat. A természet fogalma szerinte a városi civilizációban kialakult mesterkélt elutasítás, pantheista sejtelmeket rejt magában, ezen kívül erősen emocionális jellegű. „A természetbe belevetítik az emberi érzésvilág egész gazdagságát, a természet vidám, melankolikus, ujjongó, játékos, vigasztaló, Érosszal telített, haragvó.” A táj fogalma ezzel szemben nem rekeszti ki magából a társadalmi és történelmi mozzanatokat. Nem kíván romantikus kivonulást a civilizációból, ellenkezőleg, történelmi és kulturális hagyományokra utal. „A tájba beletartozik az ember és az ember műve is. Fontos színe a város a hegy lábánál, a távoli falvak, várak, kolostorok. (...) Mindezek etnikai vagy művészeti milyensége még a tisztán természeti jelenségeknél is erősebben befolyásolja a táj jellegét.” A természet fogalma mintegy a költészet mitológiai fogalmai közé tartozik, a táj fogalmának kultúrtörténeti jellege van. „A természet – mondja Szerb Antal – a historikus, időtlen fogalom, szinte ellentéte a történelemnek, a táj pedig csupa történelem.”

Ez a történelmi tájfogalom jelenik meg a két világháború közötti korszak költőinél és természetesen Erdély magyar költőinél. A verseikben alakot öltő táj nemcsak menedéket kínál a társadalomban dúló válságok elől, biztonságot is ad, feladatot is kijelöl. A költő a táj meghitt világában érzi otthon magát, a táj hagyományai alakítják kultúráját, elmerül történelmében, felelősséget vállal népének sorsáért. Ennek az otthonosságnak, hagyománynak és felelősségnek a jegyében lesznek a két háború közötti korszak költői valamely történelmi táj követei és énekesei. Vas István és Rónay György „történelmi tája” Budapest, Weöres Sándoré, Jankovich Ferencné és Takáts Gyuláé a Dunántúli, Kiss Tamásé az Alföld, Györy Dezsőé és Mécs Lászlóé a Felvidék,

Berkó Sándoré és Sáfáry Lászlóé Kárpátalja, Dudás Kálmáné és Fekete Lajosé a bácskai vidék, végül Áprily Lajosé, Tompa Lászlóé, Jékely Zoltáné, Dsida Jenőé, Szabédi Lászlóé és Kiss Jenőé Erdély. Valamennyien egy földrajzi és művelődéstörténeti, de mondhatnám így is: „szellemtörténeti és lelki” értelemben meghatározó táj énekesei, akiknek költészete nemcsak a szülőföld természeti szépségeit, hanem emberi világát, műveltségét, hagyományait, népi kultúráját is megörökíti.

Az, hogy az erdélyi táj milyen szellemi megtartó erőt és művészi ihletet jelent az erdélyi magyar irodalomban, közismert dolog. Hasonló szerepe van az erdélyi történelemnek és az erdélyi magyar népeletnek: a kalotaszegi, a székely, a bihari népeletnek. Az

erdélyi magyar irodalom, nemcsak a költészet, hanem az elbeszélő próza is: Kós Károly, Bánffy Miklós, Makkai Sándor, Nyírő József, Tamási Áron munkássága mindennek gazdag tanúságával szolgál. Az ő érdemük, hogy midőn Erdély az egész magyarság számára politikai és hatalmi értelemben elveszett, lelki és kulturális értelemben megmaradhatott. A magyarság önmagáról alkotott képét ugyanis általában nem a politikai és hatalmi viszonyok formálták, hanem a kultúra, a művészetek és mindenekelőtt az irodalom. Ebben az értelemben Erdély mindig is magyar irodalmi és kulturális táj volt, és hála az irodalomnak, a költészetnek, Trianon után is az maradt.

POMOGÁTS BÉLA

A Transylvania Trust felette szükséges voltáról

Az építészeti örökség a kulturális örökség teljes jogú, jellegzetes része. Törődik vele az állam, ha állampolgárainak – az építészeti örökség igazi gazdájának – érdekeit képviseli, a civil szervezetek, mikor úgy érzik, az államnak ilyen vonatkozásban is be kell segíteni, a szakemberek, mert az örökséget értékelni igazán ők tudják és mert belőle élnek.

Az említett három tényező szerte a kultúrvilágban együttműködik, karban tartva az építészeti örökséget. A negyedik érdekeltnek – a jog szerinti gazdának – a tulajdonosnak kellene lennie. Előfordul, hogy neki is fontos az építészeti örökség; gyakrabban az össznépi (a kiválasztottak által képviselt) igény messze túlhaladja a (csak tényleges tulajdonos) magánemberek kulturális-örökség védelmező kedvét.

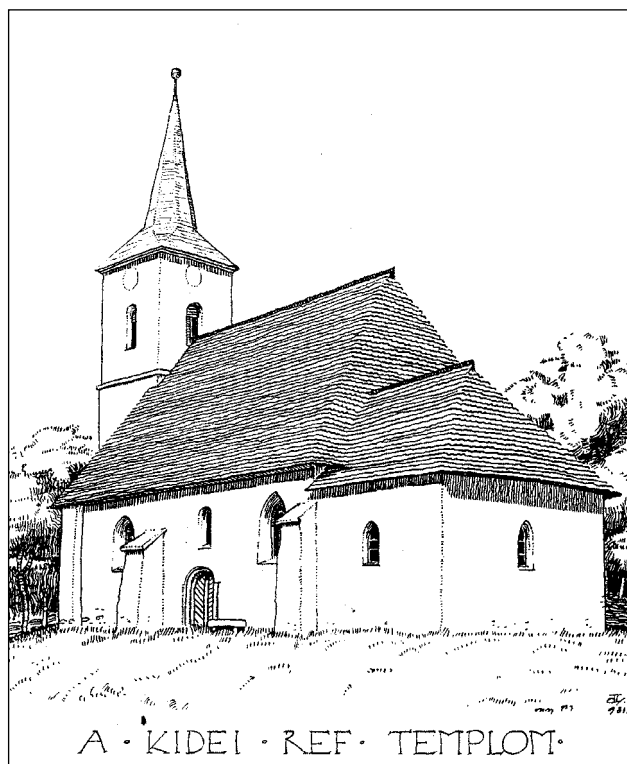
Az építészeti örökségért felelős három fő tényezővel kapcsolatos néhány kérdést fogalmaztunk meg.

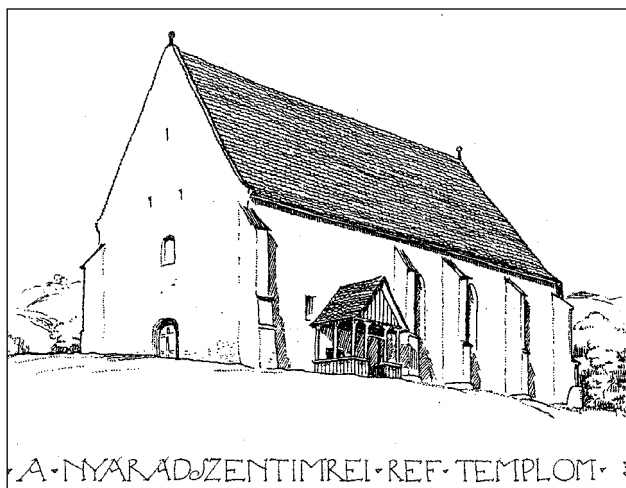
Vajon az állam, ha nagyon szegény, mennyit adhat lelkiismeret-furdalás nélkül az építészeti örökség karbantartására? Egyformán figyel-e minden lakójának a kulturális örökségére, vagy vannak kedvencei? Vajon mi a kedvencek közé tartozunk (máskor, vagy most)? Ha (nagyon) posztkommunista, milyen hamar lesz igazi (mondjuk gazdagabb és pártatlanabb)?

Vagy: civil szerveződések vannak-e elegenden és hatékonyak-e? Például van-e, aki felvilágosítja az embereket, mennyi minden múlik – az építészeti örökség karbantartásának esetében is – az emberi hanyagságon, vagy a tudatos rosszindulaton? Könnyű-e a dolguk egy szinte ötven évig butított néppel? Tereli-e jó irányba valaki a gyökereitől megfosztott elsőgenerációs városlakók millióit? Tisztában van-e a falusi ember, milyen (kultúrtörténeti) értékben lakik, hajtja be az állatot nap mint nap? Van-e elég szakember, aki érti, mi történik egy régi épülettel a 21. század elején (mitől vizesedik, mitől rothad, mitől reped), tudja, hogyan kell kijavítani a nedves vakolatot, a zsindelyt, a faragott követ, a téglaboltozatot? Megél-e a szakember, ha csak műemlékvédelemmel foglalkozik? Van-e olyan (műveltségi és/

vagy anyagi) szinten a társadalom, hogy erre a területre szakosodott részét eltartsa? Ha igen: lesz-e elég szakember? Vannak-e oktató-kutató központok, ahol tanuljon, fejlődjön a szakember?

A tulajdonosokkal kapcsolatos gondok: túlünk nyugatra is sokszor előfordul, hogy a fő ellenség maga a tulajdonos, aki nem tudja, hogy törje-zúzza (néha a szó szoros értelmében) a számára terhes építészeti örökséget. Keleten (mondjuk nálunk) ez még inkább így van, mert: szegény a (rég) tulajdonos; az egyházak vagyonát ellopták, tönkretették és vissza még mindig nem adták; a kastélyok, paloták gazdá-

A NYÁRAD SZENTIMREI REF. TEMPLOM

itől mindent elvettek, gyakran az életüket is; semmi köze a(z új) tulajdonosnak a kulturális örökséghez (még cseléd sem volt – mondjuk – a kastélyban vagy a palotában); besegít – esetleg – a(z új) tulajdonos a pusztulásba, mert egy idegen etnikum egyszeri hatalmát, kultúráját juttatják eszébe; nem eléggé kulturált a (régi vagy az új) tulajdonos, nem fogja fel, hogy saját építészeti örökségére akkor lehet büszke, ha eredeti, történeti fényében marad meg, ha nem kényszerítene rá 21. századi külső, belső ruhákat.

Mire van szükség?

A kulturális örökség épített részének értékét tudatosító mozgalomra; közízlés nevelésre; az értékek hasznosságának példaértékű bemutatására; civilizált kultúr-turizmusra (jövedelempótló faluturizmusra); szabadidő-kultúrára; tulajdonosra (ott ahol nincs tulajdonos, vagy rosszhiszemű tulajdonos van); a tulajdonos segítésére (ott ahol jó a tulajdonos, de nem győzi a hirtelen nyakába szakadt rengeteg feladatot: pl. sok magánszemély, egyházak, az önkormányzatok egy része); az építészeti örökség karbantartásának szakmai hátterét biztosító intézményekre: kutatásra, helyreállítás-tervezésre; szakemberképzésre (a szakmunkástól az egyetemi tanárig), tudományos értekezletekre, közlési lehetőségekre.

A Transylvania Trust Alapítvány feladatának tekintik az építészeti örökség megmentését, ezért rendszerbe foglal, intézményeket és szabályokat alkot. Négy szakcsoporttal dolgozik: az oktató-nevelő-tudományos szakcsoport; az egyházi, a népi építészeti; a várak-kastélyok örökségmentő szakcsoport.

Szoros kapcsolatot tart fenn: nemzeti és nemzetközi szaktestületekkel, a szakma képviselőivel: az UNESCO műemlékvédelmi szaktestületének, az ICOMOS-nak különböző nemzeti és szakmai bizottságaival; az Erdélyi Műemlék-restaurátorok Egyesületével; a magyarországi és szlovákiai Országos Műemlékvédelmi Hivatalokkal; a Művelődésügyi Minisztérium keretén belül működő Műemlékvédelmi Igazgatósággal (Directia Monumentelor Istorice); az egyesült királyságbeli The National Trust és The National Trust for Scotland szervezetekkel, melyeknek 101, illetve 60 éves tapasztalatából tanulni igyekeznek; a Romániai Műemlék-helyreállítók Egyesületével (Uniunea Națională a Restauratorilor de Monumente Istorice); az erdélyi műemlék-helyreállítást kutató-tervező műhelyekkel (a kolozsvári UTILITAS, a sepsiszentgyörgyi MŰEMLÉK, a nagyszebeni

ARHSERVICE műhelyekkel és másokkal); az erdélyi, már műemlék-helyreállítást is kivitelező cégekkel (a sepsiszentgyörgyi CONSIC, a marosvásárhelyi MARCO, a kolozsvári MODEX – például); valamint az építészeti örökséget pártoló civil szervezetekkel (Keőpeczi Sebestyén József Műemlékvédő Társaság; Partiumi és Bánsági Műemlék és Emlékhely Bizottság; Kelemen Lajos Műemlékvédő Társaság).

Tulajdonosként vállal fel épületeket, ott, ahol erre van szükség (várak, kastélyok, kúriák, elhagyott emlékek) és igyekszik hasznosítani őket; a befolyó esetleges hasznót teljes egészében más műemlékek helyreállítására fordítja.

Segít a tulajdonosoknak szakszerűséget és pénzt toborozni: népi építészeti örökség megmentésére adományokat szerez és közvetít (Torockó és Énlaka); egyházi építészeti örökség-segélyszolgálatot szervez és működtet (a kolozsvári, illetve a sepsiszentgyörgyi területi segélyszolgálat már beindult); támogatókat keres.

Igényt, felelősséget ébreszt a társadalomban az építészeti örökség iránt, megteremtve a lehetőségét a segítőkész, műemlékvédelem magatartásnak, az anyagi támogatás fokozódásának (hogy egy társadalom mire és mennyit szorít ki, sokban függ az értékítéletétől is); műemlék ismertető könyvsorozatot szerkeszt (az Erdélyi Műemlékek sorozatnak ez idáig 26 kötete jelent meg); szakembereket toboroz és hozzásegíti őket, hogy szakosodjanak a műemlékvédelmi tevékenységre (Erdély 1992 és 1996 között 16 Budapesten, 1 Bukarestben, illetve 1 Leuvenben végzett műemlékvédelmi szakmérnökkel gyarapodott, nagyobb részük – a szakosodás alatt – a Trust támogatását is élvezte; ma 9-en szakosodnak Budapesten, szintén a Trust járja ki számukra a támogatásokat); ismeretökkel, javaslatokkal, szakcikkkel állandóan jelen van a sajtóban, rádióban, televízióban; értekezleteket szervez műemléktulajdonosokkal (eszmei irányítója és társszervezője az 1995-ben és 1996-ban lezajlott két-két önkormányzati, illetve egyházi találkozónak).

A Transylvania Trust Alapítvány vezetősége: dr. Kovács András – művészettörténész, Kolozsvár (elnök); Benczédi Sándor – építész, Sepsiszentgyörgy (alelnök); dr. Szabó Bálint – építőmérnök, Kolozsvár (ügyvezető igazgató).

Az oktató-nevelő-tudományos szakcsoport vezetősége: dr. Szabó Bálint – építőmérnök, Kolozsvár (elnök); Makó Dorottya – építőmérnök, Kolozsvár (ügyvezető igazgató).

Az egyházi építészeti örökségmentő szakcsoport vezetősége: Antal István – építőmérnök és Rigó László építőmérnök, Csíkszereda (társelnökök); Márton Judit – építőmérnök, Csurka Attila – építőmérnök, Kirizsán Imola – építőmérnök, Kolozsvár (ügyvezető igazgató).

A várak, kastélyok örökségmentő szakcsoport vezetősége: Tulit Attila – építőmérnök, Sepsiszentgyörgy (elnök); Maksay Ádám – építőmérnök, Kolozsvár (ügyvezető igazgató).

A népi építészeti örökségmentő szakcsoport vezetősége: dr. Murádin Katalin, építész, Kolozsvár (elnök); Furu Árpád – építőmérnök, Kolozsvár (ügyvezető igazgató).

Kisajátítható-e Tamási Áron öröksége?

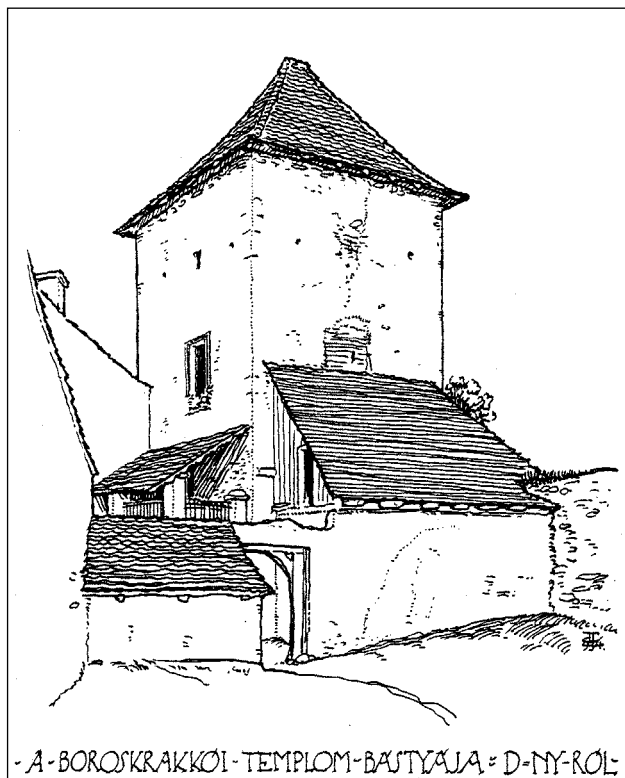
A kérdés természetesen szónoki. A válasz egyértelműen csakis az lehet, hogy nem, senki, semmilyen jogcímen nem sajátíthatja ki Tamási Áron szellemi örökségét, az mindnyájunké, akik magyarul olvassunk, érzünk ezen a sárteken. Sem egyén, sem intézmény, sem szűkebb vagy tágabb közösségek műrokonai vagy vérszerinti kötelékek okán nem zárhatnak el másokat attól, hogy részesei legyenek a szellemi javaknak, amelyeket alkotójuk mindannyiunk épülésére, gyönyörűségére teremtett. Különösen, hogy gondja volt rá: végrendeletileg is kinyilatkoztassa akaratát. Jogtudorok vitatkozhatnak azon, hogy a harminc esztendeje megfogalmazott végrendelet minden vonatkozásában szabályos volt-e, hogy az akkori hagyakozó természetesen nem is sejthette, merre változik mára a világ, miről fognak vitatkozni a korcs utódok, hogyan csapnak majd össze az indulatok a centenáriumi tájékán. Milyen rejtett feszültségeket hoznak felszínre az ünnepi előkészületek, és milyen zavarok támadhatnak rosszhiszeműségből, félrehallásból vagy egyszerűen abból, amit nevezzünk csak röviden kommunikációs úrnak, zúrnek. Minden nemzedéknek joga volt – s majd lesz is – értelmezni szövegeket, vitatkozni rajtuk, ki-ki vérmérsékletétől függően csendesen vagy harsányabban foglal állást, mond véleményt.

Fél esztendeje füstölgök magamban, s nagyon nehezen fogtam neki, hogy a nyilvánosság elé tárjam gondjaimat. Régi beidegződések miatt sem bízunk eléggé a közbölcösségben, a nyilvánosság gyógyhatásában. Ám azt hiszem, hogy a legjobb szolgálatot akkor tesszük nemcsak Tamásinak, de magunknak is, ha beszélünk gondjainkról, görcseinkről, vélt vagy valós sérelmeinkről. Mert szándékosan vagy véletlenül, de nagyon megbántottak Tamási kapcsán.

Még márciusban terveztük, hogy a Művelődés májusi számában, Tamási halálának évfordulójára valamilyen közöletlen vagy elfelejtett írással, a művek utóéletével, a mai idősebb nemzedékben megőrződött emlékek közlésével vagy egyáltalán valahogyan hangsúlyosabban foglalkozzunk Tamási Áron életével, munkásságával. Jó vagy balsorsunk összehozott Bán Péterrel, volt évfolyamtársammal, aki egykori farkaslaki magyartanárság jogán már esztendeje gyűjtött Tamásira való emlékeztetéseket, kiadatlan írásokat. Többek között ott lapult az iratgyűjtőben az Ösvigasztalásnak egy csonkítatlannak hitt gépirata, egy 1956-os naplója, farkaslaki határ- és dülőnevek, szófordulatok az író feljegyzésében. A színdarabról rövid úton kiderült, hogy ugyanaz a változat, mint ami az összegyűjtött művekben megjelent, a naplófeljegyzések pedig a néhány autográf fénymásolat tanúsága szerint eléggé pontatlan olvasatban, helyenként a szöveggondozótól némileg átírva gyanakvóvá tett, s kértem a közlésre tervezett részek összevetését az eredetivel. Volt még a kéziratok között egy Tímár Máté-féle visszaemlékezés, ami kissé hosszúra sikerült, talán túlságosan is az emlékezőn volt a hangsúly, de kis húzással, valamilyes átszerkesztéssel talán a jó ízlés határain belül maradt volna. Volt még a tarsolyomban néhány elfelejtett Tamási-publicisztika, amelyek a korabeli kolozsvári napilapokban várták feltámadásukat, hogy a halás utókor felfedezze őket.

És ekkor hívott fel kedves barátom, Farkas Árpád, a Háromszék főszerkesztője, hogy beszélt Ablonczy Lászlóval, aki azt üzeni: azonnal hagyjam abba a Tamási naplójának közlését a Művelődésben. Első indulatomban az üzenet feladóját elküldtem melegebb éghajlatra, figyelmeztetve arra, hogy talán egyszer vegye kézbe a lapot, s aztán üzenegessen. A Tamási Áron Alapítvány nevében utasítottak rendre, Farkas Árpád mint a kuratórium erdélyi tagja közvetített. Rákérdeztem: látott-e valami hasonlót a lap hasábjain netán? Nyilván nem – hangzott a válasz. Kénytelen voltam nagyon határozottan visszautasítani nemcsak az üzenet modorát, de a Tamási végrendelete értelmében még a számonkérés jogosságát is, lévén, hogy abban egyetlen halvány utalás sincs a Tamási Áron Alapítványra vagy a köztisztletben álló üzenetküldőre, aki a magyar művelődés értékeinek megmentésén a Nemzeti Színház élén épp eleget fáradozott, s akit kerekén 25 esztendeje a nagyenyedi Bethlen Kollégium alapításának 350. évfordulóján volt szerencsém megismerni, ahol egymás mellett állva hallgattuk Sütő András híres Nagyenyedi fügevirágát vagy Takács Lajos igencsak emlékeztető, bátor beszédét a kollégium szellemiségéről, megtartó erejéről, meg Nemes János igazgatónak a mindennapok küzdelméről, a hagyományok ápolásáról szóló beszámolóját.

Ismétlem, nagyon rosszul esett nemcsak az üzenet hangneme, a megalapozatlan gyanúsítgatás, a tájékozatlanságon messze túllépő rosszhiszeműség, meg is fogadtam Farkas Árpád barátomnak,

·AZ·ALSÓTÓKI·REF·TEMLOM·

hogy semmit nem közlünk a lapban az addig összegyűjtött anyagból, ráülök a felbúvárolt elfelejtett Tamási-vezércikkekre, krokikra, különböző írásokra, megvárom, amíg a Tamási Áron Alapítvány udvariasan felkér, hogy a könyvtárakban eltöltött munkórámra méltányos átalányt számítva a 14 írást megváltja, mert azt gyanítottam, hogy céljai között mindenképpen ott kell szerepelnie a Tamási-kutatások támogatásának is, hacsak nem valami titkos társaság lenne, amelyet egyéb célok vezérelnek. Vagy netalántán megköszöni eddigi buzgólkodásomat, a lassan harminc esztendő kutakodásaimat – többek között éppen a Tamási reánk hagyott kallódó kincseinek megmentése, közzé tétele érdekében. Hiszen 1969-ben megvédett egyetemi szakdolgozatomban (A kolozsvári Vasárnapi Újság története és repertóriuma) felhívtam a figyelmet néhány elfelejtett Tamási-novellára (Két kicsi magyar, Bács Eszter, mi lettél?) illetve változatra, s a Mikes szellemében fogant Székely legény levelei Amerikából pedig éppenséggel abból az antológiából kerültek be – mindenfajta jelzés nélkül –, amelyet a Vasárnapból és a Vasárnapi Újságból állítottam össze és adtam le a Kriterion Könyvkiadónak először még 1978-ban, aztán szinte megjelent 1984-ben, s azóta is ott várja Jézusát. De a Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben megjelent a két lap repertóriuma, benne a Tamási-írárok adatai, ellenőrizni lehet. Vagy a Benedek Elek irodalmi levelezése 1921–1929 három megjelent kötetében közölt jegyzetek is tanúsíthatják, bizony elég sok félrehallást, téves adatot igazítottam helyre, a Tamási-életmű számos jelentős részletére sikerült fényt derítenem.

Sértődöttségemben nem mentem el sem a májusi megemlékezésre, sem a centenáriumi ünnepségekre. Az ünneprehozás nem kenyerem, sokszor elzárándokoltam a farkaslaki síremlékhez, s ha élek, talán lesz még alkalmam leróni a kegyeletet Tamási szelleme előtt. Iskolakezdsre a Hargita Népében mai kisdiákoknak is szóló, majd hetven éves üzenetét tettem közzé a Mai Világ és a Cimbora hasábjain megjelent vezércikket rekonstruálva, egy csokornyit az elfelejtett írásokból a Székelyföldnek adtam át újraközlésre. A székelyudvarhelyi múzeum rendezte tudományos ülésszakra a meghívót csak a kezdés nap-

·AZ·EZSTÉNYI·REF·TEMLOM·

ján kézbesítette a posta, ezért nem lehettem ott, pedig talán akkor lett volna a legmegfelelőbb alkalom firtatni a címben feltett kérdést.

Továbbra sem tudok egyetérteni semmiféle kizárolagossággal, végletes és főleg megfellebbezhetetlen ítélettel. Egyetlen járható utat tudok elképzelni: a közösség érdekeit szolgálni, túl minden önös érdeken. Ezért közöltük egymás mellett a Tamási végrendeletét, a Tamási-hagyaték értő, odaadó gondozójának, Tamásiné Bokor Ágotának alapítványtevő végakarátát, hogy akik vitatkoznak, legalább tudják: miről vitatkoznak. Továbbra sem tudunk mit kezdeni a Titokvédelmi nyilatkozattal, amelyet a Tamásiné végrendeletre szelvével és az egykori iskolát támogató levelével, a jogtanácsos levelével együtt Dávid Gyula adott át nekünk közlés végett. A Nyilatkozatot Tamási Áron végrendelete értelmében legfennebb a Nemzeti Múzeum írhatta volna alá. Ha nagyon szörszálhasogató akarnék lenni, akkor tovább érdeklődnék, hogy vajon a budapesti Magyar Nemzeti Múzeumra vagy a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumra gondoljunk-e, hiszen ezt sem pontosította a végrendelező, és ez utóbbira is számos okból gyanakodhatunk. Ilyenformán a budapesti Tamási Áron Alapítvány legfennebb egy Együttműködésre Tisztelettel Felkérő Nyilatkozatot bocsáthatott volna ki, amelyet készségesen támogatnánk, hiszen a végrendeletre szelvé tanúsága szerint céljai nemesek, az eddigi munkáját a Tamási végakarátának teljesítésén fáradozó özvegy szándékai szerint fejtette ki.

Nem akarunk mi bírái lenni az összefeszülő indulatoknak, de szívesen közöljük az olvasóink véleményét, ha meg akarnak szólalni, ki akarják egészíteni, árnyaltabbá kívánják tenni Tamásiról alkotott képünket. Hiszen végső célunk csakis az lehet, hogy jobban megismerve a Tamási teremtette világot, jobban megismerjük magunkat, a világot, gazdagodjunk lelkieken. Ehhez próbálunk hozzájárulni Tamási 1928-as angalfiával (első megjelenése Mai Világ 1928. dec. 25), amellyel nemcsak akkor, de ma is némi derűt sugároz amúgy borúra eléggé hajlamos mindennapjainkban.

Gyülekezetek maradéka műemléktemplomok árnyékában

Néhány évvel ezelőtt amerikaiakkal utaztam be Fehér és Hunyad megye elnéptelenedő falvainak egy részét. Munkám felől érdeklődtek, és én úgy tartottam helyesnek, hogy ne csak meséljek, hanem mutassak be néhány jelentős személyiséget, helyszínt. Egy ilyen vidékjárás során nem lehetett kihagyni a legjellegzetesebbet, Magyarigent sem. Körbejártuk az épületegyüttest, beszélgettünk a lelkészszel, aki egy félévszázadot áldozott életéből mindarra, ami ott maradt: az épületekre, a maradék lelkekre és a Bod Péter emlékére. Beszéltünk a tervekről is, hogy mit kellene tenni, majd eljövételünk után annyit jegyeztek meg: nagyon sajnáljuk ezt a lelkészt. Ő úgy gondolja és érzi, hogy hasznos volt az élete? Nagy butaság. Ide már nem kell tervezni. Ha nincs gyülekezet, ezt az egészet le kell bontani. Íme, így nézünk ki kívülről, több kontinensnyi távolságról, etnikai szimbólumkészletek értékelése nélkül!

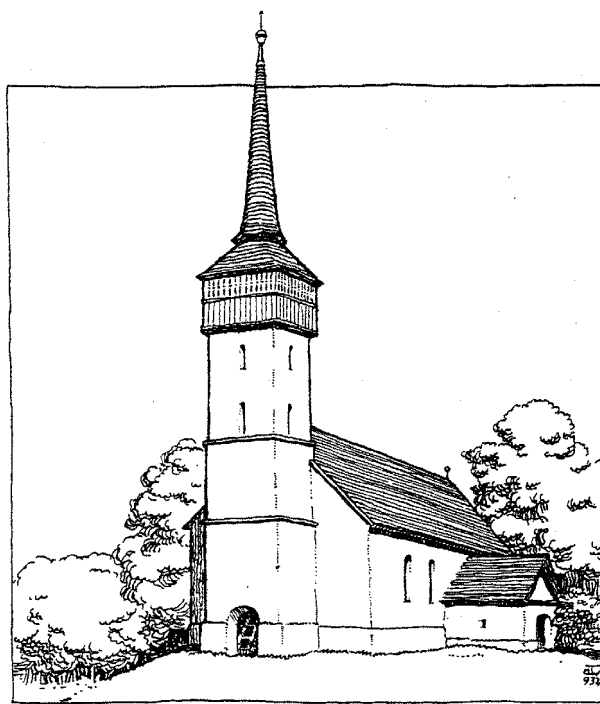
Az a kutató, felmérő, aki ma a műemlékek helyzetéről és az épület-megmaradást szolgáló tervekről az elnéptelenedő magyarságú falvainkban a helyszínen kíván tájékozódni, gyakran találja szembe magát az ottani helyzet bonyolult összetevőivel. Van-e értelme? Kik maradtak ott, és mit lehet tenni? Pásztori, lelkigondozói szolgálatom rendjén számomra a legfontosabb kérdések egyike – a műértékek megőrzésén túl – az a gyülekezet (többség és kisebbség), a maradék népesség, akikkel, vagy akik mellett nekünk műértékeket kell mentenünk. Meggyőződésem, hogy őket nem lehet kihagyni a munkából és semmilyen tervből. Nekem lelkészként elsősorban az ott élőkre kell gondolnom, a táj, néptöredék és többség szerves együttesére. Elsősorban tehát erről az összetett társadalomlélektani egységről szeretnék szólni. Előrebocsátom, hogy itt most csak a szóránymagyarság műértékeit vizsgálom, mert ezek vannak a legveszélyeztetettebb helyzetben. A második szempont: nem csak az épületekről szólnék, hanem más, a templomhoz, gyülekezethez tartozó műkincsről, műtárgyról is. Harmadsorban pedig nagyléptékű elméletek helyett igen gyakran fogok példaértékű helyszíneket és helyzeteket, olykor történeteket is idézni.

Elsőként rövid általános helyzetképet rajzolnék fel egyetlen megye példaanyagára alapozva. Másodsorban kiemelten szeretnék beszélni az ott maradt gyülekezet-töredékről, hisz ott a műérték az övék, őket semmiben nem lehet megkerülni, mellőzni, az ő etnikai szimbólumkészletükhöz tartozik minden, ami a településen van. Harmadik témám az az igen érdekes pszichózis lenne, ami a többségieket kíséri a kisebbségi értékekkel kapcsolatosan, és a helyi hatalom viszonyulásait szeretném megvilágítani, majd negyediként azokról a tervekről szólnék, amelyeket immáron nem lehet sokáig mellőzni, ha azt akarjuk, hogy a következő évezredre még néhány igen jelentős történelmi helyen múltunk tárgyi emlékei fennmaradjanak.

1. Hol is vagyunk tehát, mi is a helyzet? Hová tájoljuk be égető kérdéseinket, műemléktemplomaink-

kal, középületeinkkel, omladozó hajlékainkkal kapcsolatos gondjainkat? A tények valóban tragikusak. Hadd érzékeltessem egy újabb történettel. Néhány évvel ezelőtt Budapesten vagyok. Erdélyszerető barátaimnál alszom, amikor a legédesebb álmomból arra ébredek, hogy nagy sürgés-forgás van a másik szobában. Reggel megkérdezem házigazdám, hogy nem történt-e valami baj, és ő így válaszolt: „Nem, semmi baj, csak jött egy régi ismerősöm Erdélyből, és átcsempészett egy kb. ötven kg-os harangot az egyik református templomból, és arra kért, tüntessük el, szerezzek neki gazdát és adjam el valahogy. Ne is kérdezd, hogy honnan való, mert soha nem mondhatom meg. Annyit elárulok, hogy a Magyar Történelmi Múzeumnak adtuk el.” Ez a történet szemléletesen jelzi, hogy mi is a helyzet kallódó értékeinkkel a mi kis szűkebb hazánkban. Arra még gondolni is rossz, hogy mi lehet még ezen kívül.

Ugyan, ki tudná megmondani mi is a helyzet? Egyházainknak nincs teljes nyilvántartása, sem arról, hogy miük van, sem arról, hogy milyen állapotban: de egészen bizonyosan nincsenek adataik az úgynevezett dezolált egyházak javairól. A lelkészek teljes lelki nyugalommal írják le nyilvántartásaikból gyülekezeteket, jelentik egy-egy településről, hogy nincs már senki, de azt a fáradságot már nem teszik meg, hogy elmenjenek, megnézzék a templomot, a lelkészi lakást. Pedig már az 1881-es debreceni zsinat határozatából következik az a szemlélet, hogy min-

AZ ARANYOSPOLYÁNI REFORMÁTUS TEMPLOM

den gyülekezet a következő gyülekezetig tart, tehát minden település tartozik valahová. Ez a szemlélet az utolsó félévszázadban szinte teljesen kiveszett egyházi közgondolkodásunkból.

Három fontos szempontot kell elsőként is hangsúlyoznom. Első az, hogy a romániai magyarság tulajdonában semmilyen területen nem maradt annyi építészeti és egyéb érték, mint az egyházaknál; másodszor: sehol sem volt annyira biztonságban, mint az egyházak kezelésében; végül pedig sehol nem folyt olyan méretű pazarlás, eltékozlás, mint az egyházaknál, különösen a dezolált gyülekezeteknél.

Nem lehet az a feladatunk, hogy ezekről általános képet nyújtsak: tegyék meg ezt a szakemberek. De bármerre járok, naponta szembesülök ezekkel a gondokkal, és ha nem is tudom, de sejtem, hogy üres zsebekkel nagy feladatok előtt állunk. Kezdhetném akár a legfájdalmasabbakkal. A Hunyad megyei Malomvízen évek óta juhok legelnek a református templomban, és tőle nem messze a Kolcz vára mellett csodálatos középkori templomnak már csak a falai állnak, freskókkal, ahol 17. századi bekarcolások vannak a diadalíven. Nagypestényben még áll a tornácostornyú templom, de gyülekezet alig van. Szerencsésebb a helyzet Klopotiván és Magyarbrettyén, ahol még idejekorán vették át templomainkat az ortodoxok. Alig múlt század elejiek, de azon a tájon mégiscsak értéket képviselnek. A borbátvizit lebontották, a fehérvízinek csak a falai állnak: nem kell senkinek. És Óraljaboldogfalva, Dél-Erdély egyik legszebb temploma is megfogyatkozott gyülekezeti környezetben áll, gyönyörű freskóival.

Zeykfalván csak Isten kegyelméből és az állam támogatásából áll a templom, ugyanúgy a ribicei, a bokaji torony (csodák csodája: Debreczeni Lászlónak a 20-as évek végén készült rajzáról ma is eredeti romjaiból ismerős az arra járó számára). Hol maradtak még meg a gyülekezet lelkisége köré melegező értékek? Ott, ahol még él – ha megfogyatkozva is – a gyülekezet: Haróban, Hozsdáton, Alpestesen, Bácsiban, Sztrigyszentgyörgyön, Pujon, hogy csak néhányat említek. A műértékek letéteményese az a gyülekezet, amely működött, élteti és élettel tölti meg. A nép halála az értékek halála is egyben. Nem vállalkozom arra, hogy egy nagy erdélyi számbavételt végezzek, a Hunyad megyei példánál maradva csak azt szeretném érzékeltetni, hogy az elfogyott gyülekezet után nincs más kiút, mint az összeomlás, vagy más feladatokat, gazdákat keresni a jövőendő számára.

De hol vannak felszámolódott falvaink legnagyobb értékei: a kegyeszerek, úrasztali terítők és egyéb műkincsek? Hol vannak a temetők sírkövei? Néhány évvel ezelőtt például még Kabay Béla tudta, hogy melyik szamosújvári román ház küszöbébe vannak beépítve a tötöri 60-as években lebontott gótikus templomnak, Sipos Dávid faragta szószék-lapjai. Ezt az információt is (sok egyébgel együtt), elvitte magával a sírba. Nem minden műértéknek van olyan szerencséje, mint a bábóci református templomnak, ahonnan az akkor még kidei plébános, Nyíró József vihette át Kidebe a Sipos Dávid szószékét. A Szilágy megyei drági szószék a 60-as évektől a bánffyhungyadi templomban van, a vermesi szász evangélikus templom 1491-es szószéke pedig nemrég átkerülhetett a kolozsvári tóközi új templomba, új feladatot és hivatást találva a jövőendőnek. Szomorú a kép, pedig alig léptük túl egy kis megye nagy gondjainak határait. Még mindig nem szóltunk

a Mezőségről, a Kis-Szamos mentéről, Észak-Erdélyről, sőt, még mindig csak az egyházak értékeinél tartunk, pedig mi minden van még ezen kívül.

Anélkül, hogy bántani akarnám egyházainkat, még egyszer le kell szögezni, hogy az egyházak igazából nem ismerték fel, hogy micsoda értékek vannak a kezükben, és ezekkel együtt milyen nagymérvű a felelősségük is. A gyülekezetek és lelkészek gyakorlatilag magukra maradtak, saját tapasztalataikra, jóérzésükre vagy szépérzésükre bízva a dolgokat, a legszükségesebb és minimális ellenőrzés és felelősségrevonás nélkül. Szerencse, hogy a templomokat még nem lehet messzire szállítani, mert sokszor ébrednénk arra, hogy hiányzik mellőlünk egy-egy műemlék. De lehet a kegyeszereket. A cigányok sokkal jobban tudják, hogy mink van, mint mi. Engem első gyülekezetemben évekig gyomrozott egy vajda, hogy adjam el neki az egyik kelyhemet: megmondta azt is, hogy melyik évben készült, hogyan néz ki, és még azt is, hogy hány van még. Sőt, egy félmegyényi terület legértékesebb kegyeszereinek pontos leírását is megadta, nehogy azt gondoljam, hogy ő nem tudja. Vicei gyülekezetem keresztelő kannájára és tálcájára is az van ráírva: adományozták a lelei ecclesiának. Szinte követhetetlen a kegytárgyak mobilitása, melyben külön fejezet illetné meg a világháborús harangokat.

2. Gyülekezeteink maradékai tehetetlenül állnak a „nagy romlás”-sal szemben. Mit várhatunk a saját erőktől a némai és kecsedi négy, az ormányi három lélektől, vagy a Cege melletti Göctől, ahol egy család, két személy az utolsó tanúja egy hajdani népes múltnak. Sajósárváron már ennyi sincs – a templom is csak a falakban és az alig álló haranglábbban él, mely egy öreg bodzafának támaszkodik. A harang is már néhány évtizede a többségieknek szól – nincs már gyülekezet sem.

Mégis, beszélnünk kell arról, hogy mit jelent nekik, a maradéknak az, ami értékeikből megmaradt. Teljes etnikai és felekezeti szimbólumaiknak tartópillére, hajdani önmaguk szüntelen átélésének védőrendszere. Ők a múltból élnek – ha még élnek –, és ezt mindenkinek tudomásul kell venni, aki felvállalja sorsukat. Hozzájuk tartoznak az épületek, a sírkövek, a már romokban álló templom, az üres parókia, a használaton kívüli kegyeszerek, a középkori harangok a toronyban. Etnikai-felekezeti tudatuknak, önképüknek mitikus védőrendszerei, töredék-, de tartóelemei is ezek a tárgyak. Úgy bástyázzák körül velük magukat, akár egy középkori végvári vitéz megmaradt fegyvereivel. Ők az önazonosságot vesztett pompeji katonák, akik otthagyták már a vár fokát. Sokszor a kertekből, a gyümölcsösökből élnek, annak terméseiből kínálnak meg minket, vagy meg sem kínálnak, csak kifőzik többszáz liter pálinkáikat, maguknak – de a templom, az omolhat. Érték maradt a magyarság ott, ahol van még kert, gyümölcsös, termőföld, „eklézsia”, ott apáról fiúra száll a „eu-s ungur” önmeghatározás, és soha sem fog kihalni a „magyarság”, mert ennek van szimbolikus és használati értéke egyaránt, legfőképpen pedig gazdasági értéke. Ormányban, Némában sosem fog elpusztulni a magyarság, mert a legtávolabbi gyökeket is felhatalmazzák az ott élőket arra, hogy jogot formáljanak a számukra már idegen egyház javaihoz, a földekhez, kertekhez, értékekhez. Az egyháznak semmi haszna nincs belőle, ők jól élnek, de amikor a düledező templomra egy keveset is áldozni

kellene, akkor azonnal következik a véget nem érő panasz: a „mit hogy csináljunk? – vagy csálja meg a püspökség”. A városunkhoz legközelebb eső szórványgyülekezet a nádaskóródi: a gyülekezet egy – az egyház telkén lakó – családból áll, aki azért magyar és református, mert ott lakik, különben Varga Sándor született katolikus, földbérlokként református, különben gyakorló pünkösdista, és családjában szintisza román. Aki ezt követni tudja, az szóljon. A szórványban pedig minden lehetséges, még ez is.

A helyi értékeknek tehát sajátos lélektana van a gyülekezet maradékában. Egy évvel ezelőtt az ormányi templom faomladékait kitakarítottuk a kérői gyülekezet fiataljaival, és az a lassan tíz éve oszló-rothadó faanyag elég ok volt arra, hogy néhány hétig, amíg a törmelék eladása folyt, a faluban kiderüljön: milyen sokan tudnak magyarul, sőt voltak vagy még mindig reformátusok, mert így próbáltak faanyaghoz jutni. Különös keresztyénység ez: rothadó zsindegyen megvásárolható gyülekezeti tagság, felekezeti hovatartozás, sőt még feléledő anyanyelv is. Szűkebb baráti körben az ormányiakat zsindegyemagyaroknak is szoktuk nevezni. A külföldi csomagok osztásakor elkezdett egy másik kifejezés is a segélyekért a gyülekezetbe beiratkozottakról, hogy: Packetchristen = csomagkeresztyén.

Hogyan él együtt a maradék, a hajdani népes vagy gazdag gyülekezet nagyszámú értékeivel? Egy külön tanulmányt kellene készíteni róla. A legfontosabb és legáltalánosabb szabály az, hogy az az övök, ahhoz senkinek semmi köze. Van, ahol a csoport vagy egyéni etnikai, felekezeti önvédelem legszebb példáit gyűjthetnénk össze ezekből az együttélésekből, de van, ahol teljes az érdektelenség. A Dész mellett Radákszinyén Hunyadi Feri bácsi és Anikó néni – a hűszelkes gyülekezet helyett – saját megtakarított pénzükből javították meg falujuk templomát. Október végén „az utolsó magyar” díszoklevéllel tüntettük ki a Kis-Szamos menti kecsedi Kecseti Feri bácsit, a Füzes menti Göcről Szabó Istvánt és a magyarigeni Eöry Istvánt. Gondoljuk meg, mit jelent úgy élni egy településen, nem csak azzal a felelősséggel, hogy: itt már minden az enyém, hanem úgy, hogy itt minden már csak rám van bízva, itt mindenért én felelek. Nem csak a kétségbeesés, de a felelősségérzet nagy iskoláját is ott járhatjuk ki ezek között az emberek között. Mert – ahogy egyik gondnokom mondta – „maguk, papak mennek-jűnnek, ma itt, holnap ott, de itt én maradtam a felelősséggel.” Tudok olyan gondnokot, aki nemcsak ágya alatt őrzi az egyház kincsesládáját, de feleségével hetente törölteti le a port, átmosatja a kegyzsereket, és a legnagyobb szakszerűséggel szellőzteteti a rúdca felcsavart kétszáz éves terítőket. Tanulhatnának belőle a lelkészek is. A nagyszámú vegyes házasságairól híres Gyeke melletti Légenben hosszú évekig a református gondnokné – különben népviseletben járó román ortodox asszony – a legnagyobb szeretettel őrizte a férje hivatalához tartozó kegyzsereket. Ott osztoztam először életemben olyan úrasztaláról úrvacsorát, amelyik egy 1686-os terítővel volt leterítve. A gondnokot leváltották: a terítőt valaki elcserélte egy külföldi élelmiszer-csomaggal, és elvitték az idegenek. Tudok olyan gondnokot is, aki olyan nagy szeretettel óvja az egyház kincseit, hogy sosem hagyja magára a házát: valakinek a családból mindig otthon kell maradni, hogy nehogy „átakot adjanak a házának”. Cegében, Alvincen és még néhány helyen

annyi a kegyszer, hogy minden gyülekezeti tag külön tányérból és kehelyből vehetne úrvacsorát – de azt nem adnának semmi pénzért egyet sem valamilyen újonnan alakult városi gyülekezetnek.

Bárhogyan is nézzük a dolgot, egy későbbi műkincs, műérték átcsoportosítási tervben mindenképp figyelembe kell venni tehát a műkincsek lélektanát, azt, hogy ezek az értékek a helyi közösség életében igen erős identitás-megőrző erővel rendelkeznek. A jelen, és főként a jövő kilátástalansága felett évszázados gyökerek őrködnek, melyeket tárgyakba és egy erős, kollektívnek már alig nevezhető emlékezetbe tartálékolnak a kisközösség tagjai.

3. A harmadik témánk, amiről beszélni kell: a többségi környezet viszonyulása, magatartása értékeinkhez. Hogyan látja és értékeli a másvallású, másnyelvű többség mindazt, ami a miénk, ami belőlünk megmaradt? Ha társadalomlélektanilag közelítjük meg az együttélő kisközösséget, abból kell kiindulnunk, hogy etnikai, vallási sokszínűsége ellenére is ebben az értelemben a faluközösséget egyfajta szerves egésznek kell tekintenünk, melyben hagyományosan jelen vagyunk mi, a „másság”, a „másik” szeretete, megbecsülése, és ezt semmiféle politikai pánikkeltés lényegében nem tudta felborítani. Jó és rossz értelemben együtt van a közösségben az a szemlélet, hogy minden a miénk, „al nost”, és ehhez nem ösiségi, többségi tulajdonérzések tapadnak, hanem a falu természetes egységének fennmaradása. Miközben ez így van, és ők úgy érzik, hogy minden a miénk, a többségiekben mégis él az is, hogy ez az övök is. Különös, ellentmondásos példákat lehetne ennek bizonyítására felsorakoztatni. A legszomorúbbak az észak-erdélyi szász templomok esetei, ahol ugyan a többségiék átvették az üresen maradt evangélikus hajlékok egy részét, használják, át is festették, keresztet is tettek a tornyok tetejére, de igazából nem érzik magukénak. Különös szorongás, idegenség érzés, szinte büntudat kíséri használatukat, és ha lehetőségük lett volna újat építeni, talán rég kiköltöztek volna belőlük. Vermesen a kicsiny ortodox templom mellett sem kellett a nagy falunak a szászok temploma: inkább elkezdtek újat emelni, pedig a költségek negyedéből rendbe tehetnék és átfesthetnék volna a régit. Még szomorúbb ez a kép Szászszentgyörgyön, ahol több évtizedes használat után vetődött fel az az igény, hogy a szépen rendbe-tett templom helyébe újat építsenek. Itt meg épp az működik, hogy „nu-i al nost, construm una mai faină” – nem a miénk, építünk egy sokkal szebbet helyette. Mintha a bizánci lelkiségbe ágyazott építészeti ízlés erősebb volna minden természetes közösségi érzésnél. Magyarigenben már egészen más a helyzet: ott évtizedek óta várja a többség, hogy kihadjon a magyarság, hogy átvehesse a Bod Péter hatalmas templomát. Itt ők a kivárára, a visszaszám-lálásra rendezkedtek be, nem pedig az építésre. Algyógyon vagy Sajósárváron csak a harangok kellett, de a legszemléletesebb épp az ilondai református parókia esete, ahol az ottani ortodox esperes már indulásból azzal lépett fel: „adjátok át, mert itt úgyis minden a miénk”. Ennek egyik pozitív megnyilatkozása a sajósárvári rom, ahol a templom mellett lakó román család mindenképp szebb és meghatóbb szavakkal fejezte ki vágyát, hogy a magyar romokat újra megjavítva láthassa. „Mindenki csak jön, megnézi, megállapítja, hogy milyen kár, és aztán megy tovább.” Szinte sírva kér minden alkalommal,

hogy csináljunk már valamit, mert „én itt nőttem fel mellette, a szemem előtt ment tönkre, emlékszem még, hogy milyen szép volt, fáj a szívem, hogy ilyen rossz állapotban kell lássam, valahányszor kijövök a házam ajtaján. Még mi is adunk pénzt, a faluban sokan adnának, mert ez a templom a mi múltunk is, a „trecutul nostru – nem gloriosz, hanem – comun”.

Külön kell e lelki és építészeti együttélésben az egyházi földekről szólni. Ezek a szórványközösség használatában maradtak mindmáig. Különös, mágikus tisztelet övezi a földek között a temetőket, ahol ugyan elhordják a sírköveket, és beépítik vagy felhasználják újra, de sok helyen a temetők érintetlenül maradnak, a maguk sorsára hagyva. Két igen érdekes példát kell említenem itt pl. az évtizedek óta elnéptelenedett templomokról. Az egyik a Kolozsvár melletti magyarsárdi, ahol a félévszázada gazdátlanra és rommá lett szép gótikus kis templomocskát különös babonával övezi a helyi románság: nem szabad onnan követ elhordani, mert az rosszat hoz arra a házra, amelybe beépítették. Áll ma is a templomrom, évszázadok óta érintetlenül. A másik a Fehér megyei Magyarorbó, ahol talán a második tatárjárás óta áll fedél és tulajdonos nélkül Nagyenyed és Tövis között a főút mentén a templom még megmaradt néhány fala a szántóföldben. Voltak kísérletek arra, hogy lebontsák, de – ahogy a falusiak mesélik –, egyik háznak sem volt szerencséje, amelyik onnan elvitt kövekből épült. Vagy szerencsétlenség érte őket, vagy betegség, vagy valami nyomorúság szállt a házra. Meghatóak ezek a babonák, melyeket országszerte kellene terjeszteni, hogyha már mi nem teszünk eleget megóvásukért, hátha legalább a babonák ereje által tovább élhetnének műemlékeink.

A legnagyobb baj az, hogy mindmáig nincs egyházaiknak pontos nyilvántartása a használaton kívüli lezárt temetőkről, nem beszélve a sírok, sírkövek feltérképezéséről. A dezolálódott egyházközségek földjeit sem vette számba senki. E falvakban a helyi lakosok nem is honfoglalásból, hanem egyszerűen a felhagyatottság okán veszik birtokukba volt tulajdonainkat. Már egészen kivételes a nagyesküllői példa, ahol a földosztások rendjén a román polgármester fedezi fel a régi telekkönyvből, hogy van a rég felszámolódott magyar egyháznak egy régi temetője, és nagy szeretettel kérte meg a beszolgáló lelkészt, hogy vegye számba és leltárba, hiszen az az övé. Hasonló a szamosújvárméti dezolált egyház esete, ahol a néptanács megkérdezte a beszolgáló lelkészt, hogy átvehetik-e a templomkertet építés céljaira. Mondanom sem kell, hogy a sírokkal és koponyacsontokkal tele szántóföldet a lelkész nem engedhette át.

Az együttélés, vagy inkább a már együtt nem élés rendjén egy kérdés nagyon oda kell figyelni: a legnagyobb gondot a hívek nélkül maradt templomok harangjai jelentik. A régóta román többségű falvak népei még mindig nem a maguk, hanem a magyar templomok harangjaiban hiszik a jégeső, a rontás, a romlás elhárításának erejét? A később meglepedők szinte mágikus erővel bíznak abban, hogy ott az erő, ahol a múlt, a történelem. Ezért semmi áron nem engedik ki falvaikból a magyarok harangjait.

Első gyülekezetem egyik legkellemetlenebb élmenye az volt, amikor helyi szokás szerint az ortodoxok temetésekre is, igénybe vették nem csak a magyar lelkészeket, de a magyar templomok, sőt, a szászok harangjait is. Eltemettük az öreg Banciut

úgy, ahogy illik, és a háztól a temető fele menet egyszer csak megszólalt mellettem az öreg ortodox kurátor: na, domnisoru preot, nagy baj van, ki kell hozni a püspököt, és újra kell szentelni a magyar harangokat, mert az öreg Banciu öngyilkos lett. A meglepő az volt, hogy mindezt egyedül a reformátusok harangjaira mondta. Kinek szól ez a megtisztelő erő, ha nem a magyaroknak. Öntudatlanul a múltat, az elsőbbséget, az e tájon elsőként hont teremtető népet tisztelik meg ezzel a mitikus reflexszel.

Amikor a harangok megmentéséről, átköltöztetéséről beszélünk, szólnunk kell arról is, hogy ez milyen elképesztő nehézségekkel jár. Semmilyen értéket nem tekint annyira magáénak a szórványok magyarságának maradéka, de a falu többsége is, mint a harangokat. Ezért olyan nehéz elhozni egyik faluból a másikba a harangokat, azért kísérik fenyegetések, sőt fejszés, kapás támadások a leszerelőket, hogy többnyire sikertelenség követ mindenfajta próbálkozást. Ezért maradnak ott, ahová a történelmi múlt helyezte őket, szinte ott kell pusztulniuk, várva a végső enyészetet.

4. Mi tehát a teendő? Mert ahogy ma kinéz műemlékeink és műértékeink helyzete a szórványban, az több mint tragikus. Értékeink itt nem a szemünk előtt, hanem a talpunk alatt vannak. Nem vállalkozhatok arra, hogy építészeti szempontokat adjak, de egyházkerületi szórványügyi előadóként kötelességem távlatokat nyújtani a teljes számbavételre és az értékek átcsoportosításra, és arra mutatni rá, hogy mi a gyülekezetek, a tömbmagyarság felelőssége és tennivalója a jövőben.

1996 őszén egy hosszabb körút vége felé este érkeztünk az Erdélyi Érc-hegységben elhelyezkedő Verespatakra, és mivel nem találtam otthon egyet sem a három ott élő reformátusból, vendégeimmel a templom fele igyekeztünk. Az ajtó nyitva volt, a félhomályban felfedeztük híveinket – a három hetven éven túli öregasszony elszántan vakolta a leomlott falat. „Eleget vártuk a segítséget, elfogyott a türelmünk, megcsináljuk magunk, hadd lássa meg az egész magyarság, hogy élnek még Verespatagon magyarok” – mondta Székely Gabriella nyugdíjas tanítónő. Megmutatta a kegszereket, és azt mondta: annak a gyülekezetnek adnák át, amelyik megjavítja a templom fedelét is, mert ők oda már nem tudnak felmászni. Példaértékű és lelkiismeretet ébresztő történet ez közös felelősségünkről.

Első helyen a számbavétel van. Lássuk végre tisztán, hol mi a helyzet.

Az önkéntesség ideje lejárt: intézményes keretek között szakszerű munkát kell végezni, tervekkel és kemény számonkéréssel. Hogy ki lehet ennek gazdája, az a jövő kérdése.

Második feladat a mentési tervek kidolgozása. Itt vannak a gyülekezet nagy lehetőségei, hatalmas emberi erőforrásokkal: főleg a gyülekezeti ifjúsággal. Nyártól tervezzük visszaállítani az ifjúsági keresztény építőtáborokat. Egy-egy gyülekezet fiatalosága vállaljon fel egy-egy templomot, tegye rendbe közmunkával, javítsa ki, ami javítható. Sok pénz kell hozzá, de még mindig kevesebb, mintha „szabályos” munkabrigád dolgozna rajta. Legyen az egyházkerületeknek egy-egy restauráló építőcsoportja, de egyelőre nincs ehhez pénz. Tudomásul kell vennünk egy lényeges alapelvet: nem csak a kincseinknek van szükségük építő fiataljainkra, hanem nekik is fontos, hogy a jövő évezredre is magukénak érezzék mind-

azt, amit őseik reájuk hagytak. Mi hiszünk a közösségért, egymásért, javainkért végzett munka nevelő erejében.

A harmadik feladat az, hogy rendeltetést kell keresni megüresedett templomainknak. Az egyházi épületek, kegytárgyak az életre, a szolgálatra születettek. Ha „idegen” kézre adjuk is őket, ez az egyedüli mentési stratégiája sok-sok épületünknek. Ezeket a jövő érdekében talán át kell adni egy utánunk jövő nemzetnek, egyháznak, vallásnak, akár mennyire is fáj. Erről még sokat fogunk vitázni. Mindaddig azonban marad a legfontosabb: az, hogy funkciót találjunk épületeinknek ott, ahol erre lehetőség van. Persze, nem mindenütt lehet, de ahol lehet, ott mindenképpen. Évtizedek óta gyötrődünk pl. a teljesen elnéptelenedő Magyarigen református templomának kérdésén. Voltak öregotthontervek, sőt, el is készültek, de a megvalósulásból nem lett semmi. Mindenki érezte, hogy öregotthont nem lehet egy gyülekezet nélkül maradt, román többségű faluközösségbe beágyazni. Az öregotthonnak meleg, szerető szívű nyelvi és lelki háttér kell, nem pedig börtön. Így jutottunk el a nyaralóház, vendégház gondolatáig. Az ún. Bethlen-nyaraló épületét és a sarokbástyát kell lakhatóvá tenni meglehetősen kevés pénzből, sok közmunkával és külföldről kapott berendezésekkel otthonossá varázsolni, hogy egy kettes komfortszintű szálláshelyet hozzunk létre az Erdélyi Érc-hegység tövében az erdélyi Hegyalján, Jézer-tó és az Intregáldi szoros közelében.

Azon is kellene gondolkodni, hogy próbáljuk meg elnéptelenedő magyarságú falvainkat, legalább alkalmasszerűen, jelképerejűen élettel megtölteni. Miért ne lehetne egyházkerületi vezetőségi gyűléseket, képviselőtanácsi munkamegbeszéléseket, konferenciákat tartani egy-egy elfogyó népességű faluban? Például Csucsán a református, Komjászszenen az unitárius templomban, vagy a Beszterce megyei Zselyk evangélikusai között, osztozva egy gyülekezet-törődék gondjaiban.

Az ötödik terv szorosan kapcsolódik ehhez: a számbavett templomi, gyülekezeti kincseinket a dezolált egyházainkból el kell juttatnunk az újonnan alakult gyülekezetekhez. A kegyszerek értéke abban van, hogy használják. Így kapott már Kolozsvár, Marosvásárhely néhány gyülekezete kegyszereket Hunyad és Fehér megyéből, de ezek az eredmények még mindig nem kielégítőek.

Ha megtörténik a nagy számbavétel, az elnéptelenedett egyházak földjeit is lehetne nemes célokra hasznosítani.

A következő terv is összefügg a fentebb elmondottakkal: a testvérgyülekezeti kapcsolat. Minden nagyobb egyház vállalja fel egy kisebbnek a gondját. Megható példát kell erre említenem: a szamosújvári gyülekezet évtizedek óta gondozza, javítja, takarítja volt anyaegyháza, a szamosújvár-németi teljesen felszámolódott gyülekezetének templomát. A legnehezebb időkben kerékpáron és gyalog lopkodták ki a faluba az épületanyagot, és javították meg a szép középkori műemléket közmunkával. Ők tehát igazi testvérek voltak. De vajon mikor fogunk eljutni oda, hogy minden hazai magyar egyháznak legyen egy „szórványtestvére”, akire vigyáz, akire gondot visel? Nem igaz, hogy ezt nem lehet, hogy erre nincs pénz és nincs erő. A következő évezredre minden erdélyi gyülekezetnek meg kell tanulnia, hogy csak akkor van és lesz jövője, ha nem csak magára gondol. És

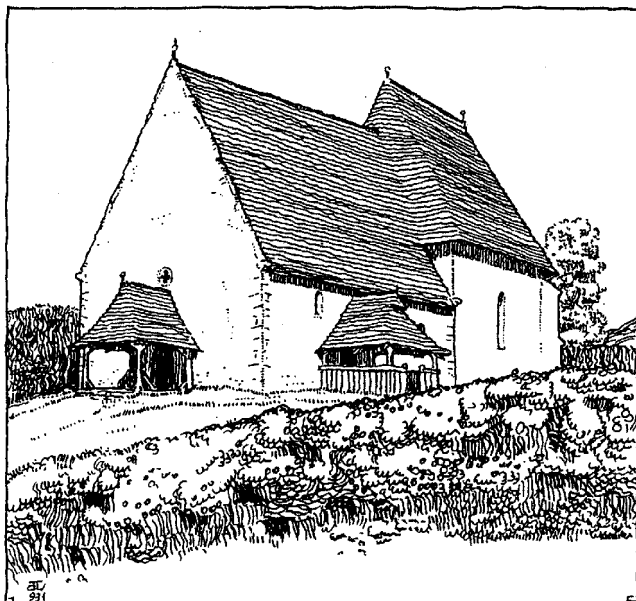
ebből nem csak azok nyernek, akikre gondot visel, hanem ő is, mert megtanulja megbecsülni a nálánál nyomorultabbakat. Én nagyon hiszem azt, hogy a Székelyföld eljut oda, hogy önmagán túl másokról is gondoskodni tudjon, hogy teológiáink ifjúsága, gyülekezeteink fiataljai, egyetemeink hallgatói elég erőt képviselnek ahhoz, hogy a testvéri szeretetben, segítségben és együttérzésben tovább léphessünk.

A szórványterületek értékeinek megmentésében igen sok a feladatunk. Persze realistáknak kell lennünk, nagyon is a földön járóknak, amikor egyház és építészet, lelkész és szakember összefog, szót kell értenünk, ha eredményt akarunk elérni. Az egyháznak meg kell tanulnia, hogy szakkérdésekben az építészt kell szóhoz juttatnia. Az építésznek pedig türelmesnek kell lennie, mert a szórványban minden bonyolultabb, átfogóbb (és mesterségesen túlbonyolítottabb is) mint egyéb helyeken. Meg kell tanulnunk szerves közösségi egészben gondolkodni, amelyért sokszor kell feladni a más irányú terepek szakismereteit vagy az egyetemek padjaiban tanultakat, sőt gyakran a szakmai maximalizmust is, életmentő minimalizmusért. Hányszor ütközik össze a szakértelem és az életünk bonyolultsága, a mentés lehetősége és a helyzet valósága, és ezek között kell megtalálnunk azt, ami a legkevésbé kockázatos. Csak egy példával szeretném ezt értékelteni. Idős Bányai Ferenc kérői lelkész, amikor megmutatta az összeomlott ormányi templomot, az omladékok között a következőt panaszkolta: életem legnagyobb hibáját követtem el, amikor betartottam a Nagy Géza és a megyei műemlékesek rendelkezését, és 1968-ban zsinddal fedtem be az ormányi templomot. Ha cseréppel fedtem volna be, ma is állna. Most se zsindelem, se templom.

Egyház és építész egyaránt tegye szívére ezek után a kezét, utána pedig együtt fogjuk meg a lapát nyelét, hogy megmaradjon minden, ami a miénk.

VETÉSI LÁSZLÓ

Az illusztrációként közölt hét műemlék-grafika Debreczeni László (1903–1986) munkája

Akiket fog a figura...

Dramatikus népszokások
Bálint Zsigmond művészfotóin

Figura szavunk tízféle jelentését sorolja az értelmező szótár, a „fogja a figura” szóképről viszont nincsen tudomása. Reménykedem mégis, hogy mindenütt értik, ahol magyarul beszélnek. Magam az alsósófalviak ajkáról kölcsönöztem a népi színjátszás megnevezésére. Az ő szóhasználatukban, akiket fog a figura: van kedvük játszani, szeretnek, akarnak és tudnak játszani. Egyszer-egyszer ünnepelesen, szertartásosan, máskor bohóskodva „űzik az eszüket”, komédiáznak.

A játékkedv egyik közösségre szabályozott és hagyományoktól irányított megnyilvánulási tere a népszokások világa. Bálint Zsigmond fényképsorozatai hangsúlyozottan dramatikus, színjátékszerű népszokásokról készültek. Azt is mondhatnám: a színházon kívül élő színházba, a „folklor színházába” engednek bepillantást. Tematikus rendjük is jól körülhatárolt és egységes; az esztendő ünnepeihez és naptári periódusaihoz kapcsol-

lódnak. Területileg Erdély, főképpen Székelyföld azon vidékeit járhatjuk be velük, amelyek eddig jórészt elkerülték a szokáskutatók figyelmét.

Az erdélyi magyarság dramatikus népszokásait, különösen azokat a közösségi szokásokat, amelyek az esztendő egyházi ünnepeihez kapcsolódtak, a negyvenes évek végétől sorra betiltották, elnémították vagy megpróbálták kisajátítani. Az életmódbeli változások és közösségromboló hatások következményeként e szokások amúgy is visszaszorultak, az elmúlt évtizedekben nyomtalanul eltűntek. Nem készült róluk sem írásbeli följegyzés, sem fénykép. A hatvanas-hetvenes évek fordulóján az erdélyi magyarság identitáskeresésének fogódzójaként értelmiségi kezdeményezésre sokfelé felújították a feledett szokásokat vagy pedig „színpadra alkalmazták”: Némelyiket megőrizve átalakítva napjainkig gyakorolják, másutt újra abbahagyták.

Maszkurapár a farsangtemetésen. Alsósófalva, 1987.

Kifordított bundájú, bőrálcos pásztor. Illyésmező, 1992.

Amikor a hetvenes években a sóvidéki dramatikus szokások gyűjtésébe fogtam és fényképeket kerestem, alig találtam egy-két régebbi felvételt, nemhogy a szokás egészét bemutató sorozatot. Más példák is rádöbbenettek: a néprajzi gyűjtés, a dokumentáció és a fotózás külön utakon jár. A színjátékszerű dramatikus szokások

Új asszonyok érkeznek a fonóba. Alsósófalva, 1983.

pedig szinte kínálják a lehetőséget, hogy együtt járjanak. Ez a felismerés biztatott arra, hogy olyan, szélesebb pászmájú népszokás-gyűjtésbe kezdjek, amely nem elégszik meg az emlékek és adatok, a szöveg, a háttér stb. írásbeli rögzítésével, hanem célja az is, hogy fényképeken, fényképsorozatokon a fotográfia többleteszközeivel örökítse meg az élő játékot.

Ekkor, a hetvenes évek közepén találkoztam először Bálint Zsigmond marosvásárhelyi fotóművésszel. Itthoni és külföldi kiállításokon vett részt évek óta, több nemzetközi díjat nyert. Munkásságának elismeréseként a Fotóművészek Nemzetközi Szövetsége tagjai közé választotta, majd a művész rangfokozattal tüntette ki. Hosszú beszélgetéseken megbarátkozva a szerény, de csendességében határozott és konok kitartású mérnökemberrel, megéreztem, hogy ő az, akivel a néprajzos elindulhat a közös szellemi felfedező úton. Addig ő is kiránduló, „vasárnapi fotósként” ismerte a falu világát, mint legtöbbször a céhbeltől. Azóta együtt járjuk szokásnézőben a falvakat. Mindig tudnunk kellett, hová és mi célból megyünk, keveset bízhattunk a véletlenre. A nyolcvanas években olyan falvakat jártunk egyre növekvő szívszorongással, amelyeket lassú pusztulásra ítélt a „falurendezés”.

Két évtized alatt Bálint Zsig-

Maszkurák: uraság és naccsága, székely pár. Alsósófalva, 1983.

mond több ezer fényképet szentelt az erdélyi magyar népeletnek. Olyan gyűjteményt állított össze, amelyből kitelne három-négy tematikus fotóalbum is. Kitűnő tehetségét a népelet megörökítésében kamatoztatva vált az erdélyi fotóművészet, az etnofotográfia megbecsült képviselőjévé. Az elmúlt években több kiállításon mutatta be néprajzi fotóit Székelykeresztúrtól Budapestig, Chicagótól Debrecenig és Kunszentmiklósig. A kiállítóterem nézői a vizuális élmény révén válhatnak részeseivé a megörökített népszokások hangulatának, egy-egy csoport, kis közösség ünnepének

vagy játékának. Annak a világnak, amelyben az embereket még fogja a figura. Bálint Zsigmond lencséje nem a színes kuriózumokat keresi, hanem a kultúrával közösségben élő ember arcát, lelki habitusát fürkészi. Azt, hogy milyenek vagyunk legényekül, leányokul, asszonyokul és férfiakul, öregekül és fiatalokul, álarcban és maszk nélkül, magyarokul Erdélyben. Azt, hogy milyen az ember, amikor éppen fogja a figura, amikor játszani van kedve. Más szóval: élni, túlélni, reménykedni.

BARABÁS LÁSZLÓ

Kacagókaláka a fonó szünetében, Alsósófalva, 1983.

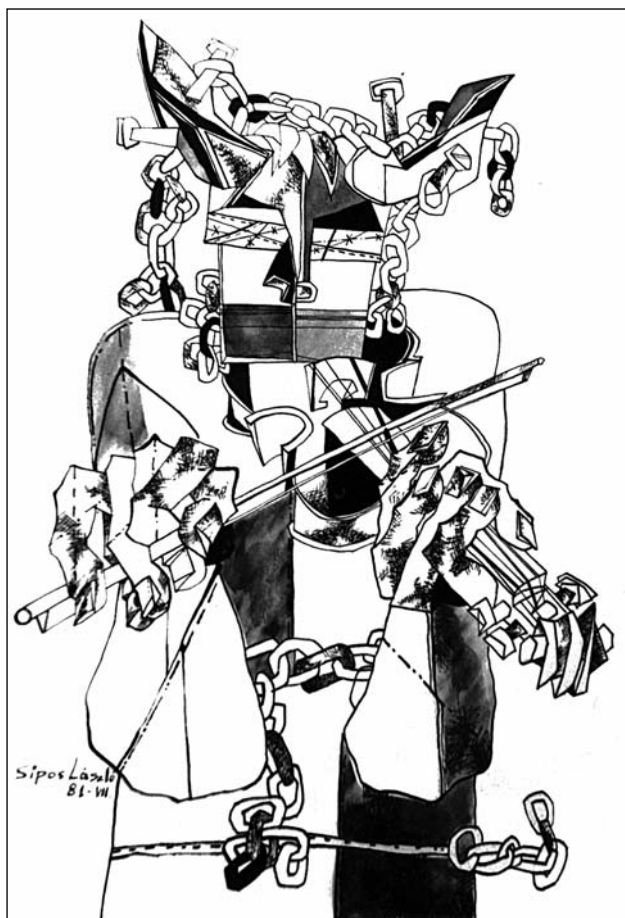
Maszkurák a fonóban: kéregetők. Alsósófalva, 1983.

Barabás Miklós Céh – régiek és újak

A képzőművészetek barátja évtizedeken át ahhoz szokott nálunk, hogy az őszi tárlat a helyi (egy-egy megyéhez tartozó) festők, grafikusok, szobrászok, iparművészek munkáit mutatja be. Aki teljesebb, országos összehasonlítás lehetőségét kereste, az vagy fel(le)utazott Bukarestbe, vagy megpróbálta végigjárni a műtermeket – ami persze reménytelen kísérlet volt. Arra viszont a negyvenes évek óta nem volt mód, hogy együtt lássuk az erdélyi, a romániai magyar művészek munkáit. A négy éve újra megalakult Barabás Miklós Céh vállalkozhatott az egymástól több száz kilométeres távolságban élő alkotók festményeinek, szobrainak, grafikáinak, a kerámiáknak és textileknek összegyűjtésére – először Kolozsvárt, szerényebb keretek között, majd 1997 őszén, tél elején Marosvásárhelyt, immár hivatalos galériában. A Céh nemrég választott vezetősége elismerésre méltó munkát végzett, már azzal, hogy jóval a százat meghaladó kiállítót gyűjtött egybe – olyanokat is, akik korábban távol tartották magukat napjaink Barabás Miklós Céhétől. Persze, a művészetekben a számok keveset jelentenek, itt igazából az egyes, az egyéniség, a személyiség fontos. Végül is arról kell tehát beszélnünk, hogy Erdély mai magyar képzőművészete a marosvásárhelyi tárlaton milyen arcát, arcait mutatja, tud-e felmutatni eredeti művészegyéniségeket. A hetvenes években még oly gazdagnak tudott képzőművészeti életből mi őrződött, men-

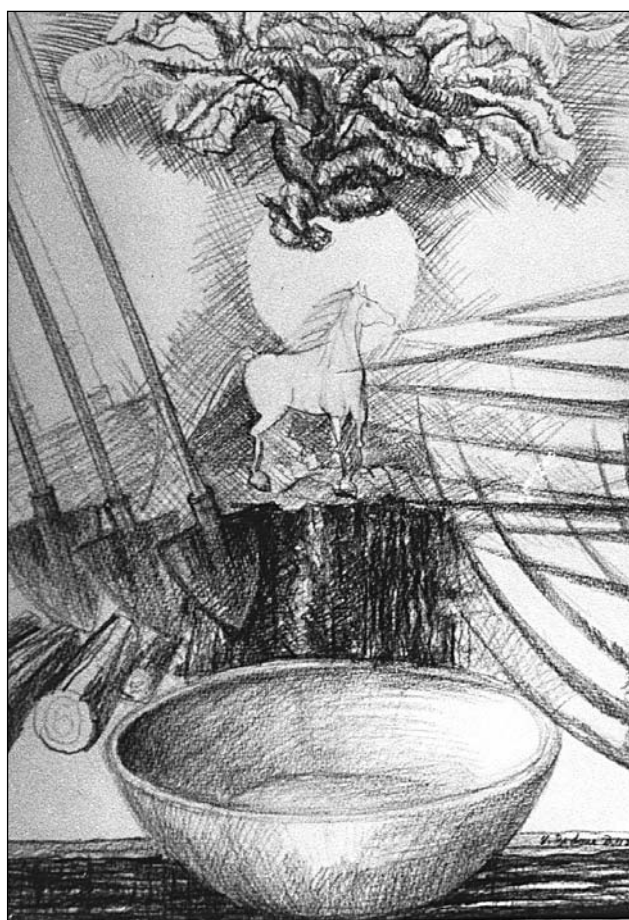
Balázs Péter: Önarckép (Olaj)

Sipos László: Szólószonáta

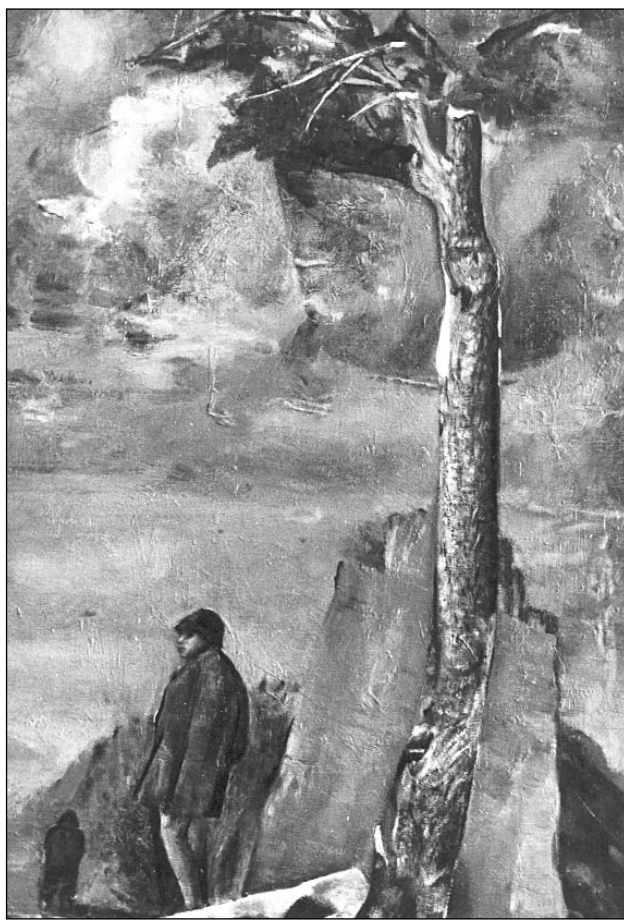
tődött át az ezredvégre? Sikerült-e pótolni az így-úgy eltávozottakat? Milyenek fiataljaink, a legfiatalabbak, akik már nem lehettek tanítványai Miklóssy Gábornak, Mohy Sándornak, Nagy Imrének, Szervátiusz Jenőnek, Kós Andrásnak, de Tóth Lászlónak, sőt Feszt Lászlónak sem?

A válaszadoást megkönnyíti egy kitűnő emlékeztető: az Őszi Tárlat '97 színes katalógus, amely önmagában véve is premiernek számít a mi tájainkon. A fiatal Simon Zsolt terve alapján egy európainak mondható, átlagon felüli nyomdai kivitelezésű kiadványt kaptunk, amelyben a reprodukciók után a kiállítók lexikoni adataival ismerkedhetünk meg – a nyolcvanadik évében járó, a Barabás Miklós Céh kiállításain 1940 óta résztvevő Abodi Nagy Bélától a huszonkét-huszonhárom éves Veér Renáta Klaudiáig és Vorzsák Gyuláig. Művészettörténészek rövid (bevezető) szövegei ugyancsak az erdélyi magyar művészek pontosabb elhelyezését segítik a nagy folyamatban – az egyetemes (ezredvégi) és a magyar képzőművészet irányzatai közt. A két közelítésmód valóban szükségszerű, amint ezt Pogány Gábor már első mondatával kijelenti; nem ő tehet róla, nyilvánvalóan, hanem a felháborítóan gondatlan (másutt is tetten érhető) korrektúra, hogy szövege így jelent meg: „Bár szokták mondani, hogy a látás »nyelve« nemzetközi, nem korlátozzák a nyelvi különbségek, a képzőművészet, s bizonyos mértékig az iparművészet is a nemzetközi kultúra része éppúgy, mint az irodalom vagy a zene.” Természetesen a nemzeti kultúráról van szó, ez szembesítendő a látás nemzetközinek mondott nyelvével...

Vetrő Bodoni Zsuzsa: Monda

A Barabás Miklós Céh marosvásárhelyi tárlatán láttak mindkét vonatkozason elgondolkodtatnak. Nem feltétlenül földrajzi és nem is kötelezően életkori alapon lehet megkülönböztetni a figuratív, illetve táj- meg egyéb hagyományokhoz (jobban) ragaszkodókat az absztrakcióban merészebbektől, újabb (nem parancsolóan absztrakt) irányok követőitől. Két kiragadott példa a számos lehetséges közül: a Kusztos Endréé és a Vinczeffy Lászlóé. Munkásságuk ismerője aligha merné kétségbe vonni erdélyi elkötelezettségüket. Mindketten – Kusztos persze régebbtől követhetően – kitartó munkával jutottak el művészetük mai szintjére, egyéni szintű összegezéshez, egy-egy kis székegyfaluból indulva, ám befogadva a világ (egy meglehetősen kegyetlen világ) újabb impulzusait. De nem hinném, hogy Márton Árpád olajtemperája, a nézőnek háttal ülő figurával elmondott Kilátástalanság, Kuti Dénes Álomfája vagy Deák Ferenc finoman megrajzolt Lovagja kevésbé mai és kevésbé mély, mint az esztétikai-etikai következtetéseket a konkréumoktól látványosabban távolodó alkotások. A szobrászati anyagból hasonló módon emelhető ki Kós András és Bocskay Vince, Varga Mihály és Kolozsi Tibor munkája. Szívesen folytatnám a sort, például a grafikus Ábrahám Jakabbal, Nagy Enikővel, Jakobovits Miklóssal és Mártával, Gergely Istvánnal, Kákonyi Csillával, Bölöni Vilmostal, Koszti István Miklóssal. Jó volt itt, a régi kollégák közt látni ismét Balázs Imre akvarelljét; jelzés értékű ez a jelenlét, annak ígérete, hogy a többiek, a ma más országokban élők is előbb-utóbb a Barabás Miklós Céh kiállítói lesznek. Mint

Kákonyi Csilla: Az elmenő (olaj)

ahogy még számos jelentős (romániai magyar) képzőművész emelhetné a jövőben egy-egy ilyen összegező tárlat színvonalát.

De: köszönet a szervezőknek, Simon Endrének, Jakobovits Miklósnak és társaiknak. Érdemes készülni a következő megmérettetésre.

KÁNTOR LAJOS

Gergely István: Start

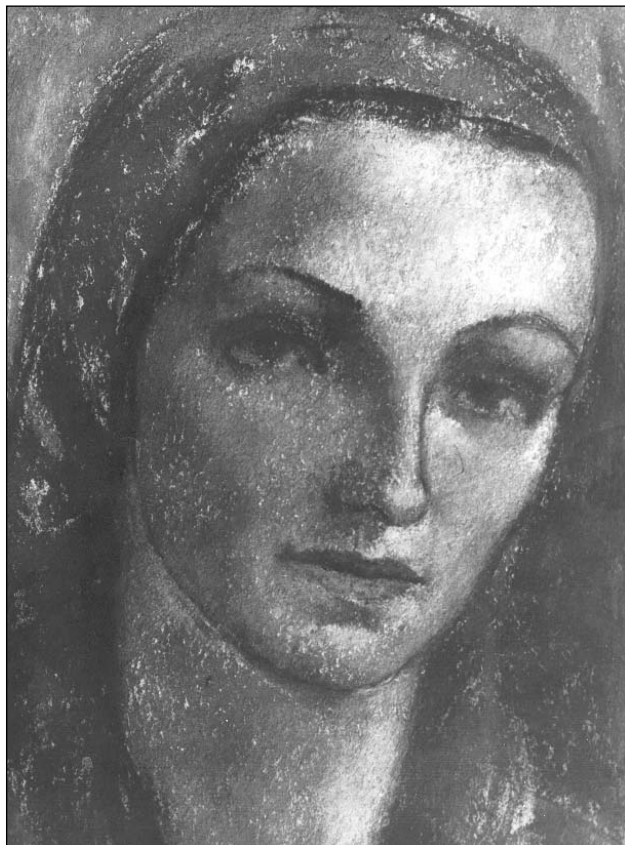
Pasztellkrétával és festőecsettel írt poézis

Ferenczy Júlia művészetéről

Hetedfél évtizedes művészpálya betetőzése az a Ferenczy Júlia alkotásaiból válogatott, tömör párlatnak tekinthető harminchárom reprezentatív képet bemutató, összegező kiállítás, amely a múlt év adventjén – november 30–december 20. között – három hétig állott a tárlatlátogató közönség rendelkezésére a Kolozsvár-Külső Református Egyházmegye esperesi hivatalának Gy. Szabó Béla Galériájában.

Noha életének legnagyobb részét Kolozsváron töltötte, egyéni kiállítással – a mostanit is beszámlálva – mindössze ötször szerepelt a kincses városban. Sőt, volt olyan időszak is (1958–69), amikor a szocreál sematizmus zászlóvivői még a hivatalos csoportkiállításokról is kizsúrízték munkáit. Mi több, annak ellenére, hogy 1950-ben egyik alapító tagja volt a Képzőművészek Országos Szövetségének, 1958-ban kizárták a Szövetségből s lefokozták az alacsonyabb rangot jelentő Képzőművészeti Alap tagjává. Pedig Ferenczy Júlia a Kolozsváron megkezdett, majd Temesvárra áthe-

Önarckép

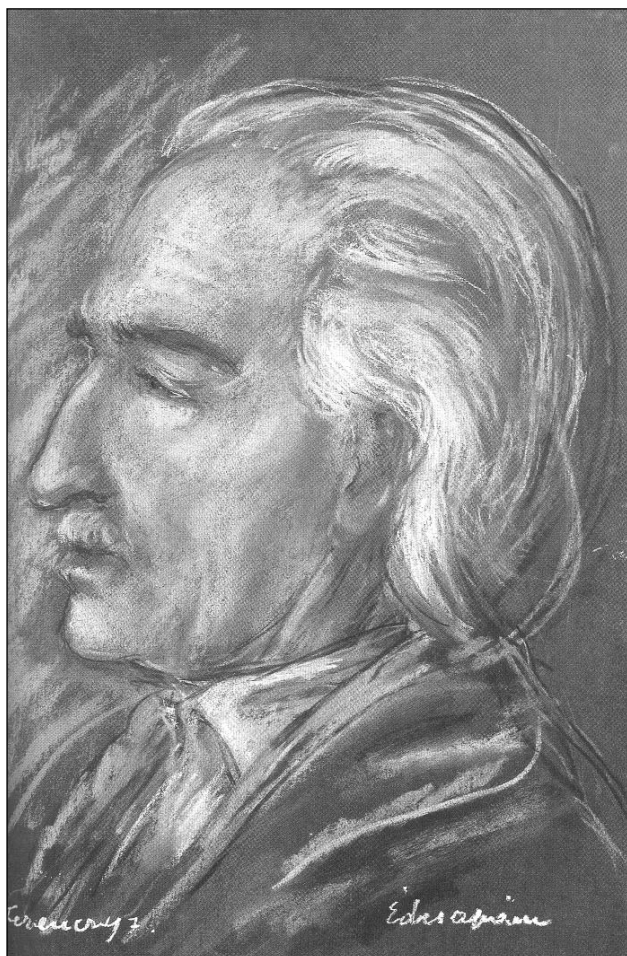

Édesanyám

lyezett Belle Arte Főiskolán 1935-ben megszerzett művészdiplomájához mindvégig méltó maradt.

Már 1947-es első, a vármegyeháza üvegtermében 60 képet bemutató egyéni kiállításáról megállapítja a szaksajtó, hogy „a bensőséges rész-világ költőnének ígéretét kapjuk” (László Gyula: F. Ferenczy Júlia kiállítása, Világosság, 1947. jún. 9.) s ez a lírai attitűd azelőttre és azutánra is, mindmáig meghatározó jellemvonása művészetének. És valóban, egyik legkorábbi olajképe, a Nagybányán 1938-ban festett Pénzverő utca is elismerten irányzatmeghatározó értékű műalkotás. Tibori Szabó Zoltán találó megfogalmazása szerint, aki a mostani tárlatmegnyitón az elemző-értékelő bevezető előadást tartotta: „az erdélyi képzőművészetben vízv választónak számít” (l. a kiállítás katalógusát).

Előrefutottunk az életmű jellemzésében azért, hogy az 1947-es egyéni kiállítás jelentősége megfelelő hangsúlyt kapjon. Ám az időbeli szukcesszivitást is respektálva le kell szögeznünk, hogy Ferenczy Júlia első – tegyük hozzá mindjárt: visszhangos! – nyilvános szereplése a Barabás Miklós Céh 1939-es, helikoni védnökség alatt rendezett nemzedéki bemutatkozásához kötődik, amikor is a „tizenötök” egyik meghatározó személyisége volt. Sőt, a fő szervezőnek, Kós Andrásnak a sorból való kényszerű kiválása révén – egy hónappal a megnyitó előtt a világháborús készülődés csatazajában katonai behívót kapott –, át kellett vállalnia a nem kevés

Édesapám

utánajárást igénylő szervezési feladatokat is. A kor és pályatárs Brósz Irmával összefogva, a két lelkes festőművész(nő) derekasan helytállt, s nem kis részük volt abban, hogy a vármegyeháza – akkori szóhasználat: a Királyi Helytartóság – üvegtermében december 3–12-e között megrendezett kiállításról Debreczeni László azonnyomban leírhatta az Erdélyi Fiatalok szemleciikkében „...jelentősége az, hogy a közhatalomváltozás óta az első átfogóbb nemzedéki jelentkezése a teljesen itt nőtt és itt tanult művészeknek” (A Barabás Miklós Céh fiatal művészeinek kiállítása 1939. 3–4. sz.)

Amint láttuk, nehéz művészpálya jutott osztályrészül Ferenczy Juliának, ám a maga elé állított mércéhez a legmostohább körülmények között is konok hűséggel ragaszkodott. Kezdetben úgy tűnt, hogy kizárólag az olajképek vonzáskörében fogja kibontakoztatni alkotó tevékenységét. E mostani tárlaton is több, változatos tematikájú olajfestménye van jelen, olyan korai alkotások, amelyeket műkritikusai csoportkiállításokon való első szerepeltetésük alkalmával is egytől egyig figyelemre méltó munkák gyanánt értékelték, mégis később főleg a „kételtű műfaj”, a pasztellezés elkötelezettje lett. Persze kellett mindehhez az a veleszületett és kimunkált rajztehetség, amely minden képéből sugárzik, de kellett a Gy. Szabó Bélával való tartós és gyümölcsöző együttműködés is, hiszen sokszor, sokan leírták, hogy „pasztellezni tulajdonképpen Gy. Szabó Bélától tanult”.

Az igazság viszont – amint az általában történni szokott – ennél sokkal bonyolultabb. Mert fülemben évtizedek távolából is elevenen visszacsengenek Gyé Mester szavai, aki 1976-os nagy pasztellkiállítására készülve többször is beszélt a pasztellkrétával való festés-rajzolás buktatóiról, s ismételten hangsúlyozta, hogy igazán művészi pasztellportrékat, önarcképeket, a tájélmény lírai hangulatát tökéletesen visszaadó krétarajzokat, csendéleteket Ferenczy Júlia tud rajzolni, festeni. Az egymásra való hatás tehát kölcsönös volt, két kongeniális művész-személyiség példás egymás-kiegészítése.

Megható, bensőséges momentum tanúi lehettek 1996. november 30-án, szombaton Ferenczy Júlia művészetének kedvelői, tisztelői, közeli és távolabbi barátai, akik az ünnepélyes tárlatmegnyitás személyes résztvevői voltak. Mert a kiállítás rangjához mindenképpen méltó hivatalos szövegek elhangzása után a Sotto Voce Együttes (Pataki Enikő, Bodor Andrea, Tőkés Ferenc, Dániel Zsolt) kvartettje éteri magasságba emelte a hangulatot. Ezt követően adta meg a szót Ferenczy Miklós esperes úr dr. Szabó Bélának, a bukaresti magyar nagykövetség első tanácsosának, aki a Magyar Köztársaság első embere, Göncz Árpád elnök úr nevében tolmácsolta Ferenczy Júlia kolozsvári festőművésznőnek személyes jókívánságait, és nyújtotta át a hivatalos kitüntetést, a Magyar Köztársasági Érdemrend tiszti keresztjét, részint a budapesti Nemzeti Galériában és más magyarországi városokban korábban rendezett nagyszerű kiállításaiért, másrészt egész életművéért.

GÁBOR DÉNES

Akt I.

A modern misztikus

Kákonyi Csilla olajfestményei

Századvégünk művészetének elbizonytalanodó légkörében a hagyományos értelemben vett tudás, művesség, a figurális elvárások gyakorta kerülnek szembe a technika teremtette mesterséges lehetőségekkel, az úgynevezett médiumokkal. Ez a konfrontáció természetesen nem kibékíthetetlen ellentétet jelent, hiszen a legkülönbélebb művészi nyelvek és nyelvjárások között is kiirthatatlan összefüggések léteznek, a művészet hagyományait továbbélítő emberközpontú szemlélet és a technikai bravúrokat előnyben részesítő felfogás – a művészet toleranciájának jegyében – együtt él és hat. Az elméleti indíttatású médiumok (melyek absztrahált jelekké lebontott világából nemegyszer kimarad az ember, avagy éppen misztikussá fokozott tárgyainak halmaza árnyékolja be) mellett a hagyományos művészi formák a konkrét megjelenítésre helyeznek hangsúlyt; a mondanivaló általános érvényére, akkor is, amikor csupán sorsmeghatározó érzelmekről vagy kósza hangulatokról vallanak. A két egymásnak ellentmondó (vagy egymást kiegészítő) művészi szemlélet pontosan tükrözi a kor gondolkodásának megosztottságát. A figyelem az embertől független (vagy függetlenített) társadalmi-gazdasági erőkre és jelenségekre összpontosul, melyek sodrásában statisztikákká törpülünk, az egykori hőroszi magaslathól az esendőség kútjaiba zuhanunk saját teremtményeink

Testvérek (olaj)

Kiállításmegnyitó a GY. Szabó-galériában (1995)

ményeink kényére-kedvére kitéve. Az elszenvedett megaláztatások, létünk csaknem állandó fenyegetettsége és bizonytalansága még inkább súlyosbítja a helyzetet. Merre keressük tehát a kiutat? Gyorsan (át)alakuló világunk törvényszerűségeinek kutatásában és felismerésében önmagunk megismerése kalauzolhat leginkább. A külső determinációk mellett a belső rezdülések, s mindazok, akik hasonlóképpen gondolkoznak és cselekednek. Mert vannak, akik a századvég elgépiesedése és ökonomikus racionalitása közepette is (mindezt persze nem lebecsülve) az emberi nagyság és értelem bővületében élnek, alkotnak. S hogy szemléletük megkésétt, avagy korai előfutár, nem tudjuk eldönteni, s azt sem, hogy műveikben saját koruk önmagára ismer-e egyáltalán.

Kákonyi Csilla is e művészek sorába tartozik. Talán éppen innen eredeztethető szomorúsága is...

Stílusa egyetlen irányzathoz sem kapcsolható kizárólagosan. Az állandó, jól átgondolt szándékú munka által kialakult művészi világában fellelhető a középkor misztikuma, ismeretlen eredetű törvények és sejtelmek által meghatározott látásmód, a reneszánsz emberközpontúsága. A szürrealizmus valóságát és ezen túli egyesítő felfogása, a romantika burjánzása; az expresszionizmus felfokozottsága, vagy éppen a pimaszul megejtő realizmus stílus-eszközei. Vásznainak jó részét a tragédiák előérzetének jelenléte telíti, a belső ellentmondások ütköztetésével csak fokozza ezt a hatást. Egy-egy motívum értelmezésének változatossága, a rendezetlenség és harmónia szembesítése az álmoként bennünk motoszkáló sejtelmek előhívását és beteljesülését eredményezi. Motívumkincse egyedi szimbolikát hozott létre. A fojtottan titokzatos és nyomasztó megérzésként terhes környezetben a tör, a fenyegetettség jelképe és egyben a törekeny egyensúly megbontásának biztosítéka, az ablak a magány és elszigeteltség példázata, de a kivetettség útvesztőiből való megmenekülés is, a nyerítve fogait mutató ló, az apokaliptikus vágta a széttöredezett időt, a mulandóságot idézi meg: Figurái hol fásultak és gyökérte-

A kígyó megjelenése

lenek, bábszerű arcukról kétségbeesett, vigasztalan fájdalom és kimerültség üvölt; hol elvont, éteri szépségűek, már-már feledett műves tudással, naturalisztikus módon megfestve. Külső támadásoktól fenyegetett, belső megrázkódtatásoktól veszélyeztetett avagy tündéri szépségű gondtalan lények. S a megmerevített béke törekény, zaklatott és esetlegeségektől megkeserített béke – sem harmónia képein; mindössze a külső és belső vívódás pillanatnyi eldöntetlen állapota, mely a szárnyalni vágyó reménységre köt béklyót. A titokban elsuttogott íge, a sejtelmes borzongás, az álmokképszerű színesség, a görcs-csú kárhoztatott lendület Kákonyi Csilla olajfestményeinek központi elemei. Erőltetett mélabút, nosztalgizáló megkeseredést azonban hiába keresünk e síkká varázsolt sajátos világban, a kéjes kegyetlen érzéseket mellőzve, természetes ösztönösséggel, mesterkéeltség nélküli tetemrehívással bontakoztatja ki szemléletét, mely tematikai, érzelmi és hangulati vonatkozásban is egyaránt változatos valóságot képes meg- és felidézni.

Képei a kellemetlen, kínzó előérzet sejtelmét, a beteljesült fájdalom fagyos örökérvényűségét rögzítik, s mindez cáfolhatatlanul bizonyítja, alkotójuk a külvilágnál többre becsüli az érzelmek birodalmát, az érzékek és sejtések magaslatait. És ennek ellenére, művei mégsem szakadnak el a hétköznapi valóságtól, a gyakran morbiditásba hajló meglátásait egységes, átgondolt és jól felépített módon tudja közérthető nyelvre lefordítani.

Kákonyi Csilla, a modern misztikus nehezen illeszthető a kortárs erdélyi művészet összefüggéseibe. Határok nélküli elfogultsága, szubjektivitása, fantáziájának csaknem korlátlan lehetőségei, kifinomult ízlése és ellentmondásos tapasztalatai sajátos univerzumot teremtettek, amely lehet bár minden konvenciótól mentes; pillanatnyi szeszélyektől irányított, burjánzó képzelet által meghatározott, de mindenképpen létjogosult; a művészeti struktúráinkat nagymértékben gazdagítja és teszi teljesebbé.

SZATMÁRI LÁSZLÓ

Kákonyi Csilla 1940. május 28-án született Radnóton. Képzőművészeti tanulmányait Marosvásárhelyen kezdte, majd a kolozsvári Képzőművészeti Főiskolán fejezte be 1966-ban. 1970-től tagja a Képzőművészek Országos Szövetségének. 1966 óta folyamatosan szerepelnek művei a megyei, országos és csoportos tárlatokon, valamint a határokon túl.

Kiállítások jegyzéke:

Országos kiállítások: 1968, 1970, 1975, 1979, 1983 Bukarest;

Egyéni kiállítások: 1974 Szováta, 1975 Szászrégen, 1976 Székelyudvarhely, 1978, 1984 Marosvásárhely, 1989 Székelykeresztúr, 1990 Budapest, Nyíregyháza, Bécs, 1992 Karcag, Nyíregyháza, 1993 Gödöllő, 1994 Csíkszereda, 1995 Kolozsvár;

Csoportos kiállítások: 1970 Bukarest, 1971 Szatmárnémeti, 1977 Gyergyószárhegy, 1981 Kolozsvár, 1983 Marosvásárhely, 1986 Kolozsvár, 1988 Iserlohn, Pittsburgh, Philadelphia, Washington, 1990 Washington, Budapest, 1992 Budapest, Debrecen, 1993 Szarvas, Nyíregyháza, Zalaegerszeg, Keszthely, 1994 Zalaegerszeg, Keszthely, Dombóvár, Marosvásárhely

Megyei kiállítások: 1966–1993 Marosvásárhely.

Veszélyben (olaj)

Román Viktor plasztikai világa

Jövőben lenne hatvanéves – március 12-én – és közel egy esztendeje, hogy immár csak alkotásai vannak közöttünk. A 20. század egyik nagy szobrászegyéniségét búcsúztatták a Párizs közelben fekvő kisközség, Saron-sur-Aube temetőjében 1995. április 12-én bekövetkezett halála után Román Viktor személyében, akinek nevét 1937. március idusán vezették be a Nagy-Homoród mentén fekvő székely kisközség, Homoródszentmárton unitárius anyakönyvébe. Tünneményes sikerekkel szegélyezett utat tett meg az a székely kisfiú, aki 1951-ben, tizennégy évesen jelentkezett a marosvásárhelyi művészeti középiskolába, hogy azt kitűnő eredménnyel elvégezve, a bukaresti Nicolae Grigorescu Képzőművészeti Főiskola szobrászati fakultásán szerezze meg 1960-ban művészdiplomáját. De már 17 éves ifjúként, főiskolás korában (1955) díjat nyert a varsói Világ Ifjúsági Találkozóra készített – még ugyan a szocreál kötöttségekhez igazodó, de ígéretes tehetségét már akkor felvillantó – Táncospár című szoborkompozíciójával. Kettős indítatásának gyökereit sose tagadta vagy szégyellte, bármennyire messze távolodott is tőlük később. Korai munkáiban a székely népművészet hangulatai, sőt formamegoldásai csakúgy tetten érhetők, mint az ősi egyiptomi vagy etruszk szobrászat térkitöltő biztonsága.

Első egyéni kiállításán (1962, Bukarest, Magheru sugárút 23; 34 szobor + 20 rajz) méltatói, ha „távoli visszhangként” is, de ugyanazt a Bourdelle-hatást vélük felfedezni absztraháló hajlamában, a benső lényeg megragadására törekvő, tömörítő igyekezetében, mint ami a tordai születésű Étienne Hajdu szobrászi attitűdjének is egyik fő tartópillére. A Homoródszentmártoni parasztlány című portréjára, Székely tánc c. kompozíciójára vagy a balladás hangu-

Műterembelső (1995)

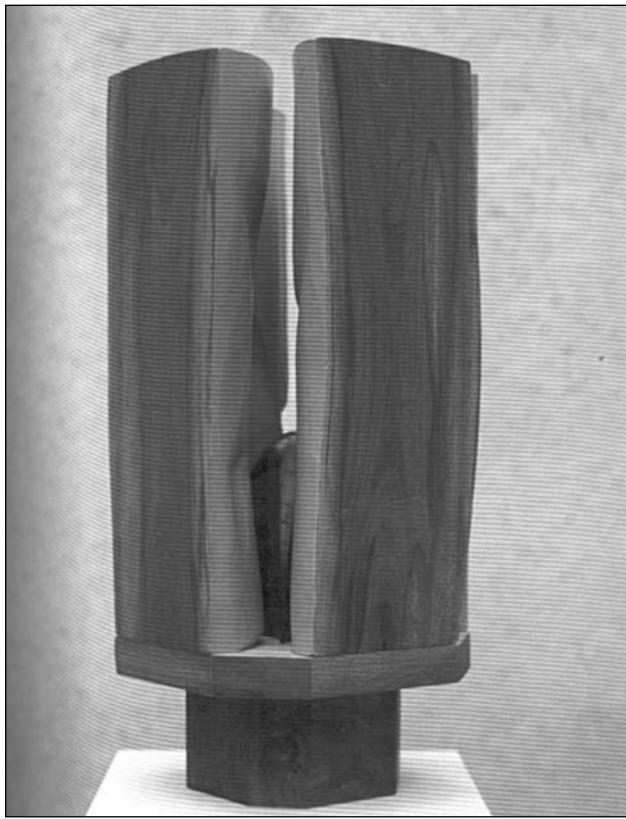
Az emlékalbum borítója (1995)

latú, fából faragott Menyasszonyra gondolva, mind-megannyi ígéretes jelzésként foghatjuk fel ezeket az alkotásokat. 1965-ös második kiállításának darabjai azután a Dalles-teremben már a teljesen kiforrott művész plasztikai látásmódját közvetítik a tárlatnézőnek. Nem véletlenül akadt meg a román fővárosba látogató nyugati műértők és kiállítás-szervezők szeme is már az archaizáló, figurális kompozíciókon (Sirató asszonyok, az Ülő gyermek; a Bagoly c. kőszobor stb.), még inkább a legmodernebb eszközökkel kimunkált, szimbolikus fogantatású, merészen stilizált szobrokon. A Bagoly (bronz változat), a Kidőlt fa, a Pók, a Darvak vagy a Sárkány és a Húsevő növény című alkotásokra gondolunk, amelyek nem absztrakt szobrok, de kontemplatív továbbgondolást, alkotó ráhangolódást igénylő művek. Meg is hozták számára 1966-ra a tekintélyes római Schneider Galéria és a hollandiai Leewarden Princesshof Museum, majd közvetlenül ezután a svájci Wiebenga Galéria meghívását. Igaz, nem kis szerepe volt ebben annak a ténynek is, hogy egy évvel korábban, a távközlés százéves évfordulójára meghirdetett (U.I.T.), a genfi UNESCO-palota elé tervezett szobor pályázaton is díjat nyert.

Huszár Sándornak a Róma – Lausanne című interjúbán (Utunk, 1966. március 25.) feltett kérdésére, hogy „Milyen nyelven értekeztél Olaszországban és Svájcban?” így válaszolt: „franciául”. A kérdés folytatása: „Hol tanultál?” Felelet: „Mikor valaki ezt kérdezi, a feleségem, aki utolsó éves filológus, komoly-ságot erőltet magára, s ezt mondja: »a szülői házból hozta«. Ami persze tréfa, mert otthon főleg a libapásztorkodás terén fejtettem ki tevékenységet. Any-nyi igazság azonban van benne, hogy a franciát is

Mérleg (bronz)

Quadrilogue (1974)

nagyon székelesen beszéltem."

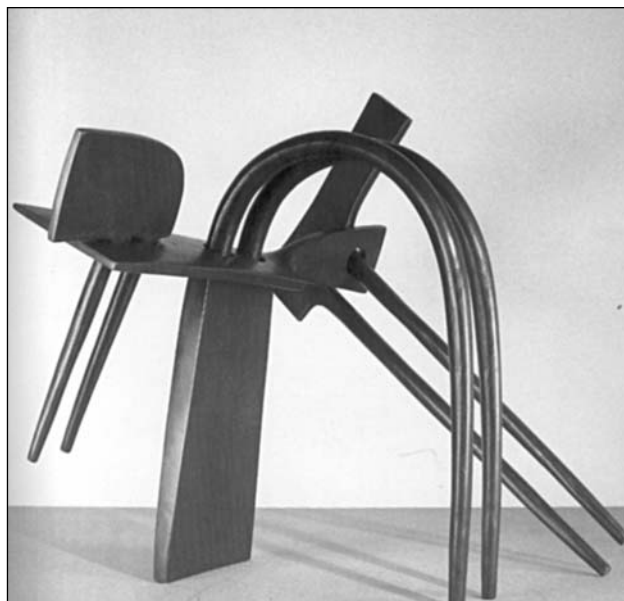
Ugyancsak a Huszár-interjúban említi, hogy Sir Robert Darwin (egyébként a darwinizmus megalapítójának édes unokája), mint a londoni Angol Királyi Művészeti Kollégium (Royal College of Art, British Council) rektora egyéves ösztöndíjat ajánlott és szerzett is meg számára, amelyet 1967-re aztán el is fogadott. De később már feleségével, Dana Roman festőművészével együtt a Nogent-sur-Marne-i műteremlakás lett további tevékenységük színhelye. Tucatnyi nagysikerű egyéni kiállítás, ennél is több kollektív szereplés, kivitelezett monumentális térszobrok jelzik az elkövetkező negyedszázad munkás hétköznapijait, Hogy az Octavian Barbosa-féle: Dictionarul artiștilor plastici români contemporani (Buc., 1976) csakúgy nem említi a nevüket, mint a Constantin Prut-féle: Dictionarul de artă modernă (Buc., 1982), az a kemény diktatúra szellemi légkörének ismeretében érthető, hiszen 1968 óta engedély nélkül éltek külföldön. Annál értékesebbek azok a méltatások, amelyet a szószátyárkodással igazán nem vádolható Nouveau Dictionnaire de la sculpture moderne (Paris, 1970) közöl V. Románról, Denys Chevalier tollából, vagy a La sculpture moderne en France 1982-es kiadású szakmunkában olvasható értő jellemzések.

Utolsó, talán legrangosabb kitüntetését 1994-ben kapta, amikor a francia Művészet és Irodalom Lovagjává avatták (Chevalier des Arts et Letres). Váratlanul bekövetkezett halála után tisztelői még ugyanazon évben, 1995. június 2 – július 2. között a párizsi Grafikai és Szobrászati Alapítvány égisze alatt kilenc reprezentatív résztvevővel emlékkiállítást rendeztek Hommage à Victor Roman címmel, bibliofil igényű

katalógust is megjelentetve erre az alkalomra. És a rangos Guide EMER de l'Art Contemporain 1995–1996 is büszkén viseli címlapján az ő Eke című bronzszobrának reprodukcióját. Kell-e beszédesebb bizonyíték arra, hogy miképpen értékeli V. Vasarely, C. Brâncuși, É. Hajdu után V. Romant is a francia művészettörténet? Sapienti sat!

GÁBOR DÉNES

A Kárpátok Kapuja (bronz)

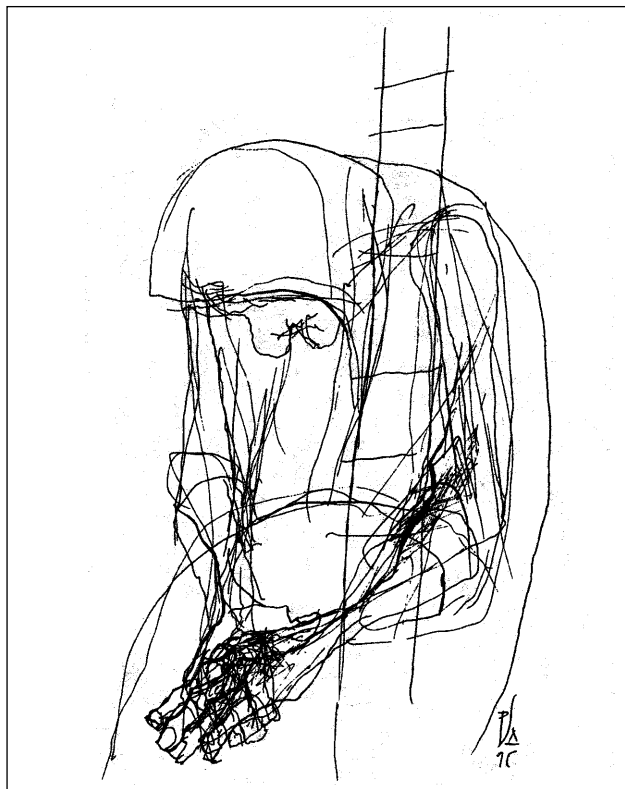
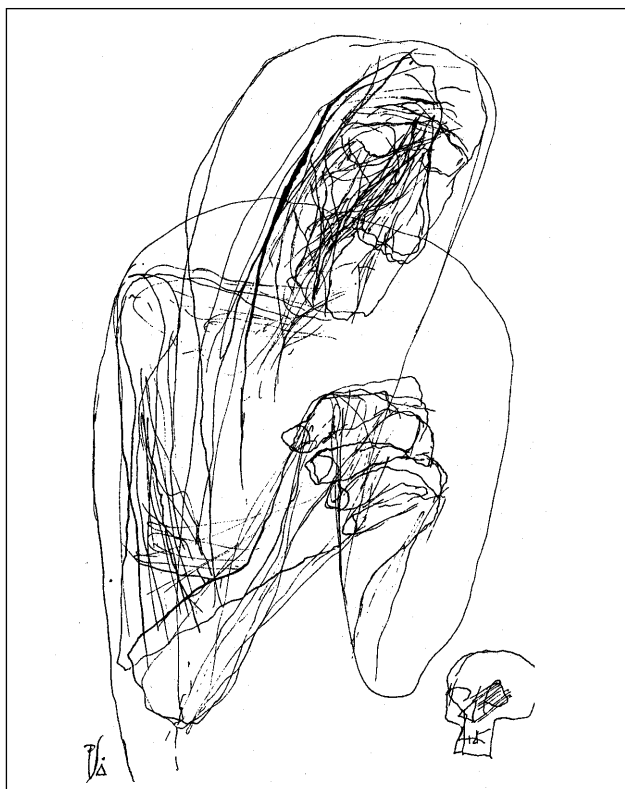
Az emberélet fordulói

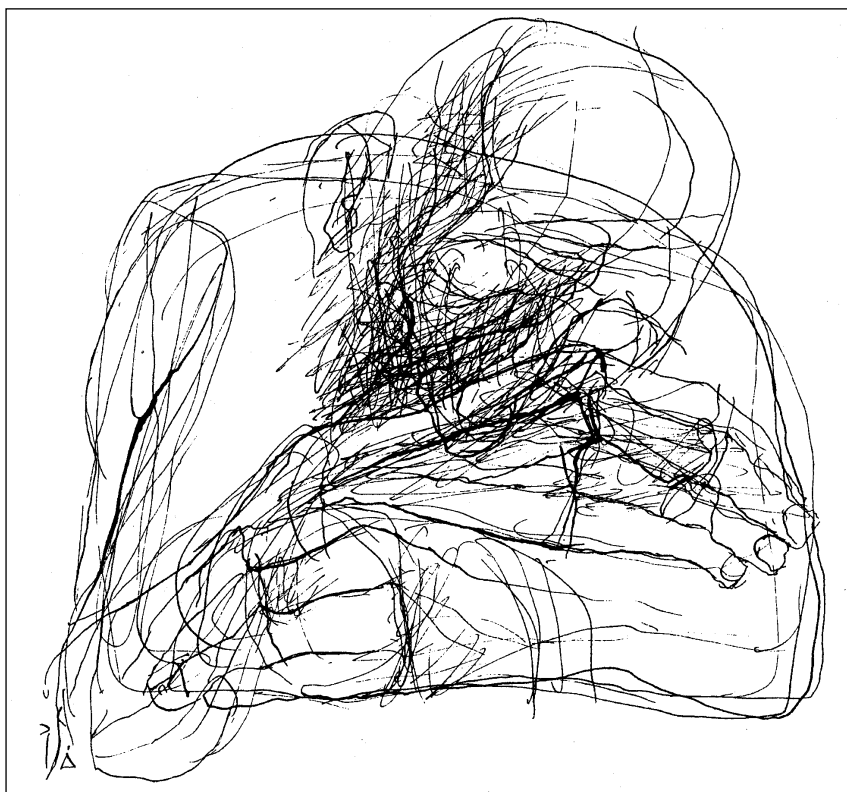
Plugor Sándor tollrajzai

Befogad, átél, átlényegít és végül gyümölcsöt hoz. Tömören így vázolhatjuk fel a mindenkori illusztrátor alkotói módszerét. S a művész lehet civilben posztmodern, transzavantgárd, akár újszenzibilis, ha átvedlik illusztrátorrá: alkalmazkodó művésszé válik egy alkalmazott műfajban. Nyilván ez nem jelenti azt, hogy az illusztrációk kaptafára készülnek, hiszen mindenik művész saját eszköztárával igyekszik megfelelni vállalt feladatának. De mindenképpen alkalmazkodnia kell. És szólnia: valamiről, valakihez. Meg kell értenie a másik műfajból kicsengő gondolatíságot, hogy szólni, közölni tudjon, hogy az eredeti tartalmak intenzitását fokozni tudhassa. Plugor Sándor vérbeli illusztrátor, talán legfontosabb képessége, hogy reagálni képes. Nem csupán érzékeivel, értelmével tud ráhan-

golódni valami megtermékenyítő erőre, de érzelmeivel, hangulataival, tudatalattijával, egész lényével, hogy keze nyomán teljes értékű mű születhessen. Legújabb sorozatát egy versantológia keltette életre, romániai magyar költők vallomásai egy emberélet fordulójáról. Tollrajzait az a könnyűnek aligha nevezhető szellemi poggyász határozza meg, amit szülőfalujából, Kökösről hozott magával, s ami a kisebbségi művészsors kényszerű vállalkozásával méginkább beleivódott és pszichikai, mentalitásbeli beidegződésekké kristályosodott, amelyeket az emberi sors kiélezett teleologikus alapélményévé fejlesztett. Hiszen minden egy bizonyos előre megszabott cél megvalósítására jött létre és minden jelenség ennek kiteljesedését szolgálja. S a cél? Az örökérvényű értékek tisztelete és egyáltalán a morális küz-

delem értelme. A jó és rossz örökös párharcának megnyerése, a pillanatnyi győzelmek sikerélménye, a hibák, vétkek beismerése, megbánása. Az emberélet változásainak erkölcsi irányítása. Ezért tudta elgondolkozatóan illusztrálni az antológiát. Hiszen a téma megkötéseit nemcsak a logikus kapcsolásokat értelmező szürkeállománya skatulyázta be, de minderre tudatalattija is, egész öröksége rezonált, a megformáláskor érzelmei kapartak medret a mélyről feltörő formáknak. Emberábrázolások, mint portrék megdermedt (és mégis mozgást sejtető) sora, más-más kornak, de valamennyi ugyanannak a révületnek különböző állomáshelyein. Fejek, arcok, a kifejezés tisztasága kedvéért gondos egyszerűséggel megformázott, a vonal önfegyelmével papírra vetett testrészek. A sorozat rajzait összegező gondo-

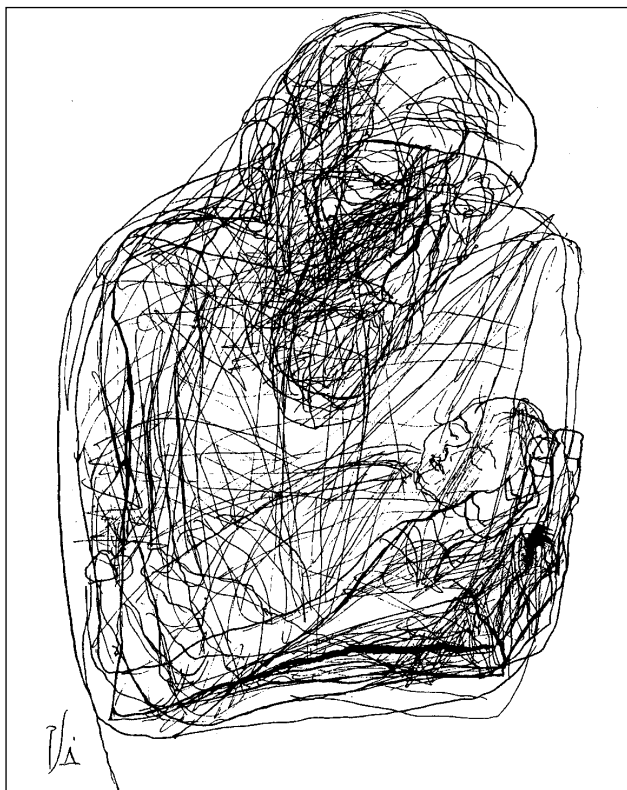

lati erő, a rendnek e furcsa képzete megtévesztő. A könyvben lapozva állandóan előre vagy

hátrafele kalandozik a szem, örül az ember- és állatalakok, motívumok, jeleneteket tömörítő jel-

képek logikus elrendezhetőségének, de mégis úgy tapasztalhatjuk közben, hogy a teljes megfejtéstől állandóan távolabb kerülünk. Mert ezek az illusztrációk különös érzést keltenek: mintha meg kellene fejteni valamit. Ez nemcsak abban a hagyományos értelemben, hogy kellő elmélyülés során belépést nyerhetünk egy öntörvényű művészi világba, de reflektáló képességünk is próbára van téve. Nyilván a szem is elcsábul, de a beleélés közvetlenségét ismételten elbotlasztják a célozgatásokból, példalózássokból felépült motívumrendszer, amittől a megérteni vélt kép hirtelen kinyílik, s előlép a következőhöz lapozás kényszere. Végére kell járnunk a vezérlő eszmének, az alapgondolatnak, hogy töretlen élvezethez juthassunk. Végére kell járnunk a motívumok által hordozott tartalmaknak, annak az egész koncepciónak, elgondolásnak, amelynek szolgálatára szegődnek e rajzok, s amely szorosan összetűzi e kis remekeket. Ismerkedjünk meg tehát a kötet tartalmával, idézzük fel magunkban verseit.

SZATMÁRI LÁSZLÓ

Gy. Szabó Béla fametszetei Háromszéken

Kettős értékű mondattal kezdtem 1998. február 20-án a Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület védnöksége alatt a Kovásznai Képtárban rendezett fametszet-kiállítás megnyitóját: „Hazatért végre Gy. Szabó Béla Kovásznára”. Mielőtt bárkinek is homlokráncolást okozhatott volna, siettem a meghökkentőnek tűnő kijelentést rögvest megmagyarázni: noha a Szabó Béla név előtt álló iniciálé szülővárosára, Gyulafehérvárra utal, ő mindenkor ízig-vérig háromszékieknek vallotta magát – és joggal –, mert édesapja bitai, édesanyja maksai születésű volt. Mivel pedig köztudottan a jellem kialakulásának döntő időszak a zsenye gyermekkor, a később Gy. Szabó Béla néven nemzetközi hírűvé lett festő- és grafikusművész jellemformálódásában a fentebb említett két háromszéki kisközség fontos szerepet játszott, hiszen Szabó Mihály hajdani MÁV-tisztviselő hetedszülött gyermeke minden nyáron a bitai Szabó, illetőleg a maksai Antal nagyszülőknél nyaralt, elsőszülött bátyjával, a nála kilenc évvel idősebb ifj. Szabó Mihállyal együtt, aki – művészünk ismétel-

ten hangoztatott vallomása szerint – nálánál tehetségesebb rajzoló volt. Nos, a két Szabó fivér állandóan rajz- és festőfelszereléssel járta a Fekete-ügy környéki vidéket, s egymással versengve rögzítették papírra a tájélményeket. Mégis mindketten mérnöki diplomát szereztek a budapesti József Nádor Műszaki Főiskolán, mert vasutas édesapjuk – reáliákban gondolkozva – csakis ezen a pályán látta igazán biztosítottnak fiai jövődjét. (Szomorú sorstragédia, hogy ifjabb Szabó Mihály 1916-ban, frissen diplomázott mérnökként, mint önkéntes rukkolt be; egyenesen a bukovinai frontra vezényelték, ahol finn mesterlövészek mindjárt az első napokban lelőtték. Alig 22 évet élt.)

Ki is volt hát Gy. Szabó Béla?

Már itt és most bátran leszögezhetjük, hogy az erdélyi fametsző művészet egyik legsikeresebb megújítója.

Magamról című – gondolatgazdag kisesszének is felfogható – önvallomásában, amelyet 1974-ben a budapesti Magyar Mezőgazdasági Múzeumban EMBER ÉS TERMÉSZET témával rendezett, talán legimpozánsabb gyűjtemé-

nyes kiállításának bibliofil igény-nyel szerkesztett katalógusa elé írt, ilyen mondatokat olvashatunk: „Vállaltam a fametszést, melyet fiatal koromban előszobaművészetnek tartottak, és vállaltam a sokat ócsárolt pasztelltechnikát, amely hátizsákos és kanyargós utaimon fagyban, forróságban nagyon megfelelt. Színekben és nem fekete-fehérben érzem a világot ma is.” Bármennyire nehéz szívvel tesszük is, meg kell itt szakítanunk a Gy. Szabó-idézetet, hogy helyet adjunk a magyar líra színezüst gitáron játszó virtuóza, Dsida Jenő előző mondatokat nyomatókösi megállapításának, hogy ti. „Gy. Szabó Béla alkotja a legszínompásabb fekete-fehér fametszeteket”. És, hogy a Liber miserorum című képregény „a legszebb könyv azok között, melyek Erdélyben valaha is megjelentek”. (Keleti Újság, 1935. máj. 26.) Pedig – amint egy 1972-ben, a könyv Nemzetközi Évében éppen e sorok írójának adott interjúban – enyhe malíciával mondotta: „Képregényeim (főleg a Liber miserorumot) Kolozsvárott »levágta« mind a bal-, mind a jobb- oldal, közönségikere azonban itt is volt”. Nemsokára azután a tények is Dsidát igazolták, hiszen szélteben-hosszában ismertté vált, hogy az ugyancsak igényesen válogató Magyar Bibliofil Társaság Az év legszebb könyve kitüntetéssel jutalmazta a Liber misero-

Dante: A pokol, XII.

rum 50 eredeti fametszetet tartalmazó kötetét. „Azután a képregény létezése fölött – hogy úgy mondjam – napirendre tért a kritika. Én meg hallgattam és dolgoztam tovább” – folytatta Gy. Szabó Béla az említett interjú kapcsán. „Következő kötetem, a Liber noctis – Éjszaka könyve már torzóban maradt. Kerestem a »világosabb« témák kifejezési lehetőségeit. (...) Kutattam, mi mindent tudnék az akkor lenézett fametszettel embertársaimnak elmondani. Így született meg a Barangolókönyv – Liber vagabundi (1939), aminek élményanyagát jószerével az itáliai, görögöni, bulgáriai, dalmáciai és boszniai emlékeim szolgáltatták. Aligha tévedek, ha kijelentem, hogy később kiterelbéltesedő tájmetsző művészetemnek is kiinduló pontját képezi a Barangolókönyv. Erre a tényre tapintott rá jó érzékkel Látó Anna, amikor tizenkét évvel ezelőtt a következő szavakat írta le: »Gy. Szabó Béla mai művészetének minden eleme, minden mag, amelyből gazdag termése kihajtott, el van már vetve a Barangolókönyv humuszában. S milyen gyönyörűen oldódnak fel ezeken a lapokon a szegények könyvének komor árnyai, a nyomasztó fekete foltok; hogy csillog már a víztükör és fénylenek a sugarak!« (Korunk, 1960/5.)”

Valóban, szavakban is megfogalmazva, kétnyelvű kvintesszenciában tette közzé 1939-ben a Barangolókönyv előzéklapjain fába vésett emberi – művészi – vándorgrafikus krédóját, amelyhez életének hátralevő közel fél évszázada alatt (is) mindenkor töretlen hűséggel ragaszkodott.

Bár a két képregény megjelenése közötti négy esztendő alatt sokat utazott, arra is tudott időt szakítani, hogy rendkívüli hallgatóként három évig Varga Nándor Lajos tanítványa lehessen a Budapesti Képzőművészeti Főiskolán. Beszélgetéseink során ismételtlen nyilatkozott nagy-nagy szeretettel és tisztelettel második művészmentoráról, a nála alig tíz esztendővel idősebb mesterről. Mert első helyen azért mindig Reithofer Jenőt (Sümeg, 1880 – Gyulafehérvár, 1952) említette, aki a gyulafehérvári Róm. Kat. Mailáth Főgimnáziumban a színjeles Szabó Bélának nyolc évig volt rajztanára. Már réges-rég maga is elnyert minden lehetséges művészeti kitüntetést (1952: Állami Díj; 1957: a Művészet

Érdemes Mestere; 1967: Kulturális Érdemrend), mégis a rá jellemző szerény büszkeséggel emlegette, hogy Reithofer tanár úr révén ő közvetve Székely Bertalan és Edvi Illés Aladár tanítványa. Ez a háttartalan tisztelet nem csak szavakban nyilvánult meg, hanem tanítványi hűségét azzal is bizonyította, hogy időt, anyagi áldozatot nem sajnálva, több évtizedes kártartó munkával összegyűjtötte (ha tehetette, meg is vásárolta; ha nem sikerült, kölcsön kérte) volt tanára fellelhető képeit gyulafehérvári és kolozsvári magántulajdonosoktól, s 1985 júniusában, születési centenáriuma után öt esztendővel a kolozsvári Művészeti Múzeumban rendezett nagy retrospektív kiállításon mutatta be. Adósságtörlesztésnek szánta ezt a szép tárlatot –, szomorú tény, hogy egyúttal az ő hattyúdala is lett; nem sokkal később súlyosan megbetegedett és november 30-án, 80 éves korában, Kolozsváron elhunyt.

Gy. Szabó Béla válogatott fametszetei háromszéki vándorkiállításának első állomása Erdővidék fővárosában, Baróton volt (1997. nov. 29-én nyílt meg), ahol a Művelődési Ház kistermében 1939–1968 közötti három évtized alkotásaiból válogatott 23 nagy metszetében, plusz 12 kisgrafikájában gyönyörködhetek a látogatók. Másnap a református gyülekezeti teremben az 1977–79-ben metszett János Apostol Mennyei Jelenésekről való könyve 22 fejezetének ihletében fogant, sejtelmesen szép, nagyméretű fametszetei is falra kerültek. Ez a 23 + 22 remek alkotás jutott azután Kovásznára, s látható e sorok írásának időpontjában (márc. 29-től) a Kézdivásárhelyi Múzeumban, hogy onnan majd a Szent György-napok keretében a sepsiszentgyörgyi közönség is megismerkedhessék velük.

Sokan, sokszor leírták már, hogy a pályája csúcsán álló művész a Jelenések könyvéhez készült 22 fametszettel – ha lehet – önmagát is felülmúlta: a pámoszi remete apokaliptikus látomásaihoz mindenben méltó, egyetemes értékű illusztrációkat alkotott a kolozsvári fametsző művész. Lapjain a feszesre zárt fejezetek mindegyikéből egy-egy villanásnyi epizódot, mennyei ragyogást vagy ördögi fényt, a kísértés borzongását, a hét pecsét felbontásának megrázó örömet, de az emberi lét szorongásait és megdicsőülését is elhivatott tehet-

séggel ábrázolja. Optimista üzenete így egyértelmű: Isten a feltámadott Krisztus által végleges diadalt arat a Sátán, a bűn, a halál, az emberi élet és a történelem minden nyomorúsága felett.

Boldogak lehetünk – és vagyunk is! –, hogy a Sors őt, Gy. Szabó Bélát nekünk adta.

GÁBOR DÉNES

Látványvadászat Ippon

Ipp első írásos említése, amely épp 790 évvel ezelőtt kelt, a bölényvadászok településeként jegyzi fel ezt a helységet. Az idén augusztus 10–20. között másfajta vadászok járták a környéket. A szarvasmarha-koponyát tábori emblémájukul választó képzőművészek hajdani elődeikhez hasonló fáradhatatlansággal, szemükben a legkisebb árulkodó jelre az elejtési, megkaparintási ösztönt fellobbantó szikrával vallatták a körülöttük és a bennük terebélyesedő valóság-vadont, képzelet-ligeteket.

Ha a helységeknek bizonyos értelemben születési, megjelenési dátumául szolgál az első írásos feljegyzés, úgy a folyamatos újjászületési próbálkozásai is a megörökítés jegyében kell történnének. Ha pedig az oly végtelenül gazdag nyelvezetet választanak a megörökítés eszközéül, mint a látványművészet, biztos lehet remélni, hogy e nyelvben rejlő teremtető nagy hatással lesz a helység arculatának újraformálódására.

Tizenöt művész, név szerint: Boldut Sebastian, Bot Mihaela, Chiș Monica Claudia, Ciobanca Teodora, Csepei Loránd Balázs, Fábián Árpád, Lőrincz Gyula, Márkos L. Tünde, Márkus László, Nagy Dániel, Scheck Dunai Zoltán, Szabó Attila, Szabó Vilmos, Szeredai Andrea, Váncza Edit, Csepei János táborszervező ösztönzésére kísértette meg a vadászszerencséjét, hogy a szellemi nekigyürkőzésükhöz méltó nagyvadat ejtsenek el. És hogy a vadász allegóriának egy újabb példáját adjam, hadd említsem meg a zoványi pincelátogatást, ahol a jelenlevők a homokkő falba véshették elméik csodaállatait, akárcsak az ősi barlangrajz-rítusokban, miközben egymás után hajtották fel a... boroskupákat. Végül a társaság beállott egy célkereszt elé, egy ujj a kioldógombra feszült, és... elcsattant az utolsó látványra kilőtt filmkocka.

Nagy Dániel

Szabó Vilmos

Ekkora vadászat után a teríték változatos, a trófeák a falakon sorakoznak, a vadászok visszavonultak idényközi szállásaikra, vagy más vadászterületekre, hogy jövőre ismét táborba szálljanak, addig a világ-vadon felhajt még néhány kapitális élményt.

SÜTŐ FERENC

Generációk párbeszéde

Különös összetételű társaság dolgozott együtt az idei ippói táborban. Jó négy évtizednyi különbség volt korban a legfiatalabb és legidősebb részvevő között, ám ennek ellenére úgy érzem mindenki számára hasznos volt, megvalósult a generációk párbeszéde, Bukaresttől Zilahig. Mindenki igyekezett kihasználni ezeket a napokat, s munkánk eredményeként olyan alkotások születtek, amelyek felkeltették a látogatók érdeklődését, biztosították a képekből rendezett kiállítások sikerét.

A négy művészeti iskolás tanuló nagyon jól beilleszkedett a táborba, szorgalmasan végigdolgozták a tíz napot. Témakörük a táj szépsége, a falu központi része a templomokkal. Tiszta kicsengésű képeik a fiatalság üdeségét idézik. Ciobanca Teodora humo-

Vánca Edit

ros portrékat is készített, Nagy Dániel nemcsak a fel-
színi dolgokat festette meg, hanem jól ráérezve a
lényegre belemerült a tárgyi világ szépségeibe. Ak-
varelljein, fekete-fehér rajzain jelen vannak a porták
gazdasági épületei és a mindennapi élet használati
eszközei. Bot Mihaela és Szeredai Andrea olajképein
a falu megnyugtató környezete is megjelenik, Boldut
Sebastian rajzaiban próbálta tehetségét megmutatni.
Örvendhetünk, hogy ezek a fiatalok képesek már
gondolataikat egyéni hangnemben közölni, persze a
szakma sok fortélyát el kell még sajátítaniuk.

Chis Monica festményei nagyon gazdag színhar-
móniában jelenítik meg a városi és vidéki környe-
zetben szerzett élményeit. Csepei Loránd Balázs
érzékeny tusrajzain a tárgyi világot, a pusztuló gaz-
dasági épületeket jeleníti meg. Látszik, hogy ottho-
nosan mozog ebben az ismerős környezetben, amely
enyészetében is különös hangulatot áraszt.

Vánca Edit olajképei, tájképei és csendéletei
impresszionista felfogásban fogantak, nemcsak a táj,
hanem a tárgyak féltett szeretetének tanúi. Scheck
Dunai Zoltán ezúttal is kedvenceit, a háziállatokat
festette meg leginkább. Spontán ecsetkezeléssel,
kissé groteszk megjelenítésben, környezetüket alig
jelezve. Pasztellképein is a spontaneitás dominál.
Szabó Attila a „báronyos esti csend” hangulatát fo-
galmazza meg pasztellképein. Ebben a csendben bi-
zonyos titokzatosságot is érezhetünk, amelyre a lé-
lek ráhangolódva megnyugszik. Olajképein már di-
namikusabban jelennek meg a tájelemek, amelyeket
még jobban kihangsúlyoz a piros-zöld kiegészítő

színek kontrasztja. A három egyetemista már saját
hangján nyilatkozik meg, a mesterségbeli tudás na-
gyobb biztonságot nyújt számukra.

Márkus László grafikáin a zoványi pincesorok
hangulatát érezzük. Nagyon otthonos e környezet,
amely kissé romantikus hangvétellel jelenik meg.

Márkos L. Tünde és Lőrincz Gyula fotózással
dokumentálódott e vidéki környezetben, képeik in-
kább a groteszket keresték. Tünde olajfestményén
érzékeny színkezeléssel találkozunk, Gyula installá-
ciószerű kompozícióin épülettöredékeket használ fel
szinte mágikus módon.

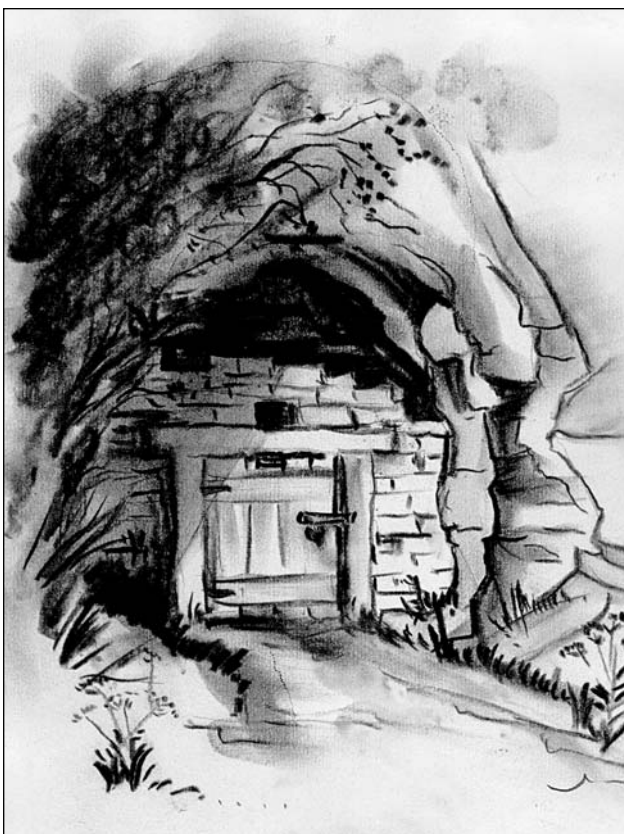
Fábián Árpád tavalyi munkáival ellentétben új
technikai megoldásokkal próbálkozott, ezúttal az
emberi figurára koncentrálna. Az alapra felvitt híg
transzparens festékréteg új lehetőségeket biztosíthat
a művész számára.

Saját munkáimról csak annyit, hogy nagyon izgat
a falu pusztuló tárgyi világa. Ezeket a tárgyakat,
amelyek úgy hozzátartoznak, hozzánőttek az ember-
hez, mielőtt végképp elenyésznének legalább egy-
egy képen örökítsük meg, állítsunk méltó emléket
nekik.

Most, hogy újra felidéztem a tábor hangulatát,
újra érzem a nyár melegét, az ippi emberek vendég-
szeretetét, a táj, a falu hívását. Ez a hívás a jövőbe
visszhangozik, nem lehet nem hallani. Addig is hor-
dozzák körül hírünket a nagyvilágban a képek,
Szilágycseh, Zilah és Szilágysomlyó után majd
Kolozsvárt, Bukarestben, Csíkszeredában, Budapes-
ten, Szentendrén és mindenütt, ahol a szépre odafig-
yelnek.

SZABÓ VILMOS

Márkus László

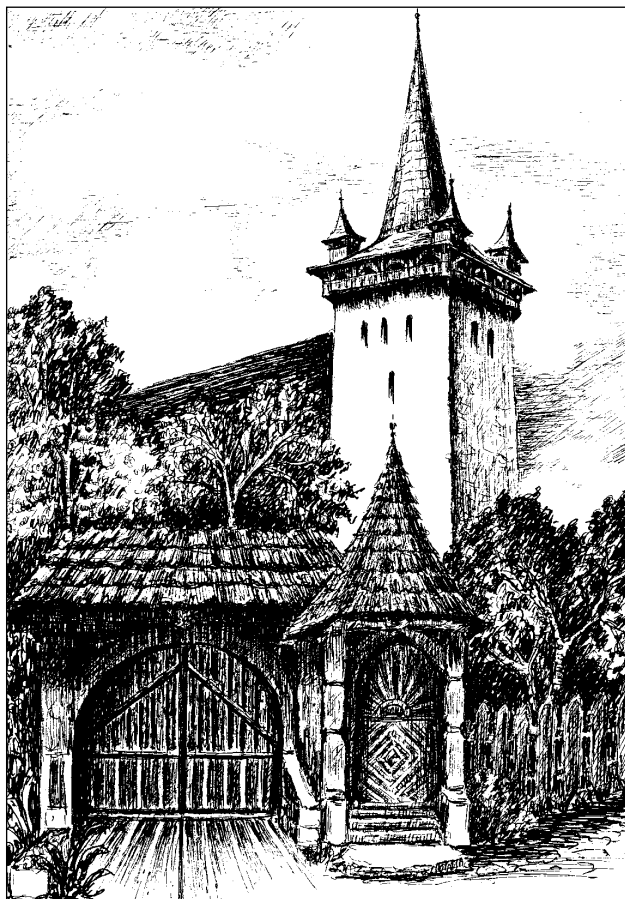
Zsobok három próbája

Sokan emlegetik Zsobokkal kapcsolatban a csoda kifejezést, mintegy utalva arra (is), hogy az ott tapasztalható fellendülés egy mítoszi világ része, amit legfennebb csodálni, de általánossá, mindennapivá tenni nem lehet. Most megpróbálom a helységet a mese köntösébe öltöztetni.

Kezdjük mindjárt egy mesebeli számmal, a hárommal. Az idén rendezték meg harmadszor a Bethesda gyermekotthonban a Zsoboki Nemzetközi Alkotótábort, amely Banner Zoltán előadóművész, művészettörténész allegóriája szerint, egy félénk, vékonycsontú, hároméves gyerek, amely épp elindult világbeli vándorlására. Útját – ahogy ez a mesében lenni szokott – próbák, kihívások végigküzdsével teheti majd teljessé, bizonyítva ezáltal érettségét, értékteremtő voltát.

Az első próbát önmaga megszületéséért kellett – nagyon is emberi módon – megvívnia a kishitőség, a bürokrácia, a nincstelenség rémeivel, amelyek már-már a létét, létrejöttét fenyegették. Szerencséje volt a „hűséges dajka”, Essig Klára rajztanár-művésznő odaadó és kitartó szervezőmunkájával, mely nyomán olyan harmonikus légkör teremtdött, amely-

Essig Kacsó. Klára munkája

Fodor Nagy Éva: Zsoboki reggel

ben méltán érezhették úgy a tábor lakói, hogy leereszkedve „ide a gödörbe” (Molnár Irma tiszteletes asszony szavai), tulajdonképpen az alkotáshoz szükséges világhatár átlépését tehették meg.

A művészi tevékenységet kénytelen-kelletlen táborvezetőire cserélő Essig Klára elmondása szerint a tábor célja egyfajta „képzőművészeti eszközökkel végzett dokumentáció”, azaz még meglevő népművészeti hagyaték szerepeltetése az itt megvalósított alkotások motívumnyelvében. Párbeszédet kezdeményezni a népi és a műkultúra között, lehetővé téve ezáltal helyi értékek bekapcsolását egy tágabb – tán össznemzeti – tudatba, hisz Kalotaszeg napjainkra panaszra méltóan elkerüli a néprajzkutatók és a turisták figyelmét.

A vidékről szóló ismeretanyag elmélyítését célozták a gyakori kirándulások a környező falvakba, valamint az esténként tartott – színvonalában akár önálló rendezvényként is helytálló – előadás-sorozat Kalotaszeg, de esetenként más vidék anyagi és szellemi kultúrájáról (Balogh Ferenc, Bogdán István, Boldizsár Zeyk Imre, Faragó József, Keszeg Vilmos, Péntek János, Pozsony Ferenc, Sinkó Kalló Katalin, Szabó Zsolt, Szentimrei Judit), emlékkiállítás Kós Károly grafikáiból stb. A tábori élet hangulatát tovább fokozták a derűs-szellemes író-olvasó találkozók Csávossy Györggyel és Fodor Sándorral. A záróünnepen fellépő Ruha István érdemes művész és Botár Katalin művésznő hangversenye, társulva Banner Zoltán előadóművész szavalóestjével, a hely földrajzi előnytelenégeitől függetlenül megnyilatkozó, elesettségében is méltóságteljes emberi szellem, erdélyi szellem érintésével ajándékozott meg mindannyiunkat.

A második próba a tábor számára nehezebb volt. Nem könnyű feladat ugyanis az identitást, a társadalmi életben betöltött funkciót, a zsoboki tábor sajátosságait meghatározni, főleg nem egy széthulló dongájú világban, amelyben a hagyományos értékekre építő tárgyalásmód folyton megkérdőjeleződik és elveszíteni látszik érvényességét. Ezek alapján bátran jelenthető ki, hogy a tábor művészi életének a forrponja az a Banner Zoltán által vezetett vitaest volt, amelyen ezek és más meghatározó

Fodor Nagy Éva: Zsoboki reggel

jellegű kérdések képezték a kiindulási alapot. Felvetült többek között a műalkotás, a művészi tett határainak a fellazulása és a szükségszerűen ide kapcsolódó értékítélet problémája; továbbá a hagyomány újrafogalmazásának időszerűsége; a művészi indíttatás, mint belső tartalmakra alapozó magatartás tartható volta; a felhasznált új eszközök (különösen a számítógép) embertelenítő vagy kifejezőképes

jellege; a zsoboki tábor arculatának dilemmája a műhely vagy az illusztratív-dokumentációs jelleg vonatkozásában. Hasonló módon kérdés volt, hogy a művészet önmaga határain túl vállalhat-e egyéb feladatot (netán küldetést), mint például a nemzet óvása, összetartása, sajátosságtudatának az ébresztgetése; egyáltalán kívül áll-e mindez a művészet belső természetén?...

A kérdések még sorjáztak, melyik hangosabban és élesebben, melyik visszafogottan és belátással, már-már ellentáborok szerveződtek a véleménymegosztás mentén. Végül a felelős viszonyulás mondatta ki a jelenlevőkkel a végső szót: a mindenkori zsoboki alkotótábor érték-elkötelezettségének az elvét, a hagyományos népi formanyelv továbbgondolásának a feladatát, a gyermekotthon támogatását művek adományozásával, hozzájárulva ezzel a bentlakók esztétikai neveléséhez. Úgy tűnik ez a próba is sikeres volt.

A harmadik próba a legnehezebb. Ez lenne az, amelyik a hármas szám által is jelzett teljességet, beteljesülést meghozza a tábor, mint hiteles alkotóhely és az itt készült alkotások számára. Ez pedig az idő örökké értékszembeesítő próbája.

SÜTŐ FERENC

Novák Ildikó

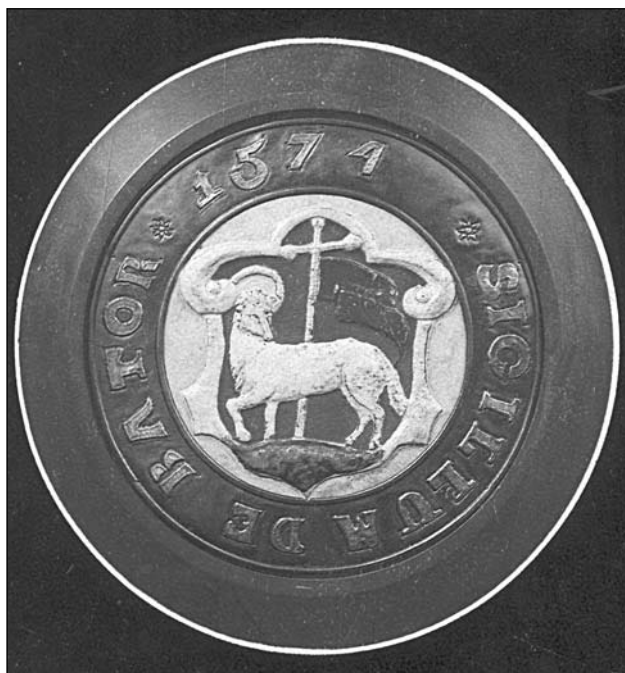

Tódor Zsuzsanna

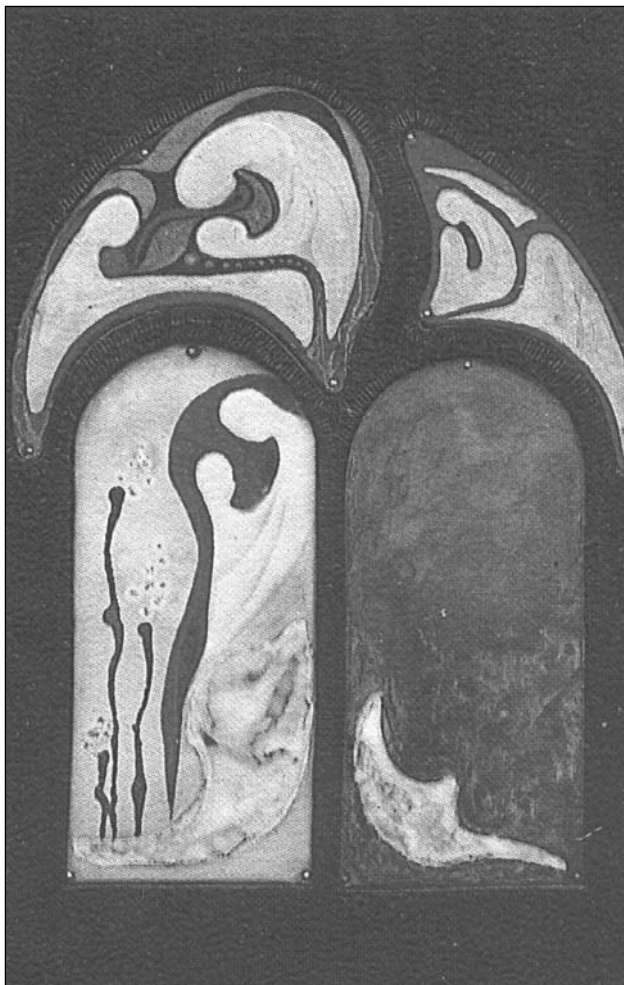
Tűzben tisztult zománcok A nyírbátori zománcműhely bemutakozása

Világunk tükre a művészet – közhelyesült már a kijelentés, de kétségtelenül továbbra is indokolja (sőt kéri) azt, hogy képző- és iparművészetünk általános helyzetét környezetkultúránkkal és (miért ne?) közművelődésünkkel összefüggésben vizsgáljuk. Annál is inkább, mert minden kor művészete, mesterséges környezete, tárgyi világa szükségképp (akár az alkotó deklarált szándéka ellenére is) tükre és modellje lesz a világnak. Azon már csüggedve morfondírozhatunk el, hogy életünk színpadát hovatovább nagyiparilag előállított sorozattermékek árasztják el. Persze, ez önmagában még egyáltalán nem volna pejoratív tendencia, lekicsinylő, becsmérlő törekvés, hiszen a sorozatban termelt (tömeg)áru

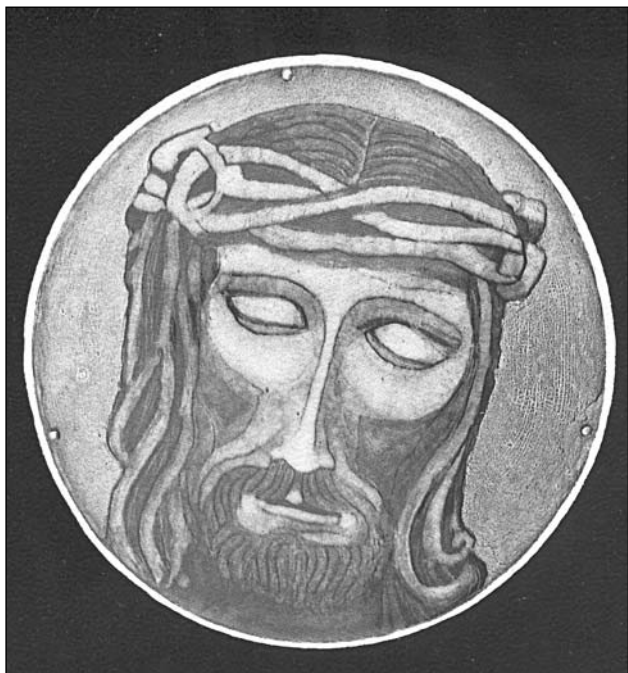
Makrai Zsuzsa: Sigillum de Bator
(domborított, zománcozott réz)

Dévényi Sarolta: Titok (sgraffito zománc, réz)

nem mennyisége minősíti és teszi azzá ami (gondoljunk csak a népművészet nagyszámú és azonos formájú, funkciójú és tartalmú tárgyaira), hanem az előállítás miertje és hogyanja. Ami mellesleg nem véletlenül vált az utóbbi századokban oly meghatározóvá – lévén, hogy a tömegigény kielégítése tényleg szükségszerű követelmény. Viszont a művészet fogalma – az emberi lényeg szem elől tévesztése nélkül – nem társítható közvetlenül a technikailag bármilyen tetszetős formába öltöztetett tucattermék fogalmával. Az alapvető kérdés megmarad tehát: szükségszerű-e, hogy a művészet e gazdasági-társadalmi kötöttség miatt egyszer s mindenkorra a tömegigény kiszolgálására degradálódjon? És ugyan mi lehet a jó szándékú és bizakodó válasz: természetesen, nem. S a kolozsvári Gy. Szabó Béla Galéria október végi tárlata csak megerősít bizakodásunkban.

A két és fél évtizede működő nyírbátori Alkotóház és Képzőművészeti Stúdió csoportos kiállításán a „kollaborációs műfaj” újabb megnyilvánulásának lehettünk tanúi. A nagymúltú zománcműhely (1983-tól foglalkoznak tűzzománc-technikával) tagjainak ez az együttműködése legalább annyira természetes, mint amennyire tudatos toleranciából fakad. Munkáik más és más egyéni sajátosságokat tükröznek. Gondolkodásmódjuk, szemléletük hasonló, képépítkezési technikájuk is, ám mindeniküknél más és más a megjelenítés formakincse, különbözőek a jeleszközök és eltérőek a kompozíciók is. Szilágysomlyói és zilahi bemutatkozásuk után, Kolozsváron is megtekinthettük a zománcműhely műves darabjait, megpróbálhattuk értelmezni e formákat és jelképeket, amelyek által alkotóik mértéket és egyensúlyt keresnek nagyobb világunk és a mikrokozmosz, ember és természet, egyén és közösség, anyagi lét és transzcendencia között. Hiszen a kör a transzcendencia, a megismerés határain túli, a tapasztalatok feletti formákat jelent(het)i; a négyzet, a szögletes alakzatok a

Makrai Zsuzsa: Elvégeztetett... (limoges-i zománcos réz)

földre utal(hat)nak. Az arany, sárga, piros a megfoghatatlan, a kék, a zöld a földi világ. Az életfa, folyó, kert, madár, kapu, sárkány mind-mind jelképes tartalommal jelennek meg ugyan itt, de aki jelentésüket nem ismeri, annak éppúgy artistikus formáció marad, mint amennyire csak geometrikus forma, teszem azt a négyzet; vagyis egyszerű jelek maradnak, szépségesek vagy taszítóak, ám semmi esetre sem abban a jelképrendszerben, melyben önmagát kívánta kifejezni az illető művész. Mert abból a mélységes világképből merítenek, mely akár az életfa, akár a folyó vagy kapu jelképében távoli világokat (térben és időben) köt össze, s mely népdalainkkal, egész népművészetünkkel, Ady és József Attila költészetével átmentődött mai művészetünkbe. S ha megértjük ezt a jelképrendszert, a szárny nem csupán szárnyat jelent majd, de beleérezzük a szabadság lendületét is, a Nap és a Hold nem csupán egy-egy égitest, de a világ-mindenséggel való kapcsolatot is jelenti. Lehet, hogy már a székelykapun is elvesztette eredeti jelképes értelmét a sárkány és a kígyó, de felcsillanhat még megvilágosító jelentésük. S hogy lehetséges-e egyetemes világképi rekonstrukció nagyrészt funkciójukat veszített jelképekkel – ez még elvállik. Gondolom, ez a kiállítás is segít majd a választásban.

A zománcművészet technikája manufaktúrális ügy, nem közvetlen kifejezési eszköz, mint mondjuk a festészet vagy a grafika, hanem a gondolati átvitel tartósan összeolvasztott fém és üveg bonyolult formája. Aki úgy akarja ezt megoldani, hogy elemi hibákat, vízfoltokat, repedéseket ne ejtsen, homályosnak, zavarosnak maradt átlátszó zománcokat ne éгessen, csupán a technológia teljes birtokában teheti meg. Viszont nem minden zománccal bajlódó sajátítja el e mesterséget vagy inkább művészetet, s ha mégis, nem biztos, hogy művészi rangra is emeli, hiszen éppen viszonylagos egyszerűsége, egyáltalán megtanulhatósága a próbaköve is egyben (s tudjuk, a könnyű látszat eredményei a legcsábítóbbak).

Hosszasan lehetne elmélkedni arról, a zománcművészet több tucatnyi technikája közül, a művészi kifejezés szolgálatába melyik állítható a leginkább, de nem ez a lényeg, sokkal inkább az, hogy a tűzben izzított és megtisztult zománc áttételes művészetében miként veszítik el ezek az alkotások a technika árulkodó jegyeit, s miként változnak természetessékké, közvetlenekké, s mint a nyírbátori zománcok is, miként válnak törékeny finomságúvá, a formálás mozgékonyágát hangsúlyozó vagy geometrikus szemléletű alkotásokká. Mert valahol ezen a képzeletbeli talajon virágozhat ki az a magas nívójú művészet, amely elbűvölő egyezséget tudott létrehozni hagyomány és korszerűség között. A nyírbátori zománcokban, a múgondban, a színekben, az általuk hordozott bölcsességben és harmóniában, puritán előkelőségben és hűvös eleganciában, a klasszikus derűben és nagyvonalú dekorativitásban megsejthetjük, érzékelhetjük a szépség mögötti őszinte kitárulkozást. Érezhetjük, itt nem képi sémákról van szó, sokkal inkább tudatos, szívós küzdelemről: az átmentésért, átadásért, a befelé forduló ember felismeréseinek közléséért.

SZATMÁRI LÁSZLÓ

Tabi Józsefné: Hajnali harmatban I. (sgraffito zománc, réz)

Magyarok Nápolyban a 19. században

1. Annak a romantikus utazásnak, vagyis a klasszikus turistaútvonalnak, mely több mint egy évszázadon át annyi európai értelmiségi kulturális formálódásának volt integráns része, ismerjük minden, a kedélyre, az érzelmekre ható és szentimentális összetevőjét: az egzotikum iránti vágyódástól az otthontalanság érzéséig, a menekülés szükségétől egy kevésbé banális lét vágyáig, a festői keresésétől a romkultuszig, az eltűnt civilizációk kultuszáig. Természetesen Itália volt a tanult és a szellemi peregrináció kötelező úti célja, és Nápoly volt a múlt században a romantikus grand tour egyik nagyon fontos állomása, elsősorban a város hanyatló, dekadens varázsa miatt.

Kulturális, műveltségi jelenségről van szó, amely igen sokszor az úgynevezett utazási irodalomra vonatkozik és az egzotikumra vágyó irodalmi irányzatra érvényes, amelyet Itália mitikus látása, szemlélése táplál. Ahogy a különböző európai irodalmakban, úgy a 19. századi magyar irodalomban az olasz egzotikum motívuma és az Itália-mítosz sem válik el egymástól egyértelműen, félreérthetetlenül nem lehet megkülönböztetni egyiket a másiktól, sőt, gyakoriak az olyan poétikai szituációk, amelyekben együtt vannak jelen, és egymást kölcsönösen meghatározzák. De ez nem zárja ki azt, hogy a kettő között fennálló különbségről beszéljünk, illetve erről beszélnünk kell minden egyes alkalommal az irodalmi művek elemzése, taglalása során.

Amikor más alkalommal módom nyílt arra, hogy egyértelmű egzotikus Itália-kultuszról beszéljek, azt abban a meggyőződésben tettem, hogy a századvégi magyar irodalomban megtalálható ennek az irodalmi irányzatnak szinte minden variánsa és tartozéka. Most, amikor a magyarok múlt századi nápolyi jelenlétéről, nápolyi tartózkodásáról szeretnék eléggé teljes képet adni, megpróbálok itt és most, Önökkel együtt felidézni, újraolvasni négy történelmi, kulturális és irodalmi szempontból is különböző alkotást, amelyek mindegyike magyar utazók Nápolyval való találkozásáról szól, illetve arról, hogy a nápolyi környezetben játszódnak, a magyar költészet és próza igen fontos szerepet betöltő alkotásai mennyire más és más hatás, ihletettség alatt születtek meg. Másrészt, azt hiszem, kijelenthetem, hogy az egzotikum szempontjából elég távolinak mondható táj és a meghatározó, boldog élmények emléke volt Wesselényi Polixéna Olaszthoni és schweizi utazás (1842) című műve Nápolyban játszódnak oldalainak az alapja; de az sem mellékes, hogy az olasz Risorgimento ábrándja és egyfajta erős emocionális és szentimentális töltés inspirálta Arany László A délibábok hőse (1872) című művének méltán híressé vált nápolyi epizódját. Vagy vegyük például a reneszánsz mítoszát, ez szolgál a Mikszáth-elbeszélés, a Galamb a kalitkában (1891) háttérül; vagy nézzük azt, hogy az ideális Itália-kép hogyan halványult el, hogyan lett felületen mozgó, vérszegény néhány századvégi útirajban. Kiváló példa erre Dósa József műve, a

Szép napok, Római és nápolyi élmények (1893).

2. Mint ahogy azt T. Erdélyi Ilona nagyon helyesen megállapítja „a 19. század húszas éveiben Magyarország is a klasszicizmus kezdte átadni helyét a romantikának. Ahogy terjedt az új ízlés Magyarországon, úgy, olyan mértékben változott az utazók Itáliáról alkotott képe... Az 1830–40-es évek magyar utazóit, ha késéssel is, de ugyanaz az érzés vonzotta Itália felé, mint a franciákat vagy az angolokat.” Lényegében egyetértek ezzel a megállapítással, csak annyit szeretnék hozzátenni, hogy nagyon lényeges hangsúlyozni azt, hogy ez nagyon sajátos nosztalgikus érzés, az egzotikum iránti vágyódás érzése volt. Az olasz környezetbe helyezett, olasz környezetben játszódnak magyar irodalmi alkotásokban a táj iránti rokonszenv és a történelem iránti mély tisztelet megszakad, megtörik, mert a titkolt meditációk, komor gondolatok megzavarják. És mintha valamiféle nagyon erős vonzás érzete miatt a költő vagy az utazó nem tudna, vagy nem akarna többé esztétizálni. Ebből a szempontból nagyon fontos Wesselényi Polixéna műve, az Olaszthoni és schweizi utazás, amely nem véletlenül és pontosan a nápolyi tartózkodása leírásakor mutatja legerősebben az utazása közben érzett erős szentimentális érzékenységet. Jékely Zoltán, az útinapló utolsó kiadásának gondozója nagyon helyesen jegyzi meg, hogy „utazásának ezt a szakaszát már sokkal inkább »vezérkönyv« nélküli, külső, mondhatni terepélmények élénkítik”. Én is azon a véleményen vagyok, hogy Wesselényi Polixéna könyvének legköltoőbb oldalait nápolyi és Nápoly környéki utazásának szenteli. Talán meg lehet kockáztatni azt a feltételezést, hogy az ő Erdélyétől annyira távol eső, földrajzilag és szellemileg egyaránt távol eső helyek megismerése hozzájárult a korábban említett kétértelmű egzotikum iránti vágyódásérzet romantikus kifejeződéséhez. De halljuk csak a méltán híressé lett részlet néhány sorát:

„Feltűnők idegenre nézve Nápolynak az utcái. Reggel és estve telvük azok virágáruhalokkal. Olyan luxust virágban, milyen szobámban itt uralkodék, még sohasem láttam... A virág itt bujábban nyílik, színe ragyogóbb, de illata nem oly kellemes mint a hidegebb éghajlat alatt termőké, vagy talán csak én képzelem úgy... s szép látni, hogy a ronggyal takart személyek, kiknek a mindennapi szükségekre sincs elegendőjük, zsebjeikből utolsó pénzecskéiket is kikeresgélnek, s a közelebb álló virágáruhaló nőtől, hosszas gyönyörködéssel, teljes egybehasonlítás és valógatás után, a legszebb bokrétaikat megveszik.”

Wesselényi Polixéna ebből a megfigyelésből a következő jellemző következtetést vonja le:

Meleg éghajlat alatt született embernek finomabbak érzékei; a szépnek szeretete nála nem, mint nálunk, scythá maradékoknál, tudománynevelte szokás, hanem természeti adomány, ösztön, szükség.

Feltehetően ezek a reflexiói szoros kapcsolatban állnak azzal, amit a szép Polixéna nem sokkal ké-

sőbb leír: „Salernóban az Albergo del Solehoz szállottunk... Szobám ajtaja egy tágas erkélyre nyílt, mely a kék tengeröblre nyúlt ki... Előbb csak az erkélyre nyíló ajtót nyitottam ki; azután kimentem, és sétálgatva szemeimet a szép csillagos égről a tágas tengerre, szüntelenül le s fel lejtettem. A hold ezüst színben öntötte le rája világát. Éjszaka volt. A mellékszobákból poharazás közti élénk örömhangok, kacagások hallattak ki. A tenger síkján egy-egy halászcsónak csúszott el, maga után hosszú árnyékot hagyva, s a halászok egyhangú éneke fel-felhatott hozzám. Kimondhatatlan bánat lepett meg. Sírtam. Miért? Oka nem volt. Sohasem érezzük magunkat oly egyedül, mint ismeretlenek vígsága közt.”

Ennek a sajátos lelkiállapotnak a magyarázatát éppen az egzotikus világ iránt érzett nosztalgiában véljük felfedezni: ennek következtében alakul ki az Itália iránt érzett sajátos vonzódás, amelyben az antik világ keresése vagy a kortárs egzotikum iránti kíváncsiság összeadódik az olyan szentimentális kúrgetésekkel, amelyek messziről indulnak és távolra visznek. Innen van az a fájdalmas elégedetlenség-érzés, amely a természet és a művészet által nyújtott szépséggel szemben még keserűbben nyilvánul meg. Az egzotikum kedvelése egyszerre vonz és taszít. És Wesselényi Polixéna is ilyen sajátos helyzetben találja magát, mert annak ellenére, hogy vonzzák őt a táj és a lenyűgöző képzetek, mégis az emlékek képein andalodik el.

„Ezer meg ezer ábrándos kép, vágy tűnik lelkünk elébe, s még egy gondolatot sem fogtunk meg. Forrón szeretett kis honom szép bércei, hol vagytok?! Messze, messze!”

Ettől kezdve Wesselényi Polixéna útinaplója regényes történeté alakul át, élete regényének kiegészítő része lesz. Valóban, Wesselényi Polixéna magánya feltehetően abból az érzésből fakad, amelyet az olasz földön megismert jövődöbelije, John Paget távolléte okoz. Ismert tény, hogy ez az egyedülálló szerelmi történet inspirálja Jósika Miklóst Az élet útjai című regényének a megírására (1844).

3. Arany László A délibábok hőisében többek között az olasz Risorgimento mítoszát eleveníti fel és ünnepli. Arany László verses regényében – ahogy azt Szauder József misterien megállapította – „csodálatos táj, a kíváncsodó szabadság tavaszi levegője, Garibaldi alakja és a fiatalság lelkesedése, Garibaldi hajóinak, a Lombardónak és a Piemonténak az indulása, a marsalai partraszállás, a hadjárat eseményei tökéletesre csiszolt versszakokban elevenednek meg, olyan képekben, amelyek nemcsak követik a történeteket, de a szereplő és a szerző tudatának drámai folyamatává alakítják át”. Én a magam részéről hozzátenném, igaz az is, hogy Arany László egy elkülönült, majdnem hogy érdekel nélküli esztétikai koncepciót fejez ki, mely mindent ironizál, amiről csak mesél. Parodisztikusak az egzotikus boldogság érzése és az irodalmi reminiszcenciák, amelyekből nyelvi virtuozitása is táplálkozik. Erős kettősséget, kétértelműséget érzek, mely minden romantikus magatartásnak nyílt paródiájába torkollhat, a verses regény nápolyi epizódjában is, amikor Hübele Balázs Nápolyban, a tengerparton, a Riviera di Chiaian véletlenül találkozik szerelmi vetélytársával.

*Távolba csapkodó szerelme árját
Ekként fokozza ábránd, öncsalás.*

*Így járja egyszer a Chiaja parkját,
Midőn mögötte egy „Hogy vagy, Balázs?”
Hangzik felé, s egy kéz megfogja karját.
– Ki az? Te vagy, Dezső? „Ki volna más?”
– Hol jársz itt? Utazol? Hozott az isten!
Hogy vagytok, hol lakol most? persze Pesten?*

Véleményem szerint a parodisztikus elem onnan ered, hogy a szokásos hétköznapi jelenet és annak megfelelő nyelvezet erős, magas fokú lírai szövegben található, mindez mintegy háttérül szolgál Hübele Balázs nápolyi tartózkodásához, amelyre a szerencsétlen aspromontei epizód után került sor. Számunkra, elemzésünk szempontjából nagyon fontos az a tény, hogy legrejtettebb érzései kifejezésének legalkalmasabb színhelye Nápoly. Nápoly, amely természetesen menedék annak számára, aki sajátos polgári ideáljaiból kiábrándulva belső szükséglet, kényszerrel érez arra, hogy az eszével és a szívével visszatérjen Magyarországra:

*Ha bolyga Nápoly kéjittas határán,
A kék öbölnek zöldellő övén,
Sorrento szirtje közt, vagy Capri árján,
Hamvas Vezúv verőfényes tövén,
Avento zord taván s a Solfatárán,
Pompéjinek sírból kikelt kövén,
Ha Cumae, Bajae halmain bolyongott,
Lelkén csak a saját érzelme zsongott.*

Ebben az esetben is tipikus és ésszerűnek mondható turistaútvonalról van szó, ez adja a nyugtalan és távoli szerelem hátterét. Hübele Balázs számtalan ábrándja közé beilleszkedik az elérhetetlen Réfalvy Etelka iránt érzett ábránd is, aki Arany László szereplője ideáljai szertefoszlásának szimbólumává válik. Hübele Balázs elmenekül Nápolyból, amelynek természeti szépsége egyszerre vonzotta és taszította őt, miközben gondolatai Magyarország felé tereltek:

*Nem vágyom én reád; el nem ragadnak
Érzéket izgató szépségeid;
Boldogságot lakóddal nem cserélek:
Nagyobb üdv vár reám; ha visszatérek.*

Sajnálom, most nem áll módomban részletebben foglalkozni Arany László verses regényével, ezzel a komplex, műveltségi és költői elemekben gazdag regénnyel. De nem arra vállalkoztunk, hogy ennél bővebben elemezzük ezt a művet, meg kell elégednünk ezzel a rövid összefoglalással, amely azonban jól tükrözi a magyar érzékenység és a nápolyi föld találkozását.

4. Nézzük most azonban Mikszáth Kálmán „olaszos lapjait”. Olaszos, ezt csak úgy mondjuk, mert mindannyian nagyon jól tudjuk, hogy ez a jeles magyar író nem szerette elhagyni városát. Igazi egy helyben élő író volt, és ha meg is írta számunkra a szellemes Olaszországi utat, azt csak azért tette, hogy ezzel is kifejezze megkönnyebbülését, hogy le kellett mondania a barátja, Visi Imre által tervezett utat. Ennek ellenére Mikszáth felhasználta az olasz reneszánszot és az olasz couleur locale-t, amikor 1891-ben megírta nagylélegzetű elbeszélését, a Galamb a kalitkábant. Sőt, nem csak egy elbeszélésről van szó, hanem egy elbeszélő struktúrában kettős kompozícióról, amely megszületéséről az író így

vall: „Mire megvénül az ember, kifogy a leleményességből. Most már csak egy témám van, s két elbeszélést akarok belőle írni. És a múzsa segítségével meg is lesz. Sőt anélkül is. Mert a múzsa is kivénült dáma már; aki a világot uralta egykor, most mindössze egy apró pipere-üzletet tart; hajdan költőket inspirált; ma, a csinált virágok korszakában, legfőlebb a toalettet teheti hangulatossá. A háztartása is más volt azelőtt, szép szobalányát, a Fantáziát, elbocsátotta szolgálatából s ahelyett egy szurtos, mogorva mindenest tart: a Megfigyelést.

Ezekben a szavakban kedves, udvarias, de határozott polémiát érzünk a 19. század második felének mindenféle realizmusával; és talán éppen azért itt az író, a Fantázia és a Megfigyelés ellentétének a keretében, egy egzotikus és majdnem mesebeli Nápoly-képet mutat be és használ. És így a még legkopottabbnak számító közhelyek is költői színekbe öltöznek: „Az estét, a szép nápolyi estét, vérvörös egével, búbajos méla csendjével, midőn a falombok mozdulatlanok, csak az anyaföld piheg édesen, lágyan, s a Pán sípjának andalító hangja zsong a sötét-kék úrben, együtt töltötték a verandán. (Igen, uraim, az olasz esték akkor is szépek, ha két ifjú ül egymás mellett, a lányka nem okvetlenül szükséges)”.

A nápolyi egzotikum iránti igény irodalmi visszaállítása Mikszáth művében az irodalmi divat normái szerint történik. Mikszáth Budapesttől, a nagy polgárvárostól nem várja a leírás költőiességekhez szükséges ihletettséget: „Budapest nem alkalmas hely, hogy csodálatos dolgok történjenek benne, írók tollára méltók. Regények Budapesten is történnek, de azokat a város összes vénasszonyai tudják...”

Az elbeszélés nápolyi színhelye Mikszáth számára már nemcsak díszítő elem, hanem a reneszánsz mítosz lényegi eleme. Az egzotikus jelleg tehát egy olasz reneszánsz mítosz iránti általános nosztalgiaiból táplálkozik. De a reneszánsz iránti vágyódás nem annyira, vagy nem csak egy messzi aranykor divatjának a visszaidézése, hanem inkább a szépség iránti új vágy kifejezése, vagy annak a fájdalomnak a kifejezése, hogy nem rendelkezik többé egy egységes, esztétikus a priorival, amelyre alapozva a költői élményt meg lehet szerezni. Feltehetően ez az utolsó jele annak az önkéntelen törekvésnek, hogy megakadályozza azt, hogy a művészetbe belépjenek a belső konfliktusok, a költői én filozófiai reflexiói, és a századvégi magyar társadalom új magatartásformáinak nyugtalan analízise. Ezért is vívta meg Mikszáth a maga harcát a realizmus ellen. És itt, a közeli magyar főváros életének szociális megfigyelése helyett jobban kedvelte a fantasztikus és édeskés, a távoli és líraisággal teli Nápolyt.

5. A 19. század vége felé azonban az egzotikum iránti igény kimerült formája foglalja keretbe a magyar utazók különböző összefoglalóinak nápolyi fejezeteit. Ezekben az esetekben a közhelyek és az értéküket veszített sztereotípiák nem kapják meg hatékony, hatásos költői értéküket. Ebben nincs semmiféle lírikus fantázia, de még a megfigyelés sem hatásos, csak arra jó, hogy véglegesen banalizálja a Nápoly-képet.

Úgy tűnik, hogy az ilyenfajta rezümék a tömegturizmus termékei, ez pedig nagyon messze esik a Wesselényi Polixéna-féle útinapló romantikus impressziójától: természetesen nem olyan alkotásról beszélünk, mint Berzeviczy Albert mesterműve, amely

visszaadta művészi méltóságát az irodalmi műfajnak, sokkal inkább néhány jelentéktelen, unalmas naplóról van szó. Különböző szövegeket idézhetnénk, de a már idézett Dósa József munkája mindenre jó példaként szolgál, akkor is, ha nagyon nehéz idézésre méltó részletet találni. Így csak arra szorítkozom, hogy ennek az utazási irodalomnak néhány aspektusára rámutassak, arra, hogy már nem rendelkezik semmilyen eredeti ötlettel, hogy képtelen valamiféle mélyebb érzés kifejezésére, és hogy alig törekszik fotografikus látásmódra:

„Már csak megvallom – szégyenkezve bár –, hogy nagyon következtelen ember vagyok én. Emlekszik Antal bátyám, mily kézzel-lábbal tiltakoztam Rómában az osztriga-evés ellen? No, és – képzelje! – Nápolyban osztrigát ettem! czimboráim sorban megpróbálták, és – csodák csodája! – egyik sem halt belé. Akik e hóstettet végbevitték, igen nagyra voltak vele, és a maradiakat gyáváknak kezdték titulálni. Egy kun ember hogy tudná ezt eltűnni?! Hát ha százat fiádjik bennem, mégis megeszem – legalább egyet. Úgy is lett. Miután az elsőt szerencsésen lenyeltem, minden undorodásom elmúlt s akár egy rocskával elfogyasztottam volna. Ettem is ezután többször. Lám! Ilyen az előítélet. Csak addig rabja az ember, míg ellene küzdeni meg nem kísérli.”

Elnézést kérek ezért a hosszú és jelentéktelen idézetért, de a napló nápolyi fejezetében nincs idézésre méltóbb, kevésbé személytelen részlet. Ez a napló nem tartalmaz úti impressziókat, csak szellemetlen közhelyek felsorolását, amelyek közönyösen hagynak bennünket. Nem szeretnék újfent kikelni szegény Dósa szövege, vagy esetleg más dilettánsnak tartott szerző ellen; számukra nagyon fontos volt, hogy Nápolyban tett utazásuk emlékét útinaplóban örökítsék meg. Ilyenkor kellett rámutatnom arra, hogy az értékét veszített irodalmi divatnak új poétikai és művészi életerőre lenne szüksége. Feltehetően maga Berzeviczy is ismerte ezt a fajta erős értékvesztést, ha Itáliája első kiadásának előszavában a következőket írta: „Engem azonban az a gondolat bátorított, hogy hazai irodalmunk az útirajzokban általan szegény, hogy Olaszországra vonatkozó önállóbb munkánk kevés van, s hogy amit valaki az emberi szellem legnemesebb alkotásainak látára, legnemesebb küzdelmeinek emlékeinél érez, az – őszintén és melegen elmondva – mindig gyakorolhat némi hatást a lelkekre és a képzeletre.”

Berzeviczy munkája minden kétséget kizáróan visszaadta vagy megerősítette Itália és Nápoly mítoszának művészi méltóságát. És ez a mítosz ihlette tovább a magyar költőket és írókat, ismert vagy kevésbé ismert 20. századi magyar írókat és költőket, s ezzel az olasz–magyar kapcsolatok újabb fontos fejezete született meg. Nekünk most itt meg kell állnunk, kiindulásunk kronológiája értelmében, de emlékeztetünk arra, hogy nem állt szándékunkban a 19. századi nápolyi magyar utazók teljes témáját feldolgozni. Mindenféle utalást igyekeztem elkerülni Barabás Miklós, Pulszky Ferenc, Szentál György írásaival kapcsolatban, és majdnem biztos, hogy a névsor nem teljes. Csak négy olyan momentumot kívántam felidézni, amikor a magyar irodalomban kiemelkedő jelentőséget kap a Nápoly iránti csodálat.

A jobbágyszabadság a Partiumban 1848-ban

A tágabban értelmezett Erdély egyes részein a jobbágyszabadság 1848-ban bizonyos idő eltolódásokkal történt. A bánsági, Arad, Bihar, Szatmár és Máramaros megyei jobbágyságok a magyar országgyűlés törvénye szerint már áprilisban, a történeti Erdélyben élők viszont csak két hónap múltán, június 18-án váltak szabadokká. A Partiumban a jobbágyszabadság jogi megszüntetése – e terület államközi helyzetének megváltozása miatt – a két előbb említett időponttól eltérően május hónapban jelentette be a reinkorporáció kormánybiztosa: Wesselényi Miklós.

Ez az időbeli eltérés önmagában is figyelmet érdemlő sajátosság volt, miként az a küzdelem is, amelyet Wesselényi Miklós a sok évszázados jobbágyszabadság felszámolásáért fejtett ki. Ezt a kérdést követi nyomon itt következő rövid tanulmányunk. Minthogy az erdélyi jobbágyszabadság általánosabb vonatkozásait más tanulmányainkban már kifejtettük (Egyed 1981. 68–95), itt csak a helyi eseményeket tárgyaljuk, amelyek – úgy véljük – hozzátartoznak e nagy jelentőségű társadalmi változás történetéhez.

Milyen volt a Partium társadalmának 1848 előestéjén, milyen sajátos súlya volt benne a feudális függőségben élő parasztságnak?

Közzismert, hogy Kraszna megye, Közép-Szolnok és Kővárvidék társadalmának tipikus feudális-rendi jellege volt. Társadalmi szerkezetük kialakítása sok évszázados múltat tekintett vissza. A társadalmi hierarchia csúcsán az arisztokrácia helyezkedett el, aztán a nemesség különböző rétegei következtek, majd a kevés másféle szabad és városi lakosság; a társadalmi szerkezet alsó lépcsőfokain a nagy többséget kitevő földművelők s kisebb mértékben ipartűző jobbágyságot és zsellérséget találunk.

A népesség rendi-feudális jellegű megosztásáról a 19. század elejéről és közepéről több összeírással rendelkezünk (Trócsányi 1966). Ha csak az 1848-as változásokhoz legközelebb eső 1847-es adóügyi összeírást vizsgáljuk, a Partium társadalmáról a következő összképet kapjuk (Csetri–Imreh 1990. 377–413).

Társadalmi kategória	A családok száma	aránya %-ban
Egytelkes nemes	4082	11,98
Polgár	597	1,75
Libertinus	1118	3,28
Jobbágyszabadság	19346	56,77
Zsellér	5572	16,35
Kurialista	989	2,90
Bányász	1677	4,92
Örmény	38	0,11
Zsidó	404	1,19
Cigány	256	0,75
Összesen:	34 079	100,00

A fenti táblázat adataiból kiderül, hogy a Partium társadalmában a feudális függőségben élő paraszti családok aránya 76,02% (56,77 + 16,35 + 2,90) volt, nagyon közel állván a Bihar és Szatmár megyei átlaghoz. Ha ezeket az adatokat összevetjük a történeti Erdély helyzetével kiderül, hogy a Partiumban a jobbágyszabadság kategória kisebb viszonylagos súlyt képviselt, mint az erdélyi vármegyékben (itt a függőségben élők aránya a népesség 84%-ára rúgott), de kétszerese volt a székelyföldi függőségben élő parasztságnak (kb.37%) (Egyed 1981. 106). Sajátosságként említhetjük azt is, hogy az erdélyi vármegyékhez viszonyítva a Partiumban feltűnően nagy az egytelkes nemesek arányszáma (3,03 : 11,98), a Székelyföldhöz mérten viszont elenyésző a szabadparaszti rétegé (kb. 50 : 3,28%).

Ki kell térnünk röviden a jobbágyszabadság nemzetiségi megosztásának a kérdésére is, amit a történetírás rendszerint elhanyagol. Forrásunk egy 1848-ban készült választójogi célokat szolgáló összeírás, amely megjelölte a partiumi falvak társadalmi szerkezetét mellett azok nemzetiségi összetételét is. Ebből megállapíthatjuk, hogy a Szilágyság területén a jobbágyszabadság többsége román volt, de tömegesen élt itt magyar jobbágyszabadság és zsellérség is. Az említett összeírás szerint 44 magyar többségű jobbágyszabadság, valamint 43 román–magyar etnikumú jobbágyszabadság és zsellérség volt 1848 elején a Partiumban. (KvAlt. Törzs.) Összesen tehát több mint 80 olyan szilágysági faluról van tudomásunk, amelyekben nagy többségben vagy kisebb arányban magyar jobbágyszabadságok éltek földesúri függésben. A Szilágyságban a jobbágyszabadság volt tipikus; a nemesfalvak száma csekély, felsorolásukat azért tartjuk szükségesnek, hogy a kutatás figyelmét felhívjuk ezekre is. Mindössze Désháza, Diósd, Szilágylele, Szilágyszeresztúr és Vervölgy mondható magyar nemesfalunak, bár nagyszámú kisnemes élt több más helységben is (Ákos, Doba, Magyarcsaholy, Szilágycseh, Tasnád Közép-Szolnokban; Bagos, Kémer, Kraszna – Kraszna vármegyében). Kővárvidék nagyszámú nemesfaluját románok lakták.

Fenti vázlatunk nem tér ki a birtokos nemességre, mert őket nem tüntetik fel sem az úrbéri, sem az adóügyi összeírások. Trócsányi Zoltán kutatásai szerint a Bánffy, Bethlen és a Teleki főúri nemzetségnek volt a legtöbb jobbágyszabadság, utánuk a Wesselényiek, az Andrásy, Kemény, Kornis, Tholdalagi családok következtek, ha a birtok terjedelmét és a tőlük függő parasztcsaládok számát vesszük számba. Igen népes volt a köznemesek (középnemesek) rétege is (Ajtaiak, Bagosi család, Bölöniek, Bydeskutiak, Hadfaludyak, Kabosok stb.).

Mivel a népesség zöme, a függő parasztságból valamilyen feudális jellegű szolgáltatással tartozott (robot, dézsma, fuvar) a földesúri családok valamelyikének, az úr–paraszt ellentét hol nyíltabban, hol lappangva, de jelen volt a szilágysági társadalom-

ban. Sokasodtak az ellentétek azért is, mert a földesurak éppen az 1848 előtti évtizedekben fogtak hozzá a racionális gazdálkodás érdekében a birtokrendezéshez, igyekezvén megosztani a közös legelőterületeket, ami viszont a népi állattenyésztést hozta nehéz helyzetbe, miközben az erdők a feudális tulajdon jog természetére szerint majdnem kizárólag földesúri tulajdonban maradtak.

A földesúr-jobbágy viszony rosszabbodását felismerő Wesselényi Miklós – 24 jobbágyfalú földesura – már az 1830-as évektől olyan úrbéri törvényt elfogadásáért emelt szót, amely szabályozta volna a jobbágy helyzetét, lehetővé téve önmegváltását (örök-váltás) is. Nem rajta múlt, hogy küzdelme 1848 előtt sikertelen maradt.

Wesselényi álláspontját akárcsak nagy kortársai: Széchenyi, Kossuth, Deák Ferenc magatartását a jobbágykérdésben alapvetően liberális nézeteik határozták meg. Meggyőződéssel vallották, hogy annál szilárdabb a jog, minél többen osztoznak benne, s annál szilárdabb a polgári társadalom, amelyért küzdöttek, minél több benne a tulajdonnal bíró egyén. Wesselényi, akárcsak Kossuth ugyanakkor majdhogya varázserőt tulajdonított a szabadságnak. Hittelt hirdette, hogy aki jogot, szabadságot s tulajdont ad Erdély lakosságának a többségét kitevő jobbágyságnak, az biztosan számíthat a sikerre, mert megnyeri, a maga oldalára állítja az így felszabadítottakat tömegét. Wesselényi abban különbözött említett nagy kortársaitól, hogy jobban ismerte Erdély sajátos helyzetét, amely népességének etnikai-nemzetiségi viszonyaiból következett. Jobbágy-felszabadító nézeteit s politikáját sajátos helyzetismeretéből alakította ki.

Sajnos, a reformkorban, amikor évtizedekben lehetett gondolkodni s tervezni, az erősen konzervatív bécsi nagypolitika s az ugyancsak konzervatív erdélyi magyar nemesség szövetsége megakadályozta, hogy Wesselényi és követői megvalósíthassák a jobbágykérdés közjogi rendezését. 1848 azonban új helyzetet teremtett, amikor minden percet számításba kellett venni.

Halogatni a felszabadítást már csak azért sem lehetett, mert a Pozsonyban ülésező országgyűlés Magyarország számára már március 18-án elfogadta az úrbéri szolgáltatások megszüntetéséről szóló törvényt, s ennek híre gyorsan terjedt Erdélyben is. Szilágyssomlyóról március 27-én írta Kiss Károly jogügyi intézőjének a következőket: Kraszna megyében „a parasztság közt nagy a békétlenség az iránt, hogy olly rég biztatják az úrbérrel, olly rég kecsegtetik az ígéretekkel s mind eddig semmit sem kapott, holott most is azt hitte, hogy a gyűlés az úrbér kihirdetése s behozatala végett hivatott egybe.” (Leveleskönyv 34.89) A megyei közgyűlésen azonban, amire a célzás történt, nem az úrbérrel, hanem a követválasztással foglalkoztak.

Wesselényi Miklós, akit a márciusi események híre Zsibón ért, már a fentiek előtt elkezdte a jobbágykérdés megoldását. Ám azt is tudta, hogy a jobbágyrendszer Erdélyben (és a Partiumban) is csak törvényhozó fórum törölheti el, ezért sürgette a nemzeti liberális mozgalom más megyei híveivel az erdélyi országgyűlés mielőbbi összehívását, hogy az átalakulás törvényes jogi kereteit megalkossa. Viszont amíg ez megtörténhet, a földesuraknak kell fo-

kozatosan engedményeket tenniük a jobbágyterhek csökkentése által.

Követésre szánt példát szolgáltatott maga is: 1848. április 26-án felére csökkentette a robotot Zsibón s több közelfekvő faluban, miközben a gyűlésbe hívott népnek azt is bejelentette: Magyarországon megszűntek a jobbágyi szolgáltatások, ez fog történni a Partiumban is, mihelyt a reincorporatio, vagyis a Magyarországhoz való visszacsatolás, amelyet már 1836-ban elhatározott az országgyűlés, megtörténik. Addig azonban a parasztságnak be kell érnie a részleges engedményekkel. (Wesselényi Miklós Nagy Lázárhoz. Leveleskönyv, 1848. április 17.).

Wesselényi bejelentését a jobbágyság kedvezően fogadta. Kelemen Béni, az uradalom jószágigazgatója, Wesselényi barátja 1848. március 30-án megnyugtatta a Pozsonyba indult Wesselényit: „Elutazásod óta itt semmi újság. Szolgáló embereid között csend, a nyilatkozatod értésével megelégedés mutatkozik”. A fenti sorok a zsibói magyar jobbágyokra értendők, de a római s husiai (Hosszúújfalu) román jobbágyok is annyira örültek „a váratlan concessionnak”, hogy az eredményt kihirdető uradalmi tisztségviselőt „örömben fel akarták emelni”. Egy április 3-án Zilahon keltezett levél megerősíti az előbbieket: „A sibói uradalom emberei nagyságodat áldva, teljesítik kötelességüket.” (Kós Károly Wesselényi Miklósnak. Wlt).

Wesselényi példáját több partiumi földesúr is követte: br. Wesselényi Ferenc, Jósika Lajos, Teleki Imre és mások abban a reményben, hogy így a belbék megmarad. Sajnos az eredmények nem igazolták a várakozást, kezdeti békés kivárási álláspontját a jobbágyság gyorsan meghaladta, nem elégedett meg a részengedményekkel, hanem az azonnali és teljes felszabadítást követelte. Ha április 3-án Kiss Károly uradalmi tisztségviselő még azt írhatta: „A volt parasztság a nemességtől, ez tőlük fél, s így reméllem /!/, a közcsend fel nem bomlik”, április 30-án a neves író, Jósika Miklósnak – Wesselényi kebelbarátjának hozzáküldött levele már változott helyzetről számol be: „Jóságodat a turbucaiak, husziaiak s hallom a sajmosiak /!/ is evvel hálálták meg, hogy oda nyújtott ujjad helyett az egész kezét elvették. Ezeket követte Tihó, Kettősmező, Hadad, Drág, Galgó, hol az úrbéri tartozásokat többé teljesíteni nem akarták /.../. Én húsvét előtt mintegy hét nappal magokat önfejlőleg eliberált falukkal, mint egy abroncsal /!/ valék körülvéve.”

Ekkor érkezett meg a Pesti Napló, benne Wesselényi Pozsonyból küldött felszólításával, hogy a földesurak siessenek, ne fillérezzenek, szabadítsák fel a parasztokat, mielőtt azok önmagukat felszabadítanák, vagy a bécsi kormány tenné azt, mert ez esetben a nemesség nem számíthatnak volt jobbágaik hálájára, de bosszú áldozatai lehetnek. Erre írja Jósika Miklós – április 30-án kelt levelében, hogy „Galgó önfejlőleg megtagadta a szolgálatot (...), nehogy embereim Szurdukon is azt tegyék, emancipáltam őket” (Wlt). Nem segítette elő a földesurak és jobbágaik békés egyezkedését az, hogy a háborgó falvakba (Hadad, Gorbó, Szilágycseh) katonaság szállt ki, az esetleges nagyobb kitörés, rombolások megakadályozására s a nép engedelmességre szorítására.

Voltaképpen mi mozgatta az eseményeket?

Mindenekelőtt az, hogy a jobbágyság azonnali s teljes felszabadulást követelt, amit a nemesség na-

gyobb része megtagadott. Hozzá tartozik a kérdéshez az, hogy a parasztság félelme, amiről az egyik zsigói tisztviselő leveleit idézve az előbb szövegtünk, hovatovább elpárolgott, s a tömegek erejükben bízva mind többen és többen tagadták meg a robotot, miközben a földesurak félelme tovább fokozódott. Teleki Imre, Kővárvidék egyik legnagyobb konzervatív földesura írta Apor Józsefnek: nagyon sok jobbágya van, de „alkalmasint koldussá leszek, hát még aki el van adósítva, mit téssen, honnan él s a szülő /!/ mívelésről le kell mondani, mert pénz /!/ nem lehet, el lopja a tiszt; itt a földnek betse le száll, mert mindenki részbe, bérbe adja; én is úgy tések, gyönyörű méneseimet eladom s marháimat /is/; ha addig főbe nem vernek, fel nem gyújtanak” (ApL N. XXI/4). A földesurak egyrészt jövőjüket féltették, mert a robot nélküli gazdálkodásra nem voltak felkészülve, másrészt – és ez volt a nyomósabb ok – fizikai megsemmisülésüktől tartottak. Valós vagy csak képzelt veszedelmek voltak ezek? Úgy véljük, valóságosak, ha 1848 tavaszán még túlzottaknak látszottak is.

A magyar nemesség várható sorsa iránt Wesselényi Miklós sem maradt közömbös. Attól tartott, hogy amíg a jobbágyszabadításért járó kárpótlás meg fog történni, a földesurak elszegényednek. Mégsem érthetett egyet azokkal, akik elsietettnek tartották a magyar országgyűlés jobbágyszabadító törvényét (Leveleskönyv 34. 68–69), mert „akik eltörölték a jobbágyságot, azokat bizonyosan azon meggyőződés vezérelte, miszerint csak ezen adás által akadályozhatják meg, hogy ne vegyenek; mit pedig forrongás ily szakában neki bősziült nép, vagyis tömeg, vér s pusztítás nélkül tenni nem szokott”. Majd Kiss Károlynak küldött levelében a helyi kérdésekre terelte a mondanivalót: „Bár a mi szilágyi népünk lenne képes és hajlandó megérteni mind robot, mind dézsma megszűnése bizonyos reájok nézve, mihelyt Magyarhonná válunk, s hogy ez annál hamarabb fog történni, mentől csendesebben fogják magokat viselni”.

A helyzet súlyosbodása aggodalommal tölti el, de reménykedik, hogy rövidesen királyi biztosi minőségben érkezvén vissza a Partiumba, megállíthatja a kedvezőtlen folyamatokat, s békésen kihirdetheti a jobbágyok teljes szabadságát. Április 29-én Pestről Zsigó felé tartva írta Nagy Lázárnak: „Lehet és kell az emberekkel tudatni, miszerint én mint királyi biztos megyek le a Szilágyra, tehát Sibónak is megvinni azon jótételeket, melyekkel az ország nemessége s a király megajándékozta azokat, akik eddig parasztok (jobbágyok) voltak, ezentúl pedig szabad hon polgárai lesznek”. Végül kérte, közöljék azt is az emberekkel, hogy királyi biztосként rendetlenséget túrni nem fog.

Wesselényi valóban királyi biztосként érkezett meg a Partiumba, ahol nyomban munkához látott. Kraszna megyében május 8-án, Közép-Szolnokban 15-én, Kővárvidéken 22-én kihirdette a reincorporációval egyidőben a jobbágyszabadítást a magyarországi áprilisi törvények értelmében. Ezek alapján megszűnt az addigi jobbágyság robot- és dézsma kötelezettsége, s annak a földterületnek, amely a kezükön volt, tulajdonosává váltak. A vitás kérdéseket a törvényszékek fogják elbírálni. Az úri székek megszűnnek, tehát az addigi jobbágyügyek polgári

bíráskodás jogköréhez tartoznak. A volt úrbéresek nem fizettek kárpótlást a földesuraknak, a kármentesítés az állam feladata lett. Mivel a zsellérek nagyobb része eddig sem használt ún. úrbéres földet, csak földesúri (majorsági) kisebb parcellákat művelt meg, az 1848-as törvények értelmében nem jutottak földtulajdonhoz, de személyileg szabadokká váltak. Wesselényi május 23-án Somkúton Teleki Sándor főkapitányt írásban szólította fel: „Vigyázzon arra, hogy sem földesúr eddigi jobbágyságaitól, sem ezek földesúrtól vagy bárkitől földet, rétet vagy erdőt elfoglalni ne merészeljenek”. Az előforduló vitás esetek elbírálásakor a kormány fog intézkedni. Ezek után Wesselényinek a Partiumból Kolozsvárra kellett sietnie, ahol május 29-én megnyílt Erdély országgyűlése, és ez 1848. június 6-án kimondta, hogy Erdélyben június 18-án a jobbágyszabadság megszűnik. Wesselényi részt vett a törvény kidolgozásában, és az ünnepi beszédet is ő mondta el. Bár pillanatnyilag a Partium nem tartozott Erdélyhez, mivel azonban 1949 őszétől, a magyar forradalom leverésétől ismét Erdélyhez csatolta a Habsburg közigazgatás, a kolozsvári országgyűlés törvényei nem maradtak hatás nélkül a szilágyi viszonyokra sem. A Kolozsvárt elfogadott jobbágytörvény tulajdonképpen a magyarországinak kissé az erdélyi viszonyokhoz mért változata volt. Lényegi különbségeket a kettő között nem találunk. Az erdélyi IV. törvénycikk is világosan kimondta: az eddigi robotra és dézsmaadásra kötelezett jobbágyok szabadokká s földtulajdonnal rendelkező polgárokká válnak. S mivel megszűntek a nemesi kiváltságok is, életbe lépett a közös teherviselés, valamint a törvény előtti egyenlőség rendszere. Az eddigi feudális-rendi világ törvényei leomlottak, s fokozatosan kialakultak a polgári történelmi rendszer keretei.

A Partiumban májusban hirdette ki Wesselényi a jobbágyviszonyok eltörlését, s nyomban megkezdődött annak gyakorlati megvalósítása, de nem volt mentes a konfliktusoktól. A többszáz éves jobbágyszabadság felszámolása során számos olyan kérdés is felmerült, amely a földtulajdon rendezetlenségéből adódott. Sok esetben a parasztság igényt formált s el is foglalta azokat a földeket, amelyek szerinte korábbi birtokrendezések során kerültek nemesi tulajdonba. Másrészt a Habsburg-hatalom, s főként a polgári átalakulásokat ellenző „kamarilla” propagandája nagy sikerrel terjesztette azt az álhírt, hogy a jobbágyokat a császár már régen felszabadította, de ezt a nemesek eltitkolták. Ez a propaganda erősen megnövelte a parasztság nemességellenes hangulatát, s gyakori jelenséggé vált a nemesi tulajdonban levő földek elfoglalása, a vetések lelegettetése. Röviden: a falvak népe erőszakos fellépéssel igyekezett többet szerezni a faluhatárból annál, amit a törvény megengedett. Ez okozta a legtöbb konfliktust a parasztság és a hatóság között, amely megpróbált gátat vetni a parasztmozgalomnak, gyakran maga is erőszakot alkalmazva.

A parasztmozgalom nagy szerepe volt a magyát megcsalva érzett zsellérségnek, amelyet 1848 tavaszán még sikerült elnyomni, s a kérdések rendezését békés irányba terelni, ám az 1848 őszén beindult új, nagyon erős forradalmi hullám időlegesen megállította ezt a folyamatot. Igaz viszont, hogy ez a parasztmozgalom már nem annyira a belső ellen-

tetek megnyilvánulása, mint inkább a Bécsben felülkerekedő ellenforradalmi politika, valamint az erdélyi császári katonai parancsnokság ösztönzésének eredménye volt. A jobbágyszabadítás tényét azonban ez sem kérdőjelezte meg. Csak néhány évvel a magyar szabadságharc leverése után került sor az úrbéri viszonyok megszüntetésének újraszabályozására, de sem az 1853-as magyarországi, sem az 1854-es erdélyi császári pátens nem érintette lényegesen az 1848-as jobbágyszabadító törvények főbb rendelkezéseit.

Végül vizsgáljuk meg a jobbágyszabadítás számszerű eredményeit, lássuk a szabaddá vált családok számát s birtokviszonyait. Elsődleges forrásunk a földesúri kárpótlási kimutatás, amelynek másolata a kolozsvári állami levéltárban található. Ennek alapján sikerült összeállítanunk az alábbi statisztikát (Egyed 1981.97): a felszabadult telkek száma 9818 (Közép-Szolnok megye), 6100 (Kraszna megye), 2529 (Kővárvidék); felszabadult föld kataszteri holdakban: 97 356 (K-Sz), 51 315 (Kr), 29 003 (Kv); egy felszabadult gazdára jutó föld átlaga: 8,81 (K-Sz), 8,11 (Kr), 11,66 (Kv). Tehát Észak-Partiumban 18 447 úrbéres szabadult fel, összesen 177 674 kataszteri hold szántó és kaszáló birtokkal. Az egy gazdaságra jutó terület átlaga 9,86 holdat tett ki.

Ha összevetjük a felszabadult úrbéreszek számát a dolgozatunk elején közölt 1847-es összeírás adataival (19 346 jobbággy, 5572 zsellér és 989 kurialista, azaz udvari szolga), kiderül, hogy azok a jobbággyok, akik adóztak s úri szolgálatot teljesítettek, voltaképpen mind felszabadultak. A két szám közti különbség (899) elenyésző. Viszont a zsellérek kimaradtak a jobbágyszabadításból, pontosabban fokozatosan ez a kategória is elnyerte a személyi szabadságát, de földet nem kapott.

Az a társadalmi változás, ami az 1848-as jobbágyszabadítás nyomán bekövetkezett, radikális volt: a jobbágyságból egy új kisgazdatársadalom alakult ki, tagjai magángazdaságot folytattak. A föld nélkül felszabadult zsellérség viszont átalakult szabad napszámos réteggé. Ez a két réteg alkotta egészen az 1960-as években végrehajtott erőszakos kollektivizálásig az erdélyi falu népességének mintegy kilencz-tizedét.

Ezt a nagy jelentőségű átalakulást, amely a polgárosodás alapvető közjogi társadalmi feltételeit megteremtette, nyomon követhetjük a vonatkozó fogalomrendszer megváltozásában is. Az 1848 előtti, sőt a jobbágyszabadítás idejének forrásai nemesekről s jobbággyokról, zselléerekről szólnak, vagyis a feudális-rendi társadalom tipikus fogalmait használták a különböző társadalmi kategóriák megjelölésére. Az 1857-es erdélyi statisztikában viszont már ilyen címszavakat találunk: földtulajdonos, iparos, gyáros, mezőgazdasági és ipari munkás, szolga, tisztviselő és így tovább. Az új kategorizálás alapja az illető társadalmi rétegeknek a tulajdonhoz való viszonya.

A Szilágyságra vonatkozó adatok alkalmasak arra, hogy a változásokat számszerűségükben is megfigyelhessük. Nos az említett 1857-es statisztika a szilágysági falvakban 20 545 földtulajdont, valamint 4352 mezőgazdasági segédmunkást s 13 837 napszámot mutat ki (Erdély 1857. 398–9). Nem kétséges, hogy a földtulajdonos kategória magában foglalja a

volt jobbágyságot, míg a mezőgazdasági segédmunkás és napszámos réteg a földdel nem rendelkezőket jelölte. A föld nélküli kategóriák arányainak felduzzadása az 1848 előtti úrbéri összeírásokhoz viszonyítva valószínűleg több forrásból ered: egyrészt nem minden zsellérkategória szerepelt a régi összeírásokban, amelyeket viszont most számba vettek, másrészt a statisztika is torzít, mert a földbirtokos kategóriánál csak a családfőt tüntették föl, a napszámosoknál viszont a keresőket, tehát egy családból esetenként akár ketten vagy hárman is bekerültek a statisztikába. Tény, hogy a falusi népességnek mintegy 35–40%-át a földvagyonnal nem rendelkező szegényrendű napszámos és szolgaréteg tette ki. Következésképpen amíg a birtokos parasztság öneltartó, viszonylag stabil társadalmi réteg volt, a föld nélküli falusi rétegeknek gazdaságilag a legnagyobb kiszolgáltatottságban kellett élniük. Ennek a rétegnek a helyzete jelentette az egész kiegyezési korszak (1867–1918) legsúlyosabb szociális problémáját.

Összegzésül: Wesselényi Miklós küzdelme a jobbágyszabadításért történelmi jelentőségű tett volt. Az 1848. június 6-án a Kolozsvárt ülésű diéta által megszavazott s június 18-án életbe lépett IV. törvény-cikk eltörölte az évszázados rendi-feudális történelmi rendszert, s ezzel elhárította a polgári társadalom útjából a legnagyobb közjogi akadályt. 1848-ban egy új parasztosztály született Erdélyben, amelynek nagyobb része szabad földtulajdonos volt, ami lehetővé tette a kistulajdonra épülő, öntörvényű családi földművelési rendszer megszületését és tartós fennmaradását. Azt az átalakulást, amelynek Wesselényi Miklós egyik kiemelkedő előmozdítója volt, Erdély újkori történetének legjelentősebb társadalomtörténeti eseményeként kell számon tartanunk.

EGYED ÁKOS

Rövidítések:

ApLt – Apor Levéltár. Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy
 Csetri–Imreh – Csetri Elek – Imreh István: Erdély társadalmi rétegződéséről (1820–1848). A polgárosodás útján. Tanulmányok a magyar reformkorról. Bp. 1990
 Egyed 1966 – Wesselényi Miklós küzdelme az unióért és jobbágyszabadításért 1848-ban. Wesselényi Miklós emlékülés (Szerk. Takács Péter). Fehérgyarmat 1966
 Egyed 1981– Egyed Ákos: A jobbággyrendszer megszüntetése 1848-ban Erdélyben. Falu, város, civilizáció. Buk. 1981
 Erdély – Erdély 1857. évi népszámlálása. Bp. 1992
 KvÁLT – Állami Levéltár Kolozsvár. Az Erdélyi Múzeum Egyesület levéltára. Törzsgyűjtemény
 Leveleskönyv – Wesselényi Miklós levélmásolati könyve a KvÁLT-ban őrzött Wesselényi-levéltárban
 Trócsányi – Trócsányi Zsolt: Észak-Partium 1820-ban. Bp. 1966
 Wlt – Wesselényi Levéltár a KvÁLT-ban

Az 56-os magyar forradalom visszhangja, emléke és szerepe a 70–80-as évek cenzúra nem látta (illegális) lengyel sajtójában és könyvkiadványaiban

Köztudott, hogy milyen reakciót, milyen visszhangot váltottak ki az 1956-os magyarországi események a lengyel közvéleményben, a lengyel szellemi elit körében. Ebben – a közös politikai és nemzeti célok, a sorsközösség és a közös veszélyeztetettség általánosnak mondható tudatán kívül – óriási szerepet játszottak a Varsóból Budapestre érkezett újságírók valóság-hű tudósításai, a segélyszállítmányokkal Magyarországra került szemtanúk, a Budapesten tanuló és a forradalomban aktívan részvevő lengyel egyetemisták (pl. Lidia Widajewicz, Hanna Linseman-Kwasniewska, Edward Lisewski, Zdzisław Dzitko) beszámolóit, a nyugati rádiók (SZER, BBC, Amerika Hangja) adásait.

A lengyel társadalom akkori tudatát, politikai aspirációját, a magyarokkal való szolidaritását kitűnően illusztrálja Pawel Machewicz: A lengyel 1956-os esztendő című könyve, amely nagyrészt a korabeli politikai hangulatjelentések alapján, illetve felhasználásával íródott, valamint a Tischler János által szerkesztett lengyelül, majd magyarul is kiadott: Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai című dokumentumgyűjtemény. Nem volt olyan számottevő költő Lengyelországban, aki ne vállalt volna szolidaritást a harcoló, az elbukó, a szenvedő magyar nemzettel.

A viszonylagos sajtószabadság – amikor objektív beszámolók jelenhettek meg a magyarországi eseményekről – csak 1957 elejéig tartott, a cenzúra fokozatos ellenőrzés alá vonja a sajtót. Ez a folyamat a legbátrabb hangú lap, a Po Prostu felszámolásával 1957 őszén tetőzik. A pártvezetés és a cenzúra nyomása ellenére – mint ismeretes Tischler János kutatásai alapján – a lengyel tömegtájékoztatási eszközben egészen 1956 decemberéig nem hangzott el a magyarországi események kapcsán az ellenforradalom kifejezés. A szocialista táboron belül – tekintettel a közvéleményre – egyedül Lengyelországban nem adták ki a hírhedt Fehér Könyvet és nem mutatták be – mint ahogy a korabeli Pravda írta – „a magyarországi őrjöngő ellenforradalom fehérterrorjának szörnyű képeit” illusztráló kiállítást.

Talán ezt a csorbát igyekezett a Lengyel Egyesült Munkáspárt kiköszörölni, amikor is nem sokkal a magyar kiadás után (1967) megjelentette Hollós Ervin: Kik voltak és mit akartak című „tényfeltáró” könyvét.

Ez, s az egyre erősödő pártpropaganda azonban különösképpen nem befolyásolta a lengyel közvélemény tudatát. S itt megjegyezném, hogy a lengyel publicisztika (gondolok itt elsősorban Jerzy Robert Nowakra) sokkal árnyaltabban és valóság-hűbben mutatta be a magyar forradalmat, mint ahogy az idehaza történt. Nem lehet nem megemlíteni – a szerző személyével és magával a könyvvel kapcsolatos fenntartások ellenére – Wojciech Żukrowski: Kötél című, akkoriban igen népszerű, több kiadást

megért regényét, amely cenzori és öncenzori beavatkozások ellenére megrendítő részleteket tartalmazott forradalmunkról és annak külföldi visszhangjáról. A magyar vezetés hivatalosan tiltakozott a könyv megjelenése miatt!

Komoly szerepet játszott a magyar 56 emlékének megőrzésében a lengyel emigráció, a Nyugaton megjelenő s az országba becsempészett kiadványok sora. Pl. 1960-ban a párizsi Kulturában a majdani Nobel-díjas Czesław Miłosz előszavával és fordításában magyar költők 56-os témájú versei jelentek meg. Ugyanebben a folyóiratban látott napvilágot Gömöri György: A szemtanú naplójából – jegyzetek az 56-os magyar forradalomból című írása. Igen fontos, lényeges az 1956 – húsz évvel később, a jövőre gondolván című kötet, amely a lengyel október és a magyar forradalom húszadik évfordulója alkalmából Párizsban rendezett nemzetközi tudományos konferencia anyagát tartalmazza. Ez utóbbi megjelent illegálisan a 80-as években Lengyelországban is.

Megemlíteném – saját élményeim alapján –, hogy Pazdziernik, azaz 1956 októbere, ezen belül a Powstanie Węgierskie, azaz a magyar felkelés élő téma volt még a 60–70-es évek fordulóján is a varsói, poznańi, krakkói egyetemisták körében a hivatalos magyar delegációk tagjainak nem kis megrökönyödésére.

A politikai propaganda és a politikai emlékezet kettősségének jegyében érkezünk el 1980 augusztusához, azzal a megjegyzéssel, hogy ez a kettősség végig kíséri a legális, majd az illegalitásba szorult Szolidaritás teljes időszakát egészen 1989-ig.

E kettősség nyitánya Jerzy Robert Nowak: Magyar tapasztalatok című cikke, amely a lengyel politikai válságból kivezető utat a kádári liberalizmusban jelöli meg. S teszi ezt 1980 októberében, a gdanski megállapodás aláírása után. Mentségére szolgáljon, hogy a terjedelmes és alapos tárgyismerettel rendelkező cikk az augusztusi sztrájkok előtt íródott (a cenzúra hosszú ideig nem engedte publikálni), s visszacseng benne több vezető publicista véleménye, akik a „reformista magyar kártyát” igyekeztek kijátszani az egyre mélyebb válságba, csődbe jutó Gierk-rendszer ellen.

Ettől kezdve a „magyar példa”, azaz a forradalom, a baráti segítségnek nevezett szovjet beavatkozás, majd az azt követő megtorlás a lengyel pártvezetés részéről a társadalom megfélemlítésének eszköze (pl. nem sokkal a szükségállapot bevezetése előtt, 1981 októberében a lengyel tévé mintegy figyelmeztetésként Tadeusz Olszanski vezette műsort sugárzott Berecz János KB-titkár, „56-os szakértő” részvételével, amit a már Magyarországon is kompromittált Így történt című dokumentumfilm „háborzongató” részletei tarkítottak), vagy pedig a „kádári megoldás”, a „kádári stabilizáció és nyitás” érv a reformkommunisták számára a pártbetonnal

szemben. Ezzel magyarázható, hogy a szükségállapot bevezetése után több terjedelmes cikk, természetesen a hatalom szempontjait reprezentáló, nagy példányszámú kiadvány jelent meg.

Ezzel párhuzamosan a 70-es évek ellenzéke, majd a Szolidaritás tudatosan merített nem csak a lengyel október, hanem a magyar forradalom szabadságharcos, függetlenségi, munkástanácsos hagyományai-ból is.

1979-ben jelent meg először teljes terjedelemben lengyelül – természetesen szamizdatban – Wiktor Woroszyński: Magyarországi naplója. (1957-ben a cenzúra megakadályozta a beszámoló teljes közlését.) Ez az ítéleteiben ma is helytálló mű óriási szerepet játszott abban, hogy az idősebb nemzedékek felidézhesék, a fiatalabbak pedig megismerhesék a magyar forradalom történetét, eseményeit, szereplőit, céljait, eszmeiségét és nem utolsósorban tisztaságát.

A szabad szóra éhes olvasók körében nagy érdeklődést váltott ki Dénes Gyula (Bába Iván): Munkások Magyarországon című tanulmánya, amely a Szolidaritás legális időszaka alatt cenzori engedély nélkül megjelenő NTO (Független Közoktatási Társaság) című folyóirat 1980 november–decemberi számában jelent meg. A cikket több vidéki üzemi Szolidaritás-lap is átvette. Ugyanez a folyóirat 1981. szeptember–októberi száma 42 oldalt szentelt a magyar forradalomnak:

- Kalendárium 1918-tól Nagy Imre kivégzéséig;
- Andrzej Strumillo: Egy budapesti vasutashoz (vers);
- Dora Scarlett: Magyarországi látkép (korabeli riport);
- Peter Tryera (a Daily Worker tudósítója): Magyar tragédia (korabeli riport);
- Bibó István november 4-i kiáltványa a magyar néphez;
- Nagy Balázs tanulmánya a Központi Munkástanácsról, amit a KMT november 22-én és 23-án kelt dokumentuma egészít ki.

A szükségállapot bevezetése előtt fontos olvasmány volt Andrzej Kelles: Magyarország 1956 című munkája és Fehér Ferenc tanulmánya: Kádárizmus, azaz a hrucsovi mintaállam címmel, amelyet angoltól fordítottak lengyelre.

Az 1981. december 13-i sokk után a lengyel ellenzék – a tömeges internálások és letartóztatások ellenére – hamar magához tért. Az első dermedtség után megindult az illegális sajtó- és könyvkiadás, amely rövid időn belül szinte elképzelhetetlen méreteket öltött. A becslések szerint 1989-ig 3500–6000 szamizdatos sajtótermék (cím) jelent meg, természetesen a legváltozóból példányszámban, terjedelemben, időközökben. Megjelenési időtartamuk is eltérő. A KARTA nevű Független Dokumentációs Központ tavaly megjelent katalógusa 1700 címet tartalmaz, azóta ez a szám 2350-re nőtt. A KARTA könyvarchívumában 3867 szamizdatban megjelent könyvet (címet) őriznek. A könyv- és sajtóarchívum feldolgozása folyamatosan történik, így hát a teljesség igénye nélkül, csak vázlatosan ismertethetem, hogy 1981. december 13-tól 1989 végéig (a cenzúra felszámolásáig), milyen magyar 56-os vonatkozású kiadványok jelentek meg cenzori engedély nélkül, illegálisan Lengyelországban.

A független kiadói tevékenység fejlődésével pár-

huzamosan egyre több igényes tanulmány látott napvilágot, megjelentek a közvetlen magyarból fordított könyvek (Gosztonyi Péter, Bill Lomax). Általánosságban elmondható, hogy a különböző illegális üzemi és egyéb lapok többsége valamilyen formában minden évben megemlékezett a magyar forradalom évfordulójáról. Ez a terület az előzőekben ismertetett okok miatt még feldolgozásra vár.

Élénk visszhangot váltott ki – főleg értelmiségi körökben – Zbigniew Brzezinski: Egység, vagy konfliktusok. Magyarország 1956 című terjedelmes tanulmánya, amelyben a magyar forradalmat nagyobb nemzetközi összefüggésekben taglalja. Gosztonyi Péter: Maléter Pál – a forradalom tábornoka című tanulmánya több kiadást ért meg. A Krytyka című független folyóirat 1983/16. számában Andrzej Kaminski: Anarchizmus avagy vértanúság címmel elemzi Mindszenty József hercegprímás politikai tevékenységét. Az írást Mindszenty 1956. november 3-i rádióbeszédének valamint a magyar kormány és a magyar püspöki kar által kötött megállapodásnak a szövege egészíti ki.

A történészeknek a magyar 56 iránti érdeklődését bizonyítja két lengyel munka: Wojciech Lizak: Magyarország 1956: kísérlet az események leírására és Galicjan (Andrzej Kastory): Kommunisták Magyarországon – 1945–1956.

Maksymilian Myszkowski (Maciej Kozminski, a Lengyel Köztársaság jelenlegi nagykövete) a már említett Krytyka hasábjain a kádári normalizáció példája alapján mérlegeli a Jaruzelski-féle „normalizációs” törekvések és erőfeszítések lehetőségeit.

Ilyen előzmények után érkezünk el a magyar forradalom 30. évfordulójának esztendejéhez. Ez alkalomból az illegális kiadók néhány komoly művet dobtak a független olvasói piacra: Bill Lomax: Magyarország 1956, Mikes György: A magyar felkelés, Budapest 1956 – lengyel újságírók szemével. Részletek jelentek meg Kopácsi Sándor: A munkásosztály nevében című visszaemlékezéseiből. A közel 300 oldalas könyv teljes terjedelemben 1988-ban látott napvilágot. Új kiadásokat ért meg Woroszyński: Magyarországi naplója. Megjelent Albert Camus néhány írása: Válasz egy felhívásra; Szózat a magyarokhoz; Előszó az Igazság a Nagy Imre ügyben c. kötethez. Londonban jelent meg, majd Lengyelországba csempészték a Lengyel költők a magyar októbertől című, részben kétnyelvű antológiát. Varóban pedig Wy i My – Mi és Ti címmel szintén kétnyelvű antológia került az olvasók kezébe: Lengyel költők a magyar forradalomról, kortárs magyar költők Lengyelországról. A könyvek mellett a magyar tragédiának emléket állító földalatti bélyegsor és korabeli hangdokumentumokat tartalmazó magnókazetta jelent meg.

A Szolidaritás szervezeteknek a 30. évfordulóhoz való viszonyát jól jellemzi az illegális heti sajtóból kiragadott néhány példa. Az alsó-sziléziai Szolidaritás lapja az első oldalon 30 évvel ezelőtt – Magyarország eltiprása feliratú grafikával illusztrált részleteket közöl Mikes György és Wiktor Woroszyński fentiekben említett könyvéből. A PWA (Hírügynökségi Hírek Szemléje) korabeli fotókkal és szerkesztőségi cikkekkel emlékeztet október 23-ra és november 4-re. A talán legnagyobb példányszámú (10–40 ezer) illegális hetilap, a Solidarnosc – Tygodnik Mazowsze hasábjain Krassó László terjedelmes interjúbán

emlékezik forradalmunkra.

Több független havilap és folyóirat közli a magyar, lengyel, csehszlovák, román, keletnémet ellenzék közös felhívását, amelyben emlékezésre szólítja fel a világ közvéleményét.

A 30. évforduló után a lengyel ellenzék és a független kiadók érdeklődése magyar vonatkozásban egyre inkább a folyó politikai események – a magyarországi ellenzék helyzete és tevékenysége, a kádárizmus bírálata, a magyar kisebbségek problémája, az erdélyi falurombolás stb. – felé fordul.

Megjelenik ugyan még néhány 56-tal kapcsolatos

tanulmány, de ezek már jobbára elemző munkák. Ilyen pl. Hannah Arendt: A magyar forradalom és a totalitárius imperializmus.

A szamizdatban, illegálisan, a Cenzori Hivatal tudta és hozzájárulása nélkül megjelent, a magyar 56-nak szentelt cikkek, tanulmányok, könyvek sorát 1989-ben Kis János Az 1956–57-es restauráció – harminc év távlatából című kötete zárja be.

ENGELMAYER ÁKOS

1848/49 emlékhelyei Kolozsvárt

Erdély politikai és szellemi fővárosa volt 1848-ban Kolozsvár, érthető hát, hogy a forradalom és szabadságharc számos eseménye kötődik a városhoz. Szerencsére egyetlen alkalommal sem vált csataterrré, nem ostromolták meg, nem gyújtották fel.

A forradalom híre 1848. március 20-án ért el Kolozsvárra, 21-e volt itt az első forradalmi nap, amikor összeült a száztagú városi tanács és Méhes Sámuel református kollégiumi tanár, az ellenzéki Erdélyi Híradó szerkesztőjének javaslatára megszavazta, hogy létesítsenek nemzetőrséget és feliratban kériék a Főkormányzatot az országgyűlés összehívására. Ezen pedig tűzzék napirendre a két haza egyesítését, az uniót, a törvény előtti egyenlőség, a közteherviselés bevezetését, a sajtószabadság megadását. A feliratot Gyergyai Ferenc városi jegyző fogalmazta meg, Grois Gusztáv főbíró küldöttség élén vitte át a Farkas utca sarkán székelő Főkormányzathoz gróf Teleki József kormányzónak, aki ígéretet tett a sajtószabadság megadására és az országgyűlés összehívására szóló javaslatnak az uralkodó elé terjesztésére.

Május 29–30-án az egész ország Kolozsvárra figyelt. Ekkor ült össze és hozott határozatot a Redut karzatos nagytermében az erdélyi országgyűlés. Eleinte a szászok vonakodtak a helyesléstől, a románok is feltételeket szabtak, végül 30-án a 288 tag egyhangúlag elfogadta Magyarország és Erdély uniójáról szóló törvényekelyt, mely egyben a polgárok teljes jogegyenlőségét is kimondta. Az uralkodó, V. Ferdinánd június 11-én hagyta jóvá ezt az 1848/I. szám alatt iktatott törvényt. Az országgyűlés még július 18-ig tovább ülésezett és összesen tizenegy törvényt fogadott el.

Miután október 18-án Erdély katonai parancsnoka ostromállapotot hirdetett, a császári hadsereg támadásba lendült a magyar seregek és városok ellen. November közepére már csak Kolozsvár volt szabad, ezt is három irányból fenyegették. Szamosújvár irányából Wardener tábornok és Urban alezredes csapatai közeledtek, Torda felől Losenau alezredes egységei, míg a hegyekből román csapatok készültek a felprédálására. A város katonai parancsnoka, báró Baldacci Manó megpróbálja Szamosújvárnál, majd Szamosfalva és Kolozsvár közt feltartóztatni Wardener és Urban csapatait. Sikertelenül. November 16-án összeül a városi tanács, hogy eldöntse: védjék-e vagy adják fel a várost. A polgárság a védelmet követeli, de mind Grois főbíró, mind a kato-

nai parancsnok a feladást véli szükségesnek. Így elkerülhető a rombolás, az esetleges gyújtogatás, a szabad prédálás. Grois főbíró és gróf Mikó Imre Válaszútra megy, hogy ott aláírja az osztrák parancsnokokkal a feladási egyezményt. A magyar seregek 17-én elhagyják a várost, s velük tartanak mindazok, akiknek félni kell a számonkéréstől. A császári csapatok 18-án vonulnak be Kolozsvárra.

A december 1-én az erdélyi magyar csapatok főparancsnokául kinevezett Bem József tábornok már győzelmes hadjárata elején december 25-én felszabadítja Kolozsvárt. Wardener tábornok poggyászát hátra hagyva Torda felé menekül csapataival, Nagyenyeden gutaütést kap és meghal. Bem a karácsony déli harangozásakor vonul be Kolozsvárra. Itt másnap csapatszemlét tart, előléptetéseket, kitüntetések oszt, s 27-én tovább indulása előtt felhívást intéz Erdély lakóihoz.

1849 nyaráig Kolozsvár a magyarság kezén van, itt székel az erdélyi kormánybiztos, aki a polgári ügyek felelőse. A Bécs kérésére Erdélybe is betörő cári csapatok Grotenhjelm tábornok vezette egységei Urban ezredes császári seregeivel egyesülve augusztus közepén érnek Kolozsvár közelébe. Ekkor báró Kemény Farkas ezredes a város parancsnoka. S bár a polgárok megint a védelmet követelik, amikor Apahida felől az első ágyúlövések hallatszanak, Kemény kivezenyi csapatait a városból. Úgyhogy augusztus 16-án reggel Grotenhjelm tábornok és Urban ezredes kardcsapás nélkül vonulhat be Kolozsvárra.

*

A forradalom és szabadságharc kezdetének az évfordulóját 1873. március 15-én ünnepelték meg először Kolozsvárt. Hory Béla író, árvaszéki elnök, a 48-as események krónikásának a kezdeményezésére pár százan gyűltek össze a Házsongárdi temetőben Bölöni Farkas Sándor impozáns sírjánál. Hegedűs István, a Református Kollégium tanára mondott emlékbeszédet, Bem egykori tábori zenésze, Salamon János és cigányzenekara játszott hazafias számokat. A következő évben már a Redut nagytermében rendezték meg az ünnepséget. 1876-ban a szervezők „Március 15-i Állandó Bizottság”-gá alakultak. E bizottság létesített 1892-ben „1848–49. Országos Történelmi és Ereklye Múzeum”-ot, s indította be ugyanabban az évben Kuszko István szerkesztésében az 1848–49. Történelmi Lapokat. A múzeum a tárgyi emlékeket és dokumentumokat gyűjtötte össze, a havonta megjelenő lap visszaemlékezéseket, doku-

mentumokat között, ápolta a szabadságharc és részvevői emlékét. A múzeum élén bizottság állt, amely célkitűzésének tartotta az emlékhelyek felkutatását, azonosítását s lehetőség szerinti megjelölését is.

Az Ereklje Múzeum bizottsága már tevékenységre kezdetén tervbe vette a szabadságharc két kolozsvári vértanújának illő emlékmű állítását. A millennium alkalmából Schmiel (Sebestyén) Dávid kolozsvári építkezési cégtulajdonos felajánlotta az emlékmű ingyenes felállítását. Rövidesen elkészültek a tervek. A kivégzés és a sírok pontos helyét nem tudták megállapítani, de a közelbe, a vasút területéhez tartozó kis dombra helyezték a két méter magas kereszt alakú talapzatra állított hatméteres obeliszket. A 16 m² felületű vasráccsal övezett emlékműre a következő felirat került:

HONVÉD
VÉRTANÚK
EMLEKE
A hazáért
és a nemzet jogaiért
1849. október 18-án
a bitófán vértanúhalált
szenvedett
Tamás András alezredes,
sz. Csíkmádéfalván 1784. X/16.,
Sándor László őrnagy
az I. székely ezred 1-ső zászlóaljában
sz. Csík-Taplóczán 1796.

Utóbb a sírhelyet is azonosították, s külön kövel jelölték meg. A két kivégzetről időközben számos adat derült ki. Mindkettőjüket Csíkban tartóztatták le, s küldték Urban haditörvényszéke elé, mely 1849. október 18-án mondta ki a halálos ítéletet, s ezt azonnal végre is hajtották. Hosszas előkészület után 1896. október 18-ára tették az emlékmű leleplezésének időpontját. Számos beszéd és zeneszám hangzott el, verset mondtak, koszorúztak. Az első világháború után megrongált emlékművet 1941-ben állították helyre, majd az 1970-es években a felső obeliszket újra ledöntötték, darabjai ma is ott hevernek.

Szintén a millenniumhoz kötődik a Petőfi-emléktábla. Ekkor vállalta elkészíttetését a kolozsvári Felsőbb Leányiskola. Leleplezésére az 1897-es márciusi ünnepségek keretében került sor. Az iskola kórusa énekelt, magyartanára, Versényi György mondott beszédet. Rámutatott, hogy Petőfi többször is járt Kolozsvárra, de majdnem mindig itt, a Biasini szállóban lakott. A felirat látszólag nem kötődik a szabadságharchoz:

Itt volt szállva
PETŐFI SÁNDOR
és neje
1847. okt. 21-től 24-ig.
Megjelölte a helybeli áll.
felsőbb leányiskola kegyele
1897. márc. 15.

1849-ben még ötször látogatott Kolozsvárra Petőfi, s akkor is e falak közt éjszakázott. Az emléktáblát az 1920-as években a város eltávolíttatta. Csak hosszú küzdelem után 1939-ben sikerült visszahelyezni. E táblának is szerepe lehetett abban, hogy a szálloda előtti utcát 1898-ban Petőfiről nevezték el (ma Avram Iancu utca).

1898 az évfordulók esztendeje volt, fél század telt el a nagy események óta. Két fontos színhelyre ekkor került emléktábla.

Az unió kimondásának helyét, a Redutot az egye-

temi ifjúság jelölte meg. 1898. május 30-án a patinás teremben tartott a város ünnepi díszközgyűlést, majd a résztvevők levonultak az utcára, s beszédek kíséretében leleplezték a Fadrusz János tervezte címeres bronztáblát, melyen e felirat volt:

AZ ERDÉLYI ORSZÁGGYŰLÉS
ITT HATÁROZTA EL AZ
UNIO
LÉTESÍTÉSÉT MAGYARORSZÁGGAL
1848. MÁJ. 30.
A FÉLSZÁZADOS ÉVFORDULÓRA
EMELTETTE AZ EMLÉKTÁBLÁT
AZ EGYETEM IFJÚSÁGA
1898. MÁJ. 30.

Ugyanakkor a Redut előtti Belső Monostor utca nevét Unió utcára változtatták. Az emléktáblát a 20-as években leszedette a város, s csak 1941-ben került vissza helyére; a 40-es évek közepén újra eltávolították.

A Bem-emléktábla felállítását az Ereklje Múzeum bizottsága kezdeményezte, s kivitelezését Reimann Károly sírkőgyáros ingyen vállalta. Az aranybetűs svéd gránit táblát december 25-én leplezték le a megye és a város vezetői, valamint a még élő 1848-as harcosok jelenlétében. A Főtér és a Belső Közép utca sarkán álló épület 1848-ban a tudós és politikus Teleki Domokosé volt, ő látta vendégül Bemet. Az örökösök engedélyezték a tábla elhelyezését. Közel egy századig olvasható volt a felirat:

E házban volt megszállva
BEM JOZSEF
honvéd tábornok
1848 december 25-iki
győzedelmes bevonulásakor.

1994 nyarán Kolozsvár polgármestere levakoltatta. Csak hónapok múltán a magyar városi tanácsosok sajátkezü munkájával lehetett a táblát ismét olvashatóvá tenni.

Végül egy újabb keletű emléktáblára is ki kell térnünk: az 1980-as években készítették Stephan Ludwig Roth emlékére. A szász lelkészt és tanárt, nemzetiségi politikust Csányi László kormánybiztos állíttatta hadi törvényszék elé, s a halálos ítéletet – elrettentő szándékkal – végre is hajtatta. Kétségtelenül meggondolatlan tett volt, mint általában minden példastatuálás. Az akkoriban katonai erődítményként szolgáló Fellekváron történt a golyó általi kivégzés. Az északi kaputorony déli oldalára helyezték a fehér márvány emléktáblát, nem annyira a szász hazafi dicsőítésére, mint inkább a magyarok megbélyegzésére. A 11 soros román felirat magyar fordításban így hangzik: „Ezen a helyen végezték ki 1849. május 11-én az ellenforradalmi magyar nemesség parancsára Stephan Ludwig Roth szász tanárt, haladó értelmiségit, az 1848-as forradalom tevékeny harcosát, a szász lakosság és a román nép társadalmi és nemzetiségi jogainak fáradhatatlan támogatóját”.

Az 1848–49-es hősök, nemzetőrök és honvéd közkatonák emlékét leginkább a Házsongárdi temető őrzi. Bizonyára több százra tehető azok száma, akik fegyvert fogtak a szabadságharcban vagy jelenős politikai szerepet játszottak, s ide kerültek pihenőre. Sokuknak nem állítottak illő sírreléket, másoknak – főleg az utóbbi évtizedekben – felszámolták a sírját. Aránylag kevés az olyan emlékmű, amelynek feliratában utalás történik a forradalomban betöltött tisztségre, megszerzett katonai fokozatra.

Az 1848–49. Történelmi Lapok számról számra re-

gisztrálta az elhunyt szabadságharcosok fontosabb adatait, s 1894. november 1-i számában Emlékezzünk a halottakról címmel közzé is tette a Házsongárdban nyugvók névsorát. Ennek összeállítója Knapienszky Kázmér, az 1848-as lengyel légió Kolozsvárt maradt tagja volt. Ő elkészítette a temető teljes feltérképezését. Mindnyájunk vesztesége, hogy becses munkája 1896-ban bekövetkezett halála után elpusztult. Az ő halálával is magyarázható, hogy a lista beígért kiegészítése elmaradt. Ez a 39 sír szerepel a kimutatásban:

1. Cibulszki Pál (1807–1862) 1848–49-es lengyel legionista;
2. Széki Sz. Léleki Kovács Dénes (1810–1872) a 137. honvéd zászlóalj főorvosa;
3. Hirschfeld Sándor (†1849) a 11. zászlóalj közhonvédja a piski csatában;
4. Magyarosy Ferenc (1828–1884) honvéd hadnagy;
5. Vass Pál (†1849) a 11. honvéd zászlóalj századosa;
6. Dobray Sándor (1834–1876) mexikói önkéntes;
7. Bíró László (1820–1871) honvéd tűzmester, színházi gépmester;
8. Szatmári Károly (1831–1886) honvéd százados;
9. Reinisch Ágoston (1801–1884) Abrudbányáról, képviselő 1848–49-ben;
10. Keller János (†1850) mint státusfogoly halt meg 40 éves korában;
11. Peraczy Mihály (1809–1864) honvéd ezredes;
12. Gyertyánosi Koncz György (1803–1851) honvéd százados;
13. Harai Viktorné Török Julianna (†1853) 1849-ben menekült férje számkivetésében osztozva Nagybányán halt meg;
14. Harai Viktor (1818–1882) honvéd százados [a sírkövön a név y-nal írva!];
15. Bányai Vitális (1815–1888) honvéd tüzér főhadnagy;
16. Buday Károly (†1873) honvéd tiszt, ékszerész;
17. Hirschfeldi Sturm Titusz (†1866) honvéd százados;
18. Miskolczi Kiss József honvéd;
19. Ilosvai születésű Némethi András (1797–1874) 1848–49-i honvéd tüzértiszt;
20. Szabó Imre (†1854) 1848–49-es honvéd tüzértiszt, református segédtanár, meghalt 26 éves korában;
21. T. Barcsai Zsuzsanna, T. Csernátoni W. Jánosné és leánya T. Csernátoni Eleonóra – nagyenyedi menekültek, Kolozsvárt haltak meg 1849-ben;
22. Szabó Gusztáv (†1880) honvéd tüzér főhadnagy;
23. Nánási György (†1861) honvéd tizedes;
24. Bruszt Elek (1818–1850) honvéd, meghalt Macedóniában, Brusában;
25. Bong Miksa (†1884) honvéd tiszt;
26. Kucsábinszki Domokos (1829–1883) 1848–49-es lengyel legionista, vonatvezető az államvasútnál;
27. Borosnyai László (1810–1878) honvéd százados, kerületi hadbiztos;
28. Szentpéteri István (1807–1849) elhullott a csatában;
29. Madéfalvi Tamás András (1784–1848)[sic!] vértanú, kötél által kivégezték;
30. Sándor László vértanú, kötél által kivégezték;
31. Asbóth Flóra, Asbóth Lajos tábornok neje (†1876);
32. Tompa János (1814–1885) városi főmérnök, honvéd tüzérszázados;
33. Köpe Sándor (1830–1880) honvéd százados;
34. Gróf Bethlen Gergely;
35. Bartók József (†1849) tűzmester, nyolc csatában vett részt;

36. Ujfalvi Sándor (1792–1866) 1848–49-es kormánybiztos;

37. Asztalos Pál (†1849) képviselő, kormánybiztos;

38. Muszka generális Kapet (†1849);

39. Tapliczai Botár József „lovass őrnagy francia becsület légió és vaskoronarend vitéze”.

A fenti, már dokumentum értékű névsorból bár csak Szentpéteri István nevének említik, hogy a harc tereken esett el, Hirschfeld Sándor, Vass Pál és Bartók József halálának dátuma is erre enged következtetni. Tamás András és Sándor László neve csak részben illik a névsorba. Sokáig azt hitték, hogy kivégzés után a temetőbe hozták holttesteiket. Így 1869-ben Tamás Andrásnak emlékoszlopot is állítottak a II.C parcella alá. E nagyon töredezett, megkopott oszlopon még kibetűzhető a – téves halálának dátuma – felirat:

Emlékére
volt cs. k. huszár őrnagy
később honvéd alezredes
Cs. Madéfalvi
TAMÁS ANDRÁSnak
ki szü. oct. 26. 1784.
haza iránti szeretetért
mint vértanú kiszenvedett
Kolo'svárt nov. 9. 1849.
Emelve
Cs. széki honvéd egylett által több lelkes
kolo'svári
polgárok hozzájárultával
1869.

A névsorban felsoroltak közül ma ismerjük Szathmári Károly, Reinisch Ágoston, Haray Viktor, Bányai Vitális, Bruszt Elek, Bethlen Gergely, Ujfalvi Sándor és Asztalos Pál sírját, feliratos követ. Persze, nem zárható ki, hogy néhányuk nevét még őrzi egy-egy felirat. Sajnos, az 1896 tavaszán ide temetett Knapienszky Kázmér sírja is elpusztult.

A továbbiakban a szabadságharcra kapcsolatba hozható halottak számunkra ismert, többségében ma is meglévő sírját betűrendben vesszük számba. (Alulírott Tört. kövön és porladó kereszten című 1997-ben megjelent kötetében a sírok pontos betárolása is megtalálható.)

1. Albach Géza (1829–1900) honvéd főhadnagy, Kolozsvár polgármestere;
2. Asztalos Pál (1816–1849) korhű oszlopának felirata: „Országos képviselő, kormánybiztos, tevékeny buzgó hazafi ASZTALOS PÁL földi maradványait zárja e sírhant. Nemzete választottai közt szilárdul állva életében polgári tiszteletet, halála után kortársai részt vevő könnyűt méltán kiérdemelte. Földi sár házából megvált élete 33-ik évében, 1849.”;
3. bácsi Balázs Márton (1824–1895) „1848/49-es eseménybajnok”, a kis követ pár éve elpusztították;
4. Bányai Sámuel [évszámok nélkül] városi tanácsjegyző, 1848/49-es honvéd százados;
5. Bányai Vitális (1815–1888) 1848/49-es tüzér főhadnagy, sírverse: „Becsület és haza / volt vezér csillaga, / élete csalódás / és szenvedés vala”;
6. Bardócz Sándor (1817–1892) minorita lelkész, 1849. október 6-án mint az aradi rendház tagja, ő kísérte a vesztőhelyre, s gyóntatta meg Schweidel József és Török Ignác honvéd tábornokokat;
7. Bartha János (1825–1911) városi tiszt főorvos, 1848/49-es honvéd;
8. Berde Mózsza (1815–1893) 1848-as országgyűlési

- képviselő, kormánybiztos, az Unitárius Egyház jótévője;
9. gróf Bethlen Gergely (1810–1867), a Kossuth huszárezred szervezője, a vizaknai, piski csaták hőse, hamvait 1903-ban helyezték a város adományaosztó díszsírjára, márványportrét svéd gránit oszlopán a felirattal: „Harcolt a hazáért 1848-ban mint ezredes, a világszabadságért mint olasz tábornok”;
 10. Brassai Sámuel (1800–1897) 1848-as kolozsvári nemzetőr hadnagy, majd a pesti Hadi Főtanoda tanára; tudós, egyetemi tanár, mellszobros sírelméket 1910-ben emelték;
 11. Bruszt Elek (1818–1850) korhű, urnával díszített kővének beszédes felirata: „Vándor, ha tudni vágysz kiért virrasztott itt bú és fájdalom, erre csak sóhaj felelhet, a BRUSZT ELEK emléke ez. Honfié, ki hogy hazája szent jogait védelmezte, távol földre üldözötten menekült, s Macedonia dicső virányain sírba szállt. S most csak a szellő fuvalma hozza által szép hónapnak a távol sírből költ sóhajt. Született Kolozsvárt 1818-ban. Meghalt Brüsszában 1850-ben”;
 12. Nagyörgényi Csiszár József (1833–1893) 1848/49-es honvéd alvadász, főszolgabíró, az egyik legfiatalabb honvéd, 1849 augusztusában bal karját vesztette a csatában;
 13. Debreczeni György (1800–1864) 1848-as nemzetőr huszárfőhadnagy, városi mezei rendőrkapitány;
 14. Debreczeni Márton (1804–1851) író, az 1848-as erdélyi országgyűlés unió-bizottságának tagja, Kossuth tanácsosa;
 15. gróf Esterházy Kálmán (1830–1916) 1848-as honvéd huszár hadnagy, Kolozsvár főispánja, az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöke, jobb karját vesztette a szabadságharc csatájában;
 16. gróf Esterházy Miguel (1825–1923) „a Sándor-husárok kapitánya, 48-as honvédtiszt, szabadsághős, aradi fogoly”, őt tekintették az utolsó 48-as honvédtisztnak;
 17. Éjszaky Károly (1818–1907) író, mérnök, Fejér megyei önkéntes honvéd, tábori mérnök, a honvédelmi bizottmány titkára;
 18. kövendi Fejér Márton (1812–1865) ügyvéd, Aranyosrév képviselője az 1848/49-es pesti országgyűlésen;
 19. Finály Henrik (1825–1898) történész egyetemi tanár, 1848-as tüzér;
 20. id. Grois Gusztáv (1811–1874) kolozsvári főbíró 1847–1849 között;
 21. Gyergyai Ferenc (1799–1874) nyelvész, muzeológus, Kolozsvár jegyzője 1848/49-ben, országgyűlési követ, később királybíró;
 22. Gyergyai Sámuel (1794–1851) kincstári titkár, 1848/49-es honvéd, várfogságra ítélve, sírja elpusztult;
 23. Haray Viktor (1818–1882) színész, 1848/49-es honvéd százados;
 24. Inczedy Sámuel (1811–1893) 1848/49-es honvéd ezredes, a 11. zászlóalj parancsnoka, Bem legkedvesebb alvezére, csak „INCZÉDY” felíratú márványoszlopát az 1980-as években elpusztították;
 25. Jakab Elek (1820–1897) történész, honvéd alkapitány, megírta a forradalommal kapcsolatos emlékeit: Szabadságharcunk történetéhez (1880);
 26. báró Jósika Miklós (1794–1865) regényíró, 1848-as országgyűlési követ, a honvédelmi bizottmány tagja, 1850-ben távollétében halálra ítélték, Drezdából szállították haza hamvait;
 27. Kontur Ferenc (1818–1886) 1848-as honvéd;
 28. Kőváry László (1819–1907) történétíró, 1849-ben az erdélyi hadsereg haditudósítója, megírta Erdély történetét 1848–49-ben (1861);
 29. Martin Lajos (1827–1897) matematikus egyetemi tanár, a repülés úttörője, 1848-as honvéd tüzér;
 30. Méhes Sámuel (1785–1852) tanár, szerkesztő, Kolozsvár 1848/49-es országgyűlési követe;
 31. gróf Mikó Imre (1805–1878) író, politikus, az 1848-as agyagfalvi székely nemzeti gyűlés elnöke;
 32. Nagy Lajos (1828–1910) tanár, költő, unitárius egyházi főjegyző, 1848-as honvéd huszár;
 33. Nagy Péter (1819–1884) tanár, református püspök, 1848-as gyutacsgyár alapítója és vezetője;
 34. Paget János (1808–1892) angol orvos és író, Bem szárnysegéde a szabadságharc csatájában;
 35. Reinisch Ágoston (1801–1884) Abrudbánya 1848/49-es országgyűlési képviselője;
 36. Salamon János (1825–1899) cigányprímás, 1848/49-ben a 31. honvéd zászlóalj karmestere, Bem tábori zenésze, közadakozásból emelték dombormű-portrét sírkövét;
 37. Sáni László (1817–1881) tanár, 1848/49-es országgyűlési követ, Kossuth bizalmi embere;
 38. Sárkány Ferenc (1822–1896) tanár, 1848/49-es honvéd hadnagy;
 39. gróf Schweinitz Gyula (1824–1892) 1848/49-ben a császári hadsereg hadnagya, majd főhadnagya, utóbb magyar honvéd alezredes;
 40. Szabó Sámuel (1829–1905) tanár, 1848/49-es honvéd főhadnagy;
 41. Szathmári Károly (1831–1886) 1848/49-es honvéd százados;
 42. Székely Lajos (1825–1914) 1848/49-es honvéd;
 43. Ujfalvi Sándor (1792–1866) királyi meghívott az 1848-as országgyűlésen, emlékiró;
 44. tassi Végh Bertalan (1813–1902) 1848/49-es huszár ezredes, Aradon halálra ítélték, majd ítéletét várfogságra változtatták, kriptáját eladták;
 45. Vogel Károly (1829–1906) nyomdász, 1848/49-es honvéd altiszt;
 46. gróf Wass Albert (1819–1911) 1848/49-es honvéd tiszt.
- A fentiek közül hét sírkő már nincs az eredeti helyén, vagy megfordították, s rá új halott(ak) neve is felkerült. Csak Kelemen Lajos utalásából tudjuk, hogy itt nyugszik Zsákodi Horváth Ignác 1848/49-es honvéd huszár alezredes, emlékiró. A sír helyét nem ismerjük. A korabeli sajtó adott hírt arról, hogy gróf Leiningen-Westerburg Károly 1848/49-es aradi vértanú özvegyét, törökbecsei Sissányi Erzsébetet (1826–1898) a Jósika-kriptába temették második férje, gróf Bethlen József 1848/49-es huszárszázados mellé.
- Másfél századdal a forradalom és szabadságharc után Kolozsvárt közel félszáz emlékhely utal az egykori nagy eseményekre. Igaz, a szamosfalvi vértanú emlékművét helyre kellene állítani, az unió-emléktábla sorsát is jó lenne tisztázni. A temető nem egy 1848-as sírja gondozásra szorulna. S talán egyszer emléktáblát lehet majd helyezni a kolozsvári városházára, hogy ott kezdődött a forradalom Erdélyben.

I. Erzsébet angol királynő alakja a 16–17. századi magyar irodalomban

A magyar protestantizmus egyik másnemzetiségű hőse, akinek alakja körül szinte legenda formálódott már annak életében, s még inkább a halálát követő évszázadban, I. Erzsébet angol királynő 1558-tól 1603-ig uralkodott. Hosszú országlása alatt Anglia szinte teljesen átalakult, elszigetelt, fél-katolikus, fél-reformált országból tengeri nagyhatalommá és az európai protestantizmus egyik erősségévé változott. Hogy ebben mennyi szerepe volt a „szűz királynő” okos politikájának, mennyi jól megválasztott minisztereinek és tanácsadóinak, s mennyi a külpolitikai helyzet és a hatalmi viszonyok sajátos alakulásának, most ne firtassuk; csupán a „magyar visszhang” számbavétele már-már szétfeszíti egy rövid írás kereteit.

Kezdjük azzal, hogy néhány Angliát járt magyar találkozott, s némely esetben szót is válthatott I. Erzsébettel. A fiatal Berzeviczy Márton, aki két évtizeddel később mint Báthory István lengyel király diplomatája vonult nyugalomba, 1564-ben Miksa császár követeként járt Angliában és elkísérte a királynőt Cambridge-be, ahol a tanulóifjúság színelőadásokkal ünnepelte a koronás fő látogatását. Harminc évvel később Zalánkeményi Kakas István kolozsvári polgár járt az erdélyi Báthoryak követségében Londonban, ahol Essex grófján kívül a királynő is fogadta; egy Zamojszkihoz írt levelében Kakas említi Erzsébettel, ezzel az „incomparabilis matrona”-val folytatott tárgyalásait. Nem sokra rá, mert 1595 nyarán, két magyar teológus, Újfalvi Imre és Váczi Gergely is felkeresik Angliát, járnak Cambridge-ben és Oxfordban is és távozásuk előtt még ellátogatnak Greenwichbe, egy vasárnapi napon, amikor a királynő is éppen ott tartózkodik és meghallgatja Whitgift canterbury-i érsek prédikációját. Whitgift bejegyzi nevét Újfalvi Imre emlékkönyvébe; a királynő nem, de ettől még fogadhatta a ritka magyar vendégeket, s válthatott szót is velük.

Volt egy latinul író, de korabeli magyar humanista is, aki versben dicsőítette I. Erzsébetet – Budai Parmenius Istvánra gondolok, aki Hajóraszállás (De navigatione) c. hosszú költeményében „aranykort” emlegetett a királynő uralkodásával kapcsolatban. Idézzük néhány sorát Csorba Győző fordításában: „Az, hogy az Isten előtt oly kevés hölgy ül a trónon, / mint Astraea, midőn még nem szállt vissza az égbe, / s földi királynő volt –, hát ez nyilván, hogy aranykor”. A királynő képe még egyszer feltűnik a versben, ahogy „tornyából a jeges Temzére lepillant” s látja ott Sir Humphrey Gilbert hajóját, amely az Újvilág felfedezésére indul... Mint tudjuk, Budai Parmenius élve már nem tért vissza erről a nehéz és hosszú hajóútról. 1583-ban, még a kor viszonyai szerint is fiatalon érte a halál.

A királyi Magyarországon is számon tartották az angol királynőt: Bornemisza Péter több ízben emlegeti őt Postilláiban. Egyszer, csak hogy regisztrálja a különleges helyzetet: „Angliát, Scotiát asszony ember bírja” (ekkor még élt Stuart Mária is), hogy aztán 1578-ban idézze Erzsébet egy bölcs mondását arról, hogy az istenfélő embernek jobb nehezen, sőt nyo-

morultul élnie, mert úgymond, ha „igen kedvén való módon” él, az „kevélyé és bolonddá” teszi, vagy teheti az embert. (Bornemisza Péter: Válogatott írások, Bp. 1955, 216). Megjegyzendő, hogy Bornemisza nagyon kevés uralkodóról mond jót prédikációiban és az Ördögi kísértetekben – az angol királynő a kivételek közé tartozik.

De Bornemisza, mint tudjuk, a reformált vallás híve volt; a katolikusok sokkal kevésbé kedvelték I. Erzsébetet. Igaz, fennmaradt magyarul egy olyan angolból fordított szöveg, amelynek szerzője még fűz bizonyos reményéseket a királynőhöz. Ez Edmund Campion (Campionus) jezsuita atya, akinek híres polémikus művét, a Tíz okokat még Balassi Bálint kezdte fordítani, de annak halála után Dobokay Sándor atya fejezte be és adta ki 1607-ben. A Tizedik ok c. fejezetben, amit tehát Dobokay fordított, Campion még (1580-ban!) úgy fordul Erzsébethez, mint-ha Angliában még nem dőlt volna el a régi és az új hit közötti küzdelem. Felsorol számos régi királyt és így folytatja: „Hallgassad hát Erzsébet, hatalmas királyné asszony... azt beszélem én tenéked, hogy Calvinus és ezek a fejedelmek égi mennyországba semmiképpen sem férhetnek... Állj melléjük azért ez dicseretes fejedelmeknek, hogy ekképpen a te eleidhez, a te nagy elmédhez magadat illendően méltónak lenni ez világ láttára megmutassad”. A jezsuita intése nem talált meghallgatásra; magát Campiont, aki illegális hittérítő munkát végzett Angliában még 1580-ban lefogták és egy év múlva kivégezték.

A 17. század húszas éveiben jelentősen megélénkülnek a személyes angol–magyar kapcsolatok. Szepsi Csombor Márton, aki 1618 májusában jár Londonban, útleírása, az Europica Varietas (1620) angol részében említi, hogy látta a Tower előtt „a nagy öreg réz álgúy” sokaságát, amelyeket „a jó emlékezetű Ersebet királyné asszony az tengeri hartzakor az Spanyoluktuul nyert”, majd később a Westminster Abbey leírásakor megjegyzi, hogy itt, a Monostor „nagy rettenetes templomában” nyugszik a megboldogult királyné teste. Ezután Szepsi Csombor jár a Whitehall palota labdaházában is, majd a St. James Park kapujánál észreveszi I. Erzsébet képét ezzel a felirattal, amit természetesen közöl beszámolójában: „Vivat Regina Elizabetha”.

A következő utalás a királynőre nem magyar földön íródott, de ugyancsak magyar protestáns szerző tollából való. Szenci Molnár Albert írja, Heidelbergben, 1621-ben kiadott „Imádságos könyvecskéje” előszavában, amit két magyarországi asszonynak, Échi Orsiknak és Szegedi Annának ajánl: „Hieronymus idejében az szent asszonyok mind írástudók voltak, az kiknek ő nagy becsülettel írott leveleket... Az mi időnkben teljes volt az keresztyén világ az angliai Erzsébet királynéasszonynak szép tudományokkal tündöklő, tiszta életinek hírével-nevével, melynek istenes birodalma alatt közel ötven eszten-deig volt Angliaországnak kívánatos szép csendes-sége és békessége, ennek idejében tisztult ki az Nagy-Britannia országból minden pápistaság”. Szenci Molnár megnevezi azt az ismerőst is, aki őt

Erzsébet műveltségéről és külföldi protestáns kapcsolatairól informálta – Johannes Rudolf Lavater az, Bullinger unokája (Szenci Molnár Albert Válogatott Művei, Bp. 1976. 335–336).

De ha a protestáns szerzők elismerő hangon és meleg szavakkal méltatták a „jó emlékezetű” királynőt, a katolikus hitvitázók inkább elítélő, vagy lekicsinylő módon szóltak róla. Pázmány Péter például gúnyosan említi Kalauz c. művében, hogy Erzsébetet „a Calvinisták az egész Angliai Ecclesia fő lelki pásztorának tartották”. Néhány évtizeddel később Pósházi János (aki egyébként maga is megfordult Angliában) Igazság istája c. könyvében idézi Pázmányt és megmagyarázza a magyar olvasónak, hogy ez VIII. Henrik óta így van Angliában, tehát „a nagy emlékezetű Örzsébet Királyné Aszszony” mindössze a hagyományt követte, amikor megtartotta az egyházfő tisztségét.

Tíz évvel később az ugyancsak nagytudományú és külszágot járt Tolnai Fabricius István megírja protestáns szemszögből a maga ellen-kalauzát Igaz keresztyéni tudomány és vallás útára vezető kalauz (Kolozsvár, 1679) címen. Ebben hosszan foglalkozik az (általában Angliában is tanulmányozott) angol reformáció történetével, s így természetesen I. Erzsébet szerepét sem hagyja szó nélkül:

„Eduard hólta után a Sátán Mária Királyné által megzavará ugyan e szép reformatiót mindaz által Isten az övéit el nem hadgya, hanem Mária hólta után Erzsébeth Királyné szívét fel-indítá, ki (...) e szép reformatiót a helyére állítá 1562. esztendőben”.

De Erzsébet királynőről a legszebb emléket magyaráz megcsicsa egy Hollandiában tanuló erdélyi teológus állította. Ez a mintegy tizenkét sor vers egy 1690-ben Franekerben kiadott könyv függelékében maradt fenn, amelynek címe M(ező) Bándi P. Sámuel Rövid magyarázattya a LXVIII. Soltárra. Ezt az 56 versszakból álló verset Jankovics József már köz-

zétette a Régi Magyar Költők Tára 17. századi sorozatának 14. kötetében Üdvözlővers Bándi Pap Sámuelhez címmel. Véleményem szerint azonban ez nem igazán üdvözlővers, inkább magyarázó-epilóg-szerepe van a könyvben, amelyet a szerző két főrangú hölgynek, Teleki Mihályné Weer Juditnak és Wesselényi Pálné Béli Zsuzsannának ajánl. Mivel a vers szerzője nem nevezi meg magát, de nem is fordul felszólító módban a szerzőhöz, úgy gondolom, azonos Bándi Pap Sámuellel. Annál is inkább, mert a vers témája „A fejedelmi asszonyok dicsérete”, s tartalma voltaképpen történeti áttekintés, amely a bibliai Deborától Orániai Vilmos feleségéig, Stuart Máriaig dicsőíti az arra érdemes hősnőket. Mivel a versben központi szerepe van I. Erzsébetnek, szeretném ezt az írást a később Oxfordba is ellátogató erdélyi református peregrinus, Bándi Pap Sámuel szavaival befejezni, azokkal a sorokkal, amelyekben a protestáns Angliát megalapozó uralkodó alakját idézi:

„Elizábeth kit tisztelt Britannia
Jésus Népének erős Debórája
Ez Sponyol Háznak kevélységét rontya
s ugyan tapodgya

Tenger tsudálkozik Aszszony erején
Ékes hadait hordozza tsendeszen
Bus habjain, igaz Hit győzedelmén
örvendez igen

Elizábeth Aszszony állittá lábra
A tiszta vallást széles Európába
Győzedelmével Semirámis mássa
éltében vala...”

GÖMÖRI GYÖRGY

A székely székek határai, életsorsa a felvilágosodás évtizedeiben

1. Elöljáróban

A székek életsorsa, területük bővülése, megfogyatkozása olyan kérdéskör, amelynek vizsgálata nélkül hézagos a társadalom rajza, foghíjas az intézménytörténet és csonka a politikátörténeti rekonstrukció is. Az erdélyi művelődéstörténet igazgatástörténeti vonatkozású szektora gazdag irodalmat kínál.¹ Tanulmányok, könyvek tucatjai emelik a közfeladatok megoldásának ezt a sokszázados múltú alakulatát, a „tekintetes vármegyét”; a „nemes széket” mikor a hagyományos értékeink, öngazgatásunk erődítményét, végvárát látva benne, mikor a maradiság, az önkény, a hatalmaskodás szimbólumát.

Napjainkban a vármegye iránt,

mint sokcélú, politikai életkeret iránt azért is megnövekedett az érdeklődés, mert rövidesen ismét napirendre kerülnek az újramegyesítési munkálatok. Hasonló műveletek során pedig az esetleges változtatást befolyásoló tényezők, megfontolások várható módon nem egyenértékű két nagy csoportra oszthatók. Az elsőbe, amelyet autonóm jellegűnek is mondhatnánk, azok a módosítást követelő rendelkezések, reformok tartoznának, amelyek az öntörvényű fejlődés, az önállóság, a más, külső tényezők által nem befolyásolt adminisztráció kívánalmait, az efemer szempontok által nem befolyásolt élet produktumait.

A másodikba – nevezhetnők a

heteronóm tényezők csoportjának – azok a módosító beavatkozási törekvések tartoznának, amelyeket más, külső célkitűzések (az igazgatást jármukba fogó, szolgáltatukba állító, rendszerint politikai jellegű érdekek) szolgálata diktál.

A következőkben a sokszínű előzmények parlagján tallóznánk, történeti példázatokot kínálva megfontolkodtatásként.

2. A bizonytalan faluközösségi széki határok

Tagányi Károly szerint a földközösség klasszikus földje Erdély.² A Székelyföldön, földrajzi okok következtében is, a társadalom fejlődésével, az egész jogrendszerrel szoros viszonyt teremtve, ennek

az intézménynek a súlya, jelentősége igen nagy. A tulajdonviszonyok alakulása (az erdők és legelők racionális, közösségbeli használata), a földrajzi feltételek (az például, hogy a havasok, hegysek, erdőborította tájak túlsúlya itt igen-igen nagy), együtt járt a szilárd, tartós határvonalak helyenkénti hiányával. Így maradtak meg oly sok évszázad múltán is a hatalmas széki közösségi erdő-, legelő-birtokok, az osztatlan, több community használatában álló „köz élőhelyek”, a falu-bokrok békességes, együttes használatában, birtokában.

A 18. században azonban mind többször említik forrásaink a megfogyatkozó faizási, szénacsinálási, csordalegeltetési lehetőségeket. A manufaktúrák, az ipari tevékenység szintén növeli a gondot: fogyatkozik az erdő. A tulajdonjog biztosítása (a birodalomban már sorra kerülő és Erdélyben is napirenden lévő úrbérrendezés miatt is) nagyobbra növekedett súlyú mozgató erővé; igazgatást követelő tényezővé vált. A korábban is fel-fellobbanó határvillongások gyakoribbakká, a határviták tanúk százait, ezreit mozgósító perekké, perfolymokká váltak. Per folyik a Hatodért, a kilenc község havasáért, Marosszék közhavasaiért és így tovább. Jellemző, hogy amikor a főkormánysszék 1785-ben a földközösség megléte felől érdeklődik, Udvarhelyszék a véle kapcsolatos határvillongásokról nyilatkozik.³

Igen-igen tanulságosak ilyen szempontból az úgynevezett csíkszentimrei határper⁴ közel 1400 oldalas, 18. századi periratai. Ezek között szerepelnek a főleg 1732. és 1777. évbéli tanúvallatások, de 1554–1696-ból való bizonyosságok is, amelyek székek közötti, sok helyütt még meg nem szilárdult határvonalakról tudósítanak. Jellemző, hogy ez a Csíkszentimre és Bardóc fiúszék közötti torzsalkodás még 1841-ben is tart. A „bardócszéki terrénumokba beléharapózó” csíki faluközösségek miatt felparázsló vita általánosabb problémákat vet fel. Olyat, mint például az, hogy hol van a határ Csík-, Gyergyó-, Háromszék és Udvarhelyszék között. Sokak szerint „a Havasok és hegyek tetejei tartják a méfát”. A Bardóc fiúszékiek azt is követelik, hogy „a Nagy-Kormos-Kőtől fogva,

által a Piliskéig mindenütt az hegyek élein és tetején légyenek a határuk”. Szentmihályi, szentimrei, szentsimoni, csatószegei valomástevők szerint a homoródalmási és a csíkszögödi határ a „Kis- meg a Nagy-Kormos-Kőnél conterminálódik”.

Azt, hogy a „tusnádi, verebesi és kozmási határok a hegyek élin conterminálnának Nagy- és Kisbaczonnal” – sokan tagadják. Szerintük Bacon felé „a hegyen sokkal belől” húzódik a határ. Egyes valók pedig úgy tudják, hogy a zsögödi és a homoródalmási faluközösségek erdős helyeit a Kis-Kormos Köve választja el.

Daniel Lőrinc uram jobbágya, Bíró János felsőrákosi (Felső-Fehér megyei) lakos. Ő elmondja, hogy „...az udvarbíránk megparancsolta, hogy mennyünk ilyen vagy amolyan fenyőfáért, s azt nem bánták, akárhonnán vittük, ... s nekünk oda kellett mennünk, ahol parancsolat szerint való fát tanáltunk”. Ugyanúgy laza tulajdonjogi keretekről, erdőhatárról, valamint Felső-Fehér megye, Csík-, Gyergyó- és Kászonszék valamint Udvarhelyszék ki nem metázott, özszemosódó közhavasairól számol be a szintén felsőrákosi Lőrinczi István. A Daniel-udvar őt is küldte fenyőfáért, és „én – mondja a tanú – nem kérdeztem hová való, hanem odamentem s vág-tam”.

Az 1777-es tanúvallomás megörökítette azt, hogy a Kis-Jáhoroson a tusnádi, kozmási, verebesi és lázárfalvi embereknek „szerre esztenájok szokott lenni”, de a bardócszékiekkel a határt nem tudják. A tusnádiak ugyanakkor azt vallják, hogy ők a nagybaconiakkal a Nagy-Jáhoroson a kuruc világban békességesen szénát csináltak, „a határ felett nem virgotunk – mondják –, hanem békességben voltunk, arra nézve bizonyos terminusát a határoknak nem is igen vizsgáltuk”.

A székey székek közül elsősorban Csík-, Gyergyó- és Kászonszék Kárpátok-beli, keleti megyéi voltak kiteve időnkénti kiigazításoknak.⁵ Itt Moldva és Havasalföld szomszédságában, hasonlóképpen, mint a belső, a hargitai térségekben lassan stabilizálódtak a székek életterét is kijelölő országhatárok. A plájások (őrállók, strázsák) vigyázták a passzusokat, véghelyeket, vámkokat, szoro-

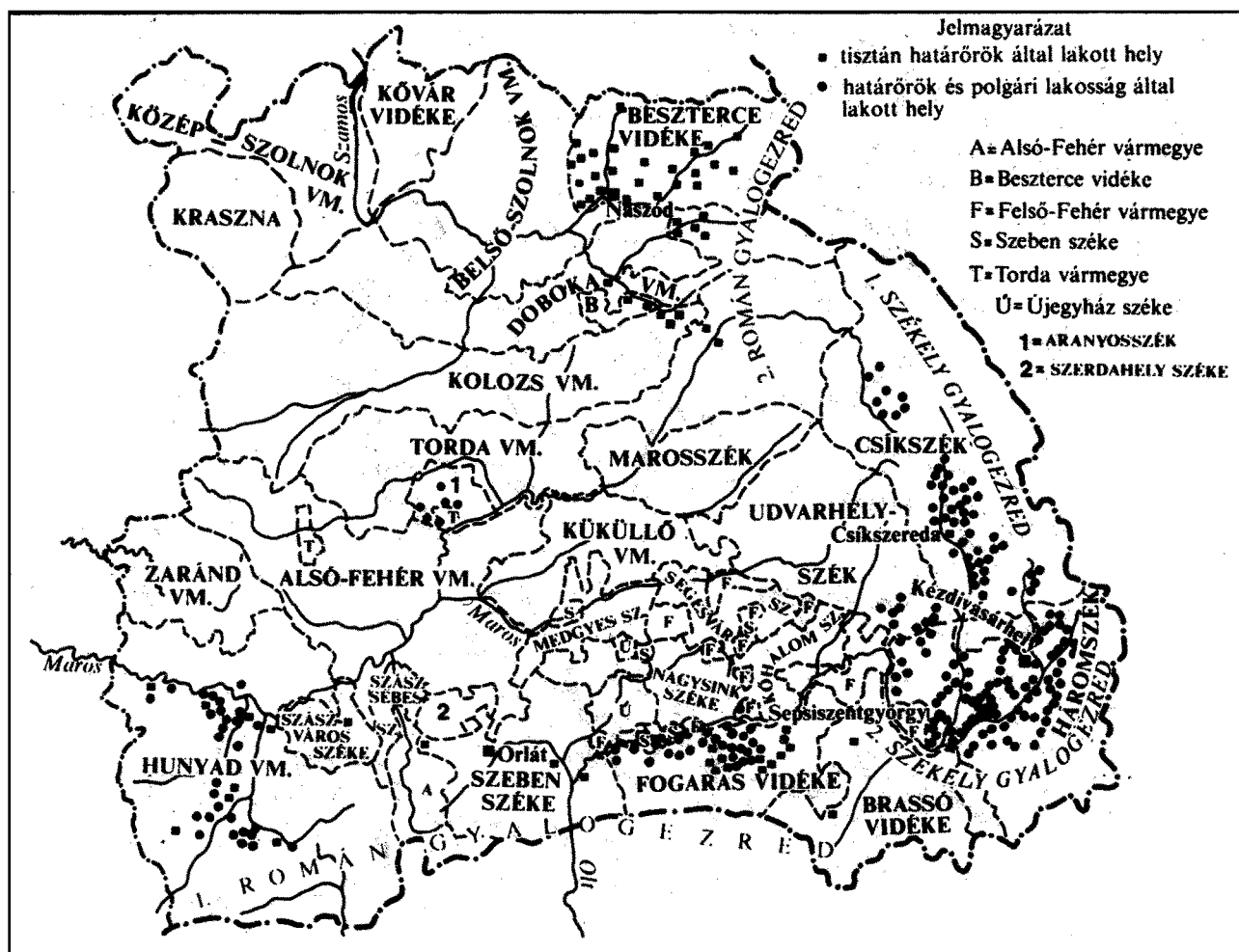
sokat, de az azok között elterülő erdők, legelők, tisztások, hegyes-völgyes lakatlan rengetegek vonzották, „béharapózásra” sarkallták a tanyák, szállások kisállattartó lakóit. 1769-ben (a Vaskaputól kezdődőleg) 54 hegyet, havast csatoltak Erdélyhez. Ezekből után a határhozredek katonáinak tulajdonába tartozó ruházati, lóbeszerzési és más alapokat formáltak. 1783-ban pedig, akkor már „revindikált havasok” néven (ebből született meg a Csíki Magánjavak vagyonszösség), csatolódtak a székey székekhez is, határbővülést eredményezve. Figyelmeznünk kell azonban arra, hogy e változások „a közjogi alkatrészeket” nem gyarapították, nem rendezték új alakulatokba, csak a régi egy kis részét növesztették meg.

Hangsúlyossá éppen azt szeretnők tenni, hogy a 18. században a közigazgatási egységek – faluközösségek, székek, megyék, sőt országrészek – határvonalai még sok helyütt kétesek. És ugyancsak ekkor válik lendületesebbé a bizonytalan, vitatható „limes”-ek pontosabbá tételének, rögzítésének folyamata is. Hozzáfűznők: egy olyan immanens módosítási, cselekvési menetben, amely autonóm alakulásnak, reformálásnak is minősíthető.

3. A provinciális és a militáris közigazgatás egyvelege

Magyary Zoltán, a közigazgatás fogalmát elemezve nevezi azt az állam adminisztrációjának. Majd fejtegetéseit azzal zárja le, hogy: „a közigazgatást úgy határozhatjuk meg, hogy az az állam szervezete, a közfeladatoknak ezek természete által megszabott módszerrel a jogrend keretében való eredményes megoldására”.⁶ Az állam szerepének megnövekedését tükrözi ez a definíció; mint ahogyan az is jellemző, hogy míg korábban az állam csak a belső és külső védelem, a rendészet és a hadsereg fenntartását, valamint az igazságszolgáltatás felső szintjét sajátította ki, újabban mindinkább bővíti feladatkörét. Nos, ez a folyamat igazából a 18. században veszi kezdetét. Ekkor, 1732–37 táján történnek meg az első kísérletek is arra, hogy Erdélyt teljesen katonai igazgatás alá helyezzék.

A kásznai eredetű Bornemisza János kancellár védelmezi akkor Erdély maradék „államiságát”,

azt, hogy a gubernátor erdélyi legyen, ne uralkodjék el a „de nobis sine nobis” elve, ne diadalmaskodjék a teljes mértékű haditanácsi uralom és a militáris igazgatás. 1762 és 1770 között még így is három generális követi egymást a főkormányzók elnöki tisztjében (Adolf Buccow, Hadik András, Carol O'Donnel).

A központi hatalom és a kis autonóm öngazgató közösségek viszonya nagy mértékben átalakul. Az állam, a legjelentősebb makroorganizmus, növeli a belső kohéziót és ennek érdekében lázasan reformál, központosít.

A felvilágosult abszolutizmus-kori centralizáció e folyamat rendjén éppen a Székelyföld egy részén épített ki sajátos igazgatási formákat. Ismeretes, hogy 1762 és 1764 között erőszakos módszerekkel rákényszerítették a határőr katonai státust Csík- Gyergyó- és Kászonszék, Háromszék, Bardóc-füszék székely szabadjaira, (a primipilusokra, pixidariusokra, de még az armalistákra is). Ezt

követően Erdély 294 helységében, a határőrvidéken (Militär-Gränze) uralkodóvá válhattak a katonai igazgatás, már nem széki státútum, hanem a hadi rendtartás alapján. Egyeduralmi zónákat azonban a Székelyföldön most sem tudtak kialakítani. Ott nem voltak tehát olyan összefüggő, a polgári közigazgatástól teljesen elkülöníteti katonai kerületek, mint a horvát-szlavón, vagy a

egyedüli kormányzó erő és hatalom⁷. Székely viszonylatban az igazgatási rendszer még inkább a tiszta polgári (provincialista) és az elegyes (katonai és provincialista) típusok váltak uralkodóvá. Az 1848 után közétett adatok tanúságtétele szerint a csak határ menti katonai uralom alá tartozó mezővárosok és falvak száma igen kevés: 1810. évbéli összeírás⁸ szerint:

	Tisztán határőrkatona		Elegyes határőrkatona és polgári	
	város	falu	város	falu
I. székely gyalogezred	1	–	1	49
II. székely gyalogezred	2	–	3	97
székely huszárezred	1	1	10	158

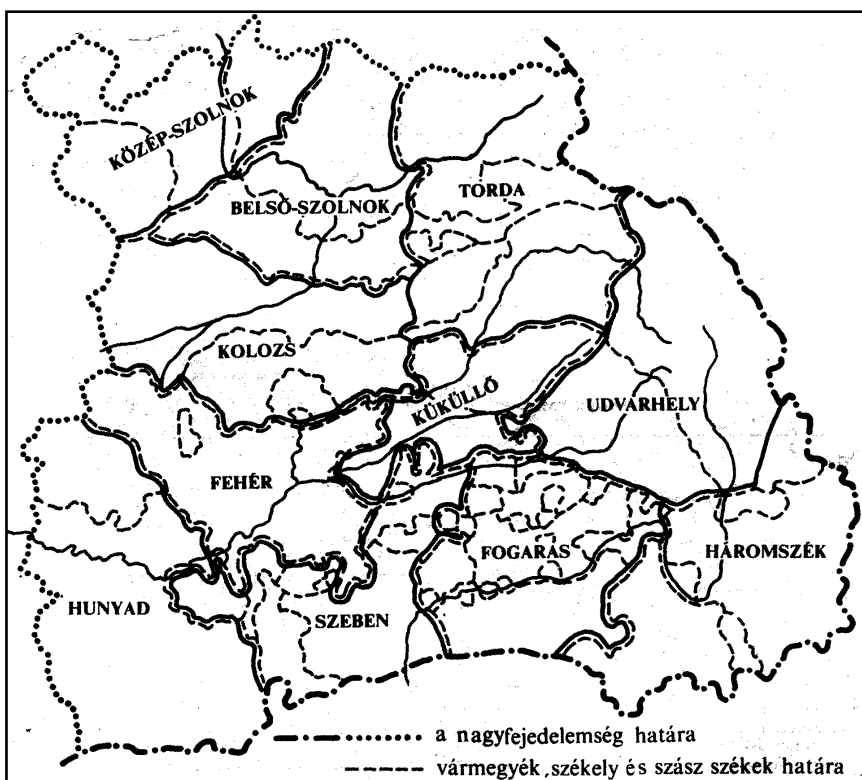
bánsági végvidéken. Erdély egészében 294 településbeli népesség függött a „hadi rendtartás”-tól, de a szebeni General Commando csak 64 faluban és városban volt

A különböző források (kimutatások, összeírások statisztikai feldolgozások) kis eltéréssel szintén ezt a helyzetet tükrözik. A többi település, különösképpen

azok, amelyek elkerülték a határőrség intézményének bevezetését, egyelőre megőrizték régi státusukat; megőrizték a hagyományos szokásjogi rendet, a szék statutumainak rendelkezéseit, a falvak pedig ősi rendtartásaik, falutörvények normái szerint éltek.

A korszak, amelyről szólunk, a törvényhozást tekintve a rendeletek uralmának időszak. A székelyek, akiknek communitásai immár idegen, nyelvüket, tradícióikat nem ismerő, értékrendjüket nem értő tisztek is uralták és kormányozták, követik az államigazgatás legfelső bécsi szerveinek gyakorlatát: parancsolatok lavináját zúdítták a faluközösségek, szék népére. De falutörvényt, a falugyűlések jegyzőkönyveit, a faluszéke ítélethozásait tartalmazó protocollumok mellett a falu ládájában ez idő tájt sokasodnak a napiparancsok, és a nótáriusok megkísérlik bejegyezni azokat a „parancsolatok könyvébe”, amelyekben immár megjelennek a katonai tisztek által írott, a hadnagyok, kapitányok által fogalmazott rendtartások is.⁹ Ezek végrehajtása pedig nem csupán a falusbíró, a külön katona-bíró, vagy a hűtösök feladata, hanem a káplárok, inspektorok gondja is.

1772. december 15-én Illyefalván V. Huth kapitány – aki különben még ismeri és tiszteli, becsüli is az öngazgatás régi rendjét – instrukciója 9. paragrafusában így ír: a bírónak „a katona részről segítségül vannak az Altisztek, ha pedig azok nem akarnának tehát mingyárást jelentse meg a közelebb levő Tisztnek, meg nekem...” különben a kemény katonai büntetést el nem kerül.¹⁰ Az alapsejtnak, a faluközösségnek a függése, a neki diktáló, őt „commandírozó” testületek; alakulatok „regnálása” tehát sokhelyütt kétszeres (széki és katonai), a gyakorlatban azonban háromszoros, mert a tisztán gyalogosok vagy csak kizárólag huszárok, valamint a provincialisták (nemesek, jobbágyok, zsellérek) lakta típus is alig tucatnyi. Csík-, Gyergyó- és Kászonszékekben, Háromszéken, Bardócfiúszékben a modell: provincialista lakos, gyalogos és lovas székely. Ez viszont a lovas, a huszárezred uralmi illetékességét is jelenti. A rendelkezők a közvetlenül normákat előírók, statútumokat alkotók száma általában így nő meg háromra.

Közigazgatási beosztás II. József korában (1758)

Illyefalva például a provincia-lista beosztás szerint Háromszék része; katonai beosztás szerint: Lantz kapitány fősege alatt a 2. székely gyalogezred 5-ös számú századához tartozik, de a huszáreziment 1-es számú ezredéhez is, Haisler lovassági százados rendelkezéseire figyelmeztve.

Általában azonban nézeteltérés, vita az illetékesség kérdésében a militáris és provinciális státus között van. A két vezetőség közötti feszültség nem egyszer abból adódik, hogy az ezredek, századok tisztjei rendelkezéseiket az egész elegyes falura érvényes „ordinatio”-ként adják ki. 1793. augusztus 24-én Baróton például Mosa őrnagy „Batalion Commandans úr” a tűzoltás rendjéről ad ki „porontsolatokat”. Közülük egy paragrafust idézünk: „Egy udvaron ... nem szabad senkinek az Compagnia híre, meglátása és engedelmé nélkül egy háznál, egy istállónál és egy csúrnél többet építeni, azokat pedig fa téglával [zsindellyel] vagy deszkával fedjék be, szalmával nem szabad.”¹¹ Az egész elegyes, vegyes rendi lakosságú településnek diktálni akaró, a döntést mindenben maguknak vindikáló „eluralkodó”

katonatisztek itt-ott még a szék, „a nemes universitas” utasításait is ellenőrzik, aláírásukkal látják el, s csak az így hitelesítettet tekintik érvényesnek.

A „militáris és provinciális státus” a zavarok megelőzése érdekében együttesen is kénytelen határozatokat hozni; de hogy ez milyen nehéz és kényes művelet, azt sejteti az, hogy egy tizenöt pontot tartalmazó határrendtartás megszövegezéséhez 1775-ben asztalhoz ülő főemberek, széki királybírák, táblai jegyzők mellett ott található maga Emanuel Carato „colonellus [az] első székeli Regementnek Commendantsa” is. Az elnök pedig az egész székely határőrség parancsnokló tábornoka, a „general maior” gróf Gyulay Sámuel.

4. A székely vármegyék alakulása

A korszerű közigazgatás a joze-finista elképzelésekben a megyerendszer megreformálását is igényelte. II. József tehát 1785-ben megszüntette a hagyományos struktúrát. A területi igazgatási szervezeteknek új határvonalakat teremtett, és megszűntek a székely is, helyüket a vármegyék foglalták el.

1785. április 8-án Madéfalván keltezett az a kihirdető szolgabírói rendelet, amely Tapolca protokollumban őrződött meg. (Érdekessé teszi ezt még az is, hogy kibocsátója, aláírója Zöld János, a madéfalvi veszedelem egyik vezéralakjának, a legendás Zöld Péternek a testvéröccse.) Ennek nevezetes sorai így hangzanak: „Az felséges királyi rendelkezések szerint nevezett Erdély országnak 11 vármegyére való felosztásával Udvarhely-, Csík- és Gyergyószékek Udvarhely nevezet alatt egy vármegyének rendeltetnek...” Élére fő- és viceispánokat, szolgabírákat neveztek ki.¹² A cél az volt, hogy a feudális igazgatást ésszerűbbé, gyorsabbá, hatékonyabbá, centralizálttá tegyék, szüntessék meg a visszaéléseket, a hivatalokba szakképzett tisztviselő gárdát alkalmazzanak, válasszák szét teljesen az igazgatást és a bíraskodást, végső fokon pedig korlátozzák, szüntessék meg az öngazgatás hagyományos sokszínű formáit.

Az, hogy Felső-Fehér megye 19. földrajzilag össze nem függő, egymástól nagy távolságra fekvő településeit a legközelebbi szomszédos kerülethez csatolták, valóban az autonóm tényezők megkövetelte ésszerűsítést szolgálta. Annak azonban, hogy a székely székek beosztását megváltoztatták, az lett – egyebek között – a következménye, hogy a tisztán provinciális, tisztán katona, elegyesen provinciális és katona faluközösségek, mezővárosok szövetvénye még sokszínűbbé, dúsbabbá, az egységesen belüli különbözőségek még erőteljesebbé váltak.

Háromszék döntően határőr-jellegű székéből olyan vármegyévé változott, amelynek „militarista” jellegét a néhány kászoni település hozzátartozása növelte, de a szintén ide csatolt Brassó vidék és Felső-Fehér megye polgári lakói a provincialisták súlyát tették érezhetőbbé.

Udvarhely megye a régi udvarhelyszéki komunitások polgári státusban lévő lakóit jussolta hozományként, túlsúlyba juttatva így a provincialistákat a csíki és gyergyói másik féllel szemben.

Aranyosszéket Kolozs megye kebelezte be.

Az 1784/87. évi első magyarországi népszámlálás¹³ alkalmá-

val e néhány vármegye polgári lakosságát megszámlálták ugyan, de a katonai szolgálatra rendelt szabadokat nem. Ezt az útbaigazító körülményt felhasználva, a következő megyei összetételt állapíthatjuk meg:

Vármegye	Tisztán polgári	Elegyes határőrkatona és polgári település
Háromszék	37	118
Udvarhely	124	43

A közigazgatás átszervezése, modernizálása valójában összefonódott a megyei önkormányzat megszüntetésének tervével, végrehajtó szervvé való degradálásával. Ifj. Barta János írja¹⁴: „Az uralkodó a megyét végrehajtó szervvé fokozta le: elvette tőle a tanácskozási jogát... megszűnt tehát törvényhozó, de még igazságszolgáltató szerepe is. A nagy átszervezés felszámolta az ország kiváltságolt egységeinek különállását is. Megszűnt az erdélyi szász és székely székek, a jáász és kun kerület, valamint a hajdúvárosok önkormányzata, de a szabad királyi városok autonómiája is...”

Az öngazgató intézmények és nem utolsósorban „a szabadság kis körei sokaságának”, a faluközösségek ellenállásán azonban, mint ismeretes, nem győzedelmeskedhetett a közjót reformokkal, jó szándékkal, de erőszakkal emelni akaró császári akarat. II. József halálos ágyán visszavonta rendeleteit.

IMREH ISTVÁN

Jegyzetek:

1. Magyary Zoltán: Magyar közigazgatás. Bp. 1942. 100–102; Erekly István: Tanulmányok a városi önkormányzat köréből. Bp. 1908; Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése. Bp. 1976. 11–29, 31–63.; Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története. Bp. 1946. 40–44.; Istoria dreptului românesc 1. București, 1980.
2. A földközösség története Magyarországon. Az ősi társadalom magyar kutatói. Szerk.

- Zsigmond Gábor. Bp. 1977. 357. Uo., 359–360.
3. Csíkszeredai Állami Levéltár: Szentimre község iratai. Fond m. 20. 1. sz.
4. Venczel József: A volt határőrezred vagyonának sorsa.

- EME Emlékkönyve. K-vár 1944. 122–125., Emil Micu: Contribuții la istoricul regimentului grăniceresc întâi valah. Buc. 1943. 15–21.
6. Magyary Zoltán i.m. 47.
7. Edelényi Szabó Dénes: Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. Magyar Statisztikai Szemle, VI. évf. 1928. I. 648–714; Némethy Artúr: Magyarországi törvényhatóságok közigazgatási beosztásának változásai 1526 után. Történeti statisztikai Közlemények, II. évf. 3–4. 107–120; J. H. Benigni von Mildenberg Statistische Schirre der Siebenbürgischen Militär-Gränze. Hermannstadt, 1834. 157–181.
8. Kemény Sámuel Gyűjtemény. K-vári Állami Levéltár, Grammatophylaceum Transylvanicum Miscellanea, Tom. 20. p. 670.
9. Imreh István: Határőr katonatisztek, székbeli előljárók, falutörvények a 18. század végén. Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás. Bp. 1994. 17–24.
10. Csíkszeredai Állami Levéltár, Csíktapolca község iratai, 1. sz. Protocollum 1770–1795.
11. Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, Árkos község iratai 12. sz. 1760–1804.
12. Csíktapolca iratai 1785. p. 93–97.
13. Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Bp. 1960. Szerk. Danyi Dezső és Dávid Zoltán. 306–311, 362–367.
14. Ifj. Barta János: A nevezetes tollvonás. Bp. 1978. 83; L. Hajdu Lajos: II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Bp. 1982, 103–227.

Jakó Zsigmond köszöntése

Könnyen osztogatják manapság az elismerő szavakat, a kitüntető jelzőket, miközben a szavak és a jelzők megkopnak, értéküket veszítik. Nehéz tehát ma, amikor egyszeriben oly sok „nagy tudósa”, „kitűnő közéleti embere” lett az erdélyi magyar társadalomnak, azt leírni, úgy, hogy mindenki számára hihető és elfogadható legyen: a 80 éves Jakó Zsigmond nemcsak az erdélyi magyar tudományos élet, hanem az egész magyar tudományosság legnagyobbjai közé tartozik. Történetírói munkásságának értéke megkérdőjelezhetetlen, nevelői munkája, ha nem is látványos – hiszen oly szűkös és gyarló volt az a tanítványi kör, ami reá bízott – biztosította a folyamatosságot az erdélyi magyar történelmi tanulmányokban, miként emberi magatartása, erkölcsi szilárdsága, mellyel a legnehezebb időkben is helyt állott és helyt állani tanított, példaértékű.

Egész életműve bizonyítja, hogy a szellemi tilalmak közepette, az európai tudományossággal való kapcsolatoktól megfosztva is lehetett korszerű, európai mércével mérhető tudományt művelni itt Erdélyben is. Tudományos munkáit számba véve csodálattal adózva állapíthatjuk meg, hogy miközben az erdélyi középkori forrásanyag páratlanul alapos ismerőjeként közelített meg minden tudományos kérdést, a feldolgozás mikéntjét, módszereit tekintve mindig lépést tudott tartani a történettudomány legújabb eredményeivel. Így írás-, könyv-, könyvtár-, értelmiségtörténeti tanulmányai éppen úgy, mint a papírgyártás, az erdélyi iskolaügy múltját illető forrásközlései, az általa megjelentetett emlékiratok, vagy legnagyobb vállalkozása, a középkori Erdély történetére vonatkozó oklevelek regesztáinak készítése és közzététele, egytől egyig az erdélyi magyar történetírás legigényesebb és ugyanakkor a történetírás mindenkorai eredményeihez igazodó alkotásai közé tartoznak.

Jakó Zsigmond tudatosan vállalta fel és konok kitartással végezte az erdélyi magyar történetírás szolgálatát. Ez a szolgálat azonban nemcsak a saját, egyéni tudományos terveinek megvalósítását jelentette, hanem jelentette a fáradhatatlan munkálkodást az utánpótlás nevelésében, valamint – amikor lehetett – az intézményépítés területén is. Így lett az utolsó fél évszázadban felnőtt valamennyi erdélyi magyar történész-nemzedék mentora és lett az erdélyi magyar levéltárügy (ameddig ez önállóan élhetett) legtudatosabb intézője, az Erdélyi Múzeum Egyesület mindenkorai munkatársa, majd 1990-ben az Egyesület újjászervezésének kezdeményezője és kikényszerítője. Tudományos munkája mellett arra is maradt ideje és munkabírása, hogy miközben sokan a csodában bízva télenül várták elorzott közgyűteményeink visszaszolgáltatását, megszüntetett intézményeink újraindítását, feladatainkat és lehetőségeinket józanul mérlegelve alapított tudományos könyvtárat és teremtette meg egy új erdélyi tudományos intézet alapját.

Jakó Zsigmond egész élete, pályafutása, tudományos munkássága alapján méltán sorolható az erdélyi tudományosság és az erdélyi magyar szelle-

mi élet legnagyobbjainak, az általa oly sokra becsült Misztótfalusi Kis Miklós, Mikó Imre, Kelemen Lajos és társaiknak sorába.

TONK SÁNDOR

Jakó Zsigmond előtt tisztelegve tesszük közzé egy, több mint ötven esztendővel ezelőtt megjelent tanulmányának néhány részletét. A magyarság életrajza című tanulmány, melyből részleteket közlünk, Szabó István hasonló című könyvének megjelenése alkalmából készült, és benne Jakó Zsigmond a magyar és sajátosan az erdélyi magyar történettudomány helyzetével, feladataival kapcsolatban fogalmazott meg máig is érvényes gondolatokat. A tanulmány a Hítel 7(1942)4. számában jelent meg.

A magyarság életrajza

Szellemi életünk egyik jellegzetes vonása, hogy ma írók és költők, tudósok és közírók a legkülönbözőbb utakon e közös cél felé igyekeznek: a magyarság lényegének, örök arcának megismerése felé. Az önmagunk felé fordulásnak, nemzeti önismeretünk elmélyítésének szükségét először, történetírásunk ismerte fel és kezdte meg magyarságunk lényegét tartalmazó népiségünk tudatos tanulmányozását. Alább egy kiváló munka megjelenése alkalmából történettudományunk új törekveseivel és mai szerepével óhajtunk foglalkozni.

A közelmúlt nehéz éveit számos példát szolgáltatott annak bizonyosságául, hogy a múlt ismerete mekkora erőforrást jelent a legnehezebb helyzetek öntudatos vállalására. Társadalmunk történeti műveltsége hiányosságában és felszínességében keressük az okát annak, hogy egyes tagjai kritikus percekben nemcsak azt nem tudják, hogy mit kell cselekedniök, hanem azt sem látják, hogy mit nem szabad tenniök. Amennyire kívánatos azonban, hogy a nemzet tagjai mindig hűséggel forduljanak a közös múlt és fejlődés szabta eszmékhez, elvekhez és célkitűzésekhez, épp annyira alapvető követelmény, hogy a történetírás is finom szeizmográfként kövesse a nemzet életét, a benne bekövetkezett változásokat és legyen tekintettel a nemzet lelki szükségletére.

Történettudományunk ugyanis a múlt század végétől kezdve öncélú adatközlésekbe, aprólékos részletfeldolgozásokba merült, melyekből kiszáradt a megelevenítő élet. Az egyes kérdések megismerésére összehordott tekintélyes adathalmazok megemésztését senki sem kívánhatta a múlt felé érdeklődéssel közelítő művelt közönségtől, a pozitívista szaktudomány pedig feleslegesnek érezte a részletekből a történelem organikus egységét visszaállítani. A szaktudomány hozzáférhetetlenségébe burkolózó történetírástól magára hagyott olvasók irányzatos alkotásokkal vagy a história hitelét végleg lerontó népszerűsítő munkákkal kényyszerültek szellemi szükségletüket kielégíteni.

Változás csak a világháború után következett be a magyar történettudomány fejlődésében, amikor a

szellemtörténeti módszerek alkalmazásával elkészült történelmünk nagyszabású új szintézise, Hóman és Szekfű Magyar Története. A tragikus összeomlás okait kereső, súlyos lelki válságba került nemzet hatékony orvosságot nyert a múlt újonnan megalkotott rajzában. A trianoni országcsonkra szorult magyarság előtt teljes életszerűségében bontakozott ki ezeréves múltja s a tragikus jelen kifejlését, saját helyzetét megismerve, visszanyerte önbizalmát, küldetésébe vetett hitét, mert tudatosult benne, hogy bukása nem reánehazedő végzet, hanem az erők pillanatnyi alakulásának következménye, melyből kell kiútnak lenni.

Az ország szétföredezése azonban szükségszerűen a történettudomány és közönsége viszonyában is éreztette hatását. Társadalmunk ösztönösen megsejtette, hogyha múltját továbbra is államán keresztül szemléli, hatalmas magyar tömegek maradnak ki a szűkre szabott határok közül. Az állam helyére erősebb és a teljes magyarságot átlelő organizmust kellett állítani, melyet az önkényesen meghúzott új határok nem szabdalhattak szét. Ilyennek kínálkozott az állam árnyékában eddig kevés figyelemre méltatott népiség, mely a közös múlt, hagyomány- és műveltséganyag, magatartás kapcsolatos oszthatatlan egységgé kovácsolt össze mindenkit, aki magyar, bárhol és bármilyen állami keretek között éljen is.

Ebben a szemléletben rejlő óriási összefogó erőre példaként az azt legjobban érvényesítő németiséget idézhetjük. Soha olyan szétválaszthatatlan egységet nem alkotott a világ németége, mint a két háború közötti széttagoltságában. Az újjászülető németiség teljes értékű tagjának érezhette magát a galíciai vagy bukovinai szegény szórványnémet, s ez a tudat erőt adott neki népisége megtartására. Hogyan vethették volna le németiségüket a világ minden tájára szétszórt, esetleg századok óta idegen népek között élő, már asszimilálódó németek is, amikor tudatosították előttük, hogy múltjuk, dalaik, játékaik, szokásaik mind-mind elválasztják környezetüktől és láthatatlan, de mégis megtagadhatatlan szálakkal egy távoli hatalmas közösséghez fűzik őket? Kutatóintézetek alakultak az új határokon kívül maradt németiség életének tanulmányozására. A messze idegenbe vetődött német népszigetek vastos köteteteiből és gazdagon illusztrált népszerű kiadványokból állandóan tapasztalhatták, hogy életüknek még oly hétköznapi jelenségeit is számon tartják, foglalkoznak velük, nincsenek egyedül. A Birodalom fiai pedig népük erejébe vetett hitüket látták igazolva a német sors és gondolat e távoli hordozóinak életében és küzdelmeiben.

Nálunk Mályusz Elemér ismerte fel és hirdette elsőnek történetírásunk új tájékozódásának szükségét. Minthogy a népiségtörténet legfontosabb segítőtársa, alapja az életerős és színvonalas helytörténetírás, előbb helytörténeti kutatásunkat kívánta életre keltetni, új célokat tűzve ki számára. Az ő nevéhez fűződik a magyar népiségtörténet módszerének, munkatervének kialakítása. Kezdeményezése óriási jelentőségét mindenkinek látnia kellett, annál szomorúbb tehát, hogy annak az intézetnek a terve, mellyel a néppel foglalkozó tudománysszakok kollektív munkáját kívánta biztosítani, akkor nem valósult meg. Az ő erős akaratának, hitének és kitartásának köszönhető, hogy az új kutatási irány mégis gyökeret vert és termést hozott, minden szer-

vezet nélkül; egészen szerény eszközök és lehetőségek mellett is sikerült megindítani a tervszerű kutatómunkát, Az idők Mályusz Elemért igazolták. Az új kutatási irány ma már több intézetben szállást kapott és egyre gyarapodó gárda tekint feléje, tőle várva a magyar népiségtörténet sajátos módszerének végleges kialakítását. Egyénisége és nevelői módszere a biztosítékunk, hogy újabb és újabb kutatók nevelésével a népiségtörténet előtt hirtelen megnyílt keretek állandóan megtölthetők lesznek felelősségteljes, képzett munkásokkal.

Az új szemlélet sokszínű múltunk eddig alig ismert részeit tárja fel, s kevés figyelemre méltatott összefüggésekre rámutatva, a történeti élet teljesebb megismeréséhez segít közelebb. Amint azonban a szellemtörténet sem építhette volna fel a magyar múlt hatalmas szintézisét az előző kor hangyaszigalmú forrásközlőinek előmunkálatai nélkül, a népiségtörténet sem nélkülözheti a korábbi irányok számára is használható eredményeit. Különleges, s eddig alig bolygatott forrásanyagra lévén azonban utalva – éppen helytörténeti irodalmunk elmaradottsága következtében – fokozott mértékben érzem a levéltári kutatások fontosságát. A sokfelől összehordott gazdag anyag elrendezésében és megszólaltatásában azonban természetesen felhasználja az adathalmazokat megelevenítő szellemtörténeti módszereket. Célját mégis sajátos kollektív munkamódszerrel közelíti meg legjobban; úgy tehát, hogy a néppel foglalkozó összes rokontudományokkal (nyelvészett, néprajz, földrajz, régészet, embertan stb.) a lehető legszorosabb kapcsolatot keresi.

Ha szemléltetni óhajtanék azt a fordulatot, melyet történettudományunk az elmúlt negyedszázad alatt tett, Szekfű Gyula és Szabó István összefoglalását kellene egybevetnünk (Szekfű Gyula: A magyar állam életrajza; Bp. 1917. 240 l. Szabó István: A magyarság életrajza. Bp. 1942. 276 l.). Az utolsó éveit élő Magyar Birodalom számára író Szekfű múltunkról alkotott újszerű rekonstrukciója középpontjába az államot tette: Szabó a szabadon maradt trianoni országcsonk megalázottságában historikussá érett népet választotta vizsgálódásai tárgyául. Mindkét munka egy új kutatási irány fontos határkövének tekinthető: Szekfű könyve az első magyar szellemtörténeti szintézis. A magyarság életrajzával pedig a népiségtörténet mutatkozik be múltunk egészéről alkotott képpel. Ez a két kép azonban természetesen nem ellentétes egymással, hanem kiegészítő egymást. A magyar állam egy évezreden át kerete volt népiségünk életének, de államunk és népiségünk határa ma már nem esik egybe. Mint-hogy a békeszerződések nemzetiségi többségre hivatkozva szakították el az ország jelentős részét, érthető, hogy megnőtt a névtelen magyar tömegek jelentősége és a múltjuk iránti érdeklődés. Úgy látjuk, eljött az ideje, hogy népünk öntudatlan életét, kulturális tevékenységét, etnikuma alakulását megismerjük. Lényegesnek érezzük, hogy tisztán lássuk létéért folytatott harcait, beolvadás révén szerzett nyereségeit és veszteségeit, más népekkel szemben ellenálló képességét, s hódító erejét, mindennapi munkájában s az élet legkülönbözőbb vonatkozásában megnyilvánuló lelki sajátosságait, röviden: teljes magyarságismeretet kívánunk.

Ez az önmagunk felé fordulás azonban nem jelent semmiféle eltérést a történetírás és az élet örök

viszonyától. A jelen igényli a múlt segítségét, de ezt csak úgy kaphatja meg, ha a történetírás minden torzítás és változtatás nélkül közvetíti hozzá az igazságot. A cél: önismeret és nem önáltatás. Különösen áll ez a népiségtörténetre, hiszen tárgya legszemélyesebb önmagunk vagyunk és elméleti megállapításait könnyen telíthetjük politikai tartalommal.

A magyar önismeret útja végén álló cél a tiszta magyarságtudat, elérése azonban csak úgy lehetséges, ha társadalmunk és történetírásunk között ismét kifejlődnek az egykori élő kapcsolatok. Mint-hogy a föld és ember, magyarság és nemzetiség viszonya nagyobb tájegységenként helyi színeket hoz az egyetemes képbe, minden ilyen territóriumnak magára kell vállalnia problémái feldolgozását. Talán egyszer így majd eljön az idő, amikor történetírásunknak Budapesten kívül is lesznek lüktető gócai és éppen e helyi központok, színek révén társadalmunk több történelmi műveltséget szívhat magába, mint amennyivel ma rendelkezik.

Történetírásunk új iránya, amint látható, különleges lehetőségeket biztosít az egyik legegységesebb múltú magyar territórium, Erdély kutatói számára is. Ennek jelentőségét csak akkor értjük meg teljes egészében, ha egy pillantást vetünk az erdélyi történetírás utolsó hetvenöt évére.

Az abszolutizmus nyomása alatt az erdélyi magyarság ösztönösen megérezte a történelem iránymutató szerepét és bizalommal fordult tanácsért múltjához. A társadalom széles rétegeiben élő törekvések öltöttek testet az Erdélyi Múzeum Egyesületben. Az erdélyi történetírás jobb erőit azonban a kiegészítés után Pest szívta fel; az erdélyi források kiadását és feldolgozását az Akadémia és a Magyar Történelmi Társulat vállalta magára. Amikor azonban így, éppen a Budapestre került erdélyiek révén, az erdélyi múlt Pesten talált szakképzett művelőkre, s a kolozsvári egyetem történeti tanszékein hivatalos műhelyt és munkásokat kapott, a helyi kezdeményezések fokozatosan ellanyhultak. Ezekhez a külső körülményekhez járult, hogy a történetkutatás akkori száraz, adatközlő iránya alkalmatlan volt a szakkörökön kívül álló széles rétegek kultúrigényeinek kielégítésére. A nagy összeomlás idejére az erdélyi história szinte teljesen a kolozsvári egyetem körül szobavirágként élő hivatalos történetművelésre fonnyadt össze, melyet az új uralom könnyen elseperhetett. A vidéki történelmi társulatok még a boldog békeidőben közönybe fulladtak; az Erdélyi Nemzeti Múzeum gyűjteményei az egyetem tudományos munkájának élettelen tárházai lettek, melyekből már régen kiszáradt az eredeti lélek. Ilyen körülmények között az uralomváltozással magyar történetírásunk egyszeribe szinte a múlt századi tudományosság hőskorába zuhant vissza. Helyén maradt néhány kutatónk elhagyatva, sokszor egymás munkájáról sem tudva biztosította a folytonosságot. A szellemtörténeti irány mélyebb hatás nélkül múlt el Erdély historikusai felett. Nem a magyar fejlődésből való kiesést jelenti ez, hanem azt, hogy az erdélyi kutatók felismerve feladatukat és erőviszonyaikat, az újraéledő Erdélyi Múzeum köré csoportosulva, a pozitívizmusból más irányban keresték a kiutat: a népiség-, hely-, és településtörténet felé. (L. Szabó T. Attila dolgozatait az Erdélyi Múzeumban, az Erdélyi Tudományos Füzetekben és a Magyar Nyelvben.)

Azt hisszük, hogy a magyar népiség- és településtörténeti kutatások jelentőségét és szükségességét mi sem igazolja jobban, mint az, hogy a legnagyobb elszakított magyar tömb történései ösztönösen megérezték: ezzel a módszerrel nyújthatják veszélyeztetett népüknek a legtöbb segítséget, és maguktól, tapogatózva erre keresték a kiutat.

Rendkívül szerencsésnek mondható tehát, hogy az önmagában gyökerező kisebbségi fejlődés egybeesik a magyar történettudomány nyugati indítású új irányával. Így ugyanis fokozott mértékben remélhető, hogy a népiségtörténet csonka országban kifejlesztett módszerének meghonosításával a helyi kezdeményezések gyorsabb fejlődésnek indulnak, s az erdélyi történetírás kiléphet provinciális állapotából, melybe évtizedekkel ezelőtt szorult. Színes népi viszonyaink, fejlődésünk itt-ott régi állapotot őriző különlegességei folytán erdélyi kutatásunk hasznos szolgálatot tehet az új irány módszereinek tökéletesítése, problematikájának kiszélesítése és mélyítése terén. Ez a kapcsolat azonban nem csupán az erdélyi történetírásnak biztosítana ismét előkelő szerepet az egész magyar fejlődésben, hanem lehetővé tenné annak a feladatkörnek a tökéletes betöltését, melyet a kolozsvári egyetemnek és az erdélyi kutatásnak feltétlenül vállalnia kell: a határainktól délre élő magyarság múltjának feltárását, a magyar-román, magyar-balkáni kapcsolatok vizsgálatát. A területgyarapodás előtt a csonka ország egyetem tanárai, legelsősorban a budapesti egyetem bölcsészeti karán működő Mályusz Elemér neveltek az elszakított részek kérdéseinek vizsgálatára kutatókat. Bár a kolozsvári egyetem hazatérésével és új kutatóintézetek felállításával nőtt a dolgozótársak száma, a tervszerűség biztosítása és az erők jobb felhasználása céljából – úgy véljük – elérkezett a munkaterületek megosztásának ideje. A kolozsvári egyetemnek tehát vállalnia kell a kutatók nevelését a fenti kérdések állandó vizsgálatára.

Az új szempontú kutatások eredményei joggal számíthatnak a szélesebb rétegek érdeklődésére, s a nyomukban szükségszerűen fellendülő komoly helytörténetírás visszaállíthatná a közönség bizalmát a történeti munkákkal szemben. A kolozsvári egyetem intézeteiben, főként azonban a kollektív munkamódszerrel dolgozó Erdélyi Tudományos Intézetben adva vannak a lehetőségek az erdélyi népiségtörténeti kutatások megszervezésére. A meglevő keretek képzett munkásokkal való megtöltése egyetemünkre és fiatalágunkra vár. Ez utóbbinak részvétele nem is maradhat el, amint az irány jelentőségét megérti és a szükséges módszeres képzést tanulmányai során megszerezheti.

A történetírás és társadalom érintett viszonyából látjuk, hogy az elméleti megismerés csak úgy lehet az élet gyakorlatának segítségére, ha a kettőjük között szoros kapcsolat van. Ez a kapcsolat mindkét félre bizonyos kötelezettségeket ró, anélkül azonban, hogy ezek a másik fél öncélúságát érintenék. Történettudományunk új iránya különösen a nemzetiségekkel érintkező magyar számára ígér biztos tájékoztatást az élet által minduntalan felvetett, összezilált népi problémák között. Gondoljunk csak arra, hogy milyen fontos nemzeti érdekek fűződnek például annak a népiségtörténeti kérdésnek az eldöntéséhez, hogy magyar nevű románjaink elrománosodott magyaroknak tekinthetők-e vagy nem, ha

igen, milyen százalékban, ha nem, akkor honnan származik ez a különös névadásmód. Vagy ismét az előbbi kérdéshez kapcsolódó problémát említve, mennyire fontos, hogy a legkisebb faluban élő jegyző és tanító is tisztában legyen a nemzetiségek együttélésének ősi törvényeivel, a magyar faj asszimiláló erejével, vagy a beolvadását eredményező körülményekkel. Népiségtörténetünk mindezek ellenében csupán érdeklődést és megértést kér munkájához. Tőlünk, erdélyiektől kéri még az egykor virágzó vidéki történeti társulatok újjászervezését és élettel való megtöltését. A múlt tanulságai azt mutatják, hogy bizonyos helyi központosítás szükséges e társulatok tervszerű munkájának biztosítására. Itt Erdélyben a vezetést és irányítást – úgy véljük – legrégibb ilyen egyesületünk az Erdélyi Múzeum Egyesület vállalhatná magára. Rajta keresztül e társulatok munkája bekapcsolható volna történetkutatásunk egyetemességébe és egyszersmind így biztosítható volna a történet iránt érdeklődő vidéki tanárok, lelkesek állandó módszertani

továbbképzése, kutatásaik irányítása. Arra hivatott intézményeink szintén csak társadalmunk megértő támogatásával valósíthatják meg az erdélyi múlt kallódó forrásainak megmentését és a kutatás céljaira bocsátását. Szervezetlenségünk az oka, hogy nincs megközelítően teljes áttekintésünk sem forrásanyagunkról, s így a leglelküismeretesebb kutatóval is megeshetik, hogy lényeges adatokat nem használhat fel. Mindezek a visszasságok kellően működő szervezettel kiküszöbölhetők lennének és a közönség történelem iránt érdeklődő tagjainak összefogásával kialakítható volna a nemzet egységes és tiszta magyarságtudata.

Népiségtörténetünk önmagához segíti vissza népünket. A magyarságismeret felelősségteljes munkájából nekünk erdélyieknek is részt kell vállalnunk. Ezt kívánja erdélyi tudományos életünk érdeke és ezt várja az egész nemzet tudományosságunktól.

JAKÓ ZSIGMOND

A honfoglalás jelentősége a magyar nép és Európa népeinek történetében

Az 1896-ban megrendezett Millenniumi ünnepségek révén lett a honfoglalás hivatalosan elismert éve a 896. esztendő. Holott már azt megelőzően heves viták zajlottak a magyar történettudományban arról, hogy mikor is került sor a magyarság megtelepedésére a Kárpát-medencében. S ezek a viták jószerint most, amidőn immár az 1100. évfordulót ünnepeljük, még mindig zajlanak. Úgy tűnik mindezek tükrében, hogy valamikor a 9. század utolsó évtizedében zajlottak le azok az események, melyek a honfoglalás címszó alatt élnek a magyarság történeti tudatában. Ez a bizonytalanság, ami a honfoglalás pontos időpontját illeti, azonban jól mutatja azt, hogy a történeti folyamatokban a sorsfordulót jelentő történések általában csak igen ritkán köthetők hozzá egy-egy biztos dátumhoz. Az egyes társadalmak történetében fordulatot hozó események csak a legritkábban zajlanak le egy nap, egy hét vagy egy esztendő időtartamában. Azokat rendszerint hosszú előzmények készítik elő és következményeik is rendszerint csak hosszú idő múltán mutatkoznak meg a maguk valóságában. Hogy ez mennyire így van, azt akkor is érzékeljük, ha a magyar nép történetében valóban kiemelkedő jelentőségű honfoglalás fontosságát szeretnők megvilágítani.

A honfoglalás a magyar nép történetének azt a sorsfordulóját jelenti, amelynek során eleink elhagyták korábbi etelközi szálláshelyüket, a dél-országi sztyeppét, a Dnyeper–Dnyeszter–Szeret öntözött pusztaságot és áttelepedtek a Kárpát-medencébe, ahol felvették a kereszténységet és államot alapítottak. A honfoglalás és a honfoglalás jelentőségéről szólva tehát természetszerűen kapcsoljuk össze, mert össze kell kapcsolnunk, mint egy egységes történelmi folyamat részeit, az új hazába való megtelepedést a kereszténység föl vételével és a szentistváni állam megalapításával.

Mit jelentett a honfoglalás a magyarság számára?

Jelentette először is magát a léte. Ma már általános elfogadott ugyanis, hogy a döntő tényező, mely a magyarságot etelközi szálláshelyének feladására kényszerítette, az a besenyők 895 nyarán bekövetkezett támadása volt, melynek emlékét a bizánci és a legrégibb magyar krónikák egyaránt megőrzik. A honfoglalásba torkolló menekülés révén elkerülte a magyarság az idegen igát, amely nagyon könnyen a nép teljes beolvadását eredményezte volna, miként azt a sztyeppe története számtalan esetben bizonyította.

A sztyeppe elhagyása nyomán azonban megváltoztak a magyarság életkörülményei is, ami az egész népesség életformájának megváltozását eredményezte és amivel együtt járt az élet- és gondolkodásmód átalakulása. Olyan nagy kihívást jelentett az életformának ez a megváltozása, amibe sok más pusztai nép, mely a magyarokat megelőzően járta meg ezt az utat, beleroppant s kérészeletű államaik felbomlottak, önálló népiségüket feladták és beolvadtak. Hogy a magyarságnak nem ez lett az osztályrésze bizonyossága annak, hogy népünk a fejlődés magasabb fokáról indult és kedvezőbb feltételek között vitte végbe vállalkozását, mint az előtünk járók.

A magyarság számára tehát a honfoglalás mindenekelőtt új életkörülményeket jelentett. A nagylattartásra berendezkedő, de a föld megművelését is ismerő honfoglalók a Kárpát-medencében letelepedve még őrizték a nomád életforma hagyományait: lovon harcoltak, hatalmas gulyáikat, nyájukat terelték a legelőkön, de fokozatosan mind nagyobb teret kapott a földművelés életükben, véglegesen földművelőkké váltak, jóllehet még sokáig felütötték nyáron és ősszel sátraikat (a 12. században nálunk járt Freisingi Ottó püspök írja eleinkről: „az egész őszi és nyári időben sátrakban laknak”), de már fal-

vakban éltek sövényfonatú tapasztott, vagy éppen séggel téglából épített hajlékaikban. A megtelepedés nyomán kibontakozó új mezőgazdasági kultúra fejlődése nyitotta meg azt az utat, amely a nyugat-európai típusú társadalomfejlődésbe való betago-lódásunkat elősegítette.

A honfoglalás azonban nemcsak az anyagi élet körülményeiben jelentett változást. A költözködés a magyarság gondolkodásmódját, hitvilágát is hamarosan átalakította. Történt ez elsősorban annak köszönhetően, hogy kiszakadt a magyarság a keleti kultúráknak annak a világából, amelyben megelőzően élt és kapcsolatba került, majd végérvényesen hozzákapcsolódott a nyugat-európai keresztény műveltséghez, részesévé vált az Impérium Christianumnak, a kereszténység nagy közösségének. Hóman Bálint hívta fel a figyelmet arra, hogy a Nyugathoz való kapcsolódás kérdése már a Kárpát-medencei megtelepedés elején eldőlt, akkor amikor a megtelepedő magyarság településének súlypontja a Dunántúlra került, miközben a keleti részek a védelemre rendezkedtek be. Védekezés kelet felé, nyitottság nyugatra, ez jellemezte a honfoglaló magyarság településrendjét. Lett légyen ez, avagy a kereszténység felvételét a magyar társadalomban erőszakkal is keresztülvivő Géza, majd Szent István politikai éles-látása a döntő tényező, tény az, hogy a nyugati kereszténység felvétele véglegesen kiemelte a magyarságot Kelet világából és a magyar társadalom fejlődését új utakra terelte.

Hogy miért volt ez sorsdöntő? Ne feledjük, hogy túlünk keletre Bizánc és a keleti, később ortodoxnak nevezett egyház és kultúra uralma és befolyása alatt éltek a különböző népek. De a magyarság megtelepedése előtt számos jel mutatott arra, hogy a Kárpát-medence is Bizánc befolyása alá kerülhet. Ami azt jelentette volna, hogy a térségben élő népek előbb-utóbb egy olyan társadalmi modellbe illeszkednek, amely a despotizmus gúzsába kötötte a társadalmat, ahol a cezaropapizmus uralkodott, ahol a zsarnokság a mindennapi élet természetes velejárója volt, ahol a központosított államszervezés eleve gátat vetett a közügyek intézésében a különböző társadalmi erőknek, ahol ismeretlen volt a hatalom megosztása.

Bizánc több kísérletet is tett a Kárpát-medencében élő népek, közöttük a magyarság megnyerésére. A 9. század derekán a morvák között térítő Cirill és Metód a honfoglalást megelőzően megfordultak a magyarok között s a hagyomány szerint Metódot maga Árpád is fogadta fényes külsőségek között, majd e szavakkal bocsájtotta útjára: „Emlékezz meg mindig rólam szentatyám imáidban”. Az avar uralom megdöntése után a pannóniai és moraviai területek Cirill és Metód térítő tevékenysége eredményeként vették fel a kereszténységet. Majd pedig a magyarság megtelepedése után Bizánc tudatos, felülről jövő térítéssel vetette meg lábát a honfoglalók közt az erdélyi Gyula és Bulcsú horka konstantinápolyi megkeresztelésével, melyről Johannes Skylitzes (megh. 1100 körül) bizánci krónikás munkájában olvassuk: a magyarok vezére „Bulcsú, színleg a keresztény hit felé hajolva, Konstantinápolyba jutott, ahol megkereszteltetvén Konsztantinosz (ti. VII. Bíborbaszületett Konstantin 945–959) császár lett a keresztapja, és a patrikioszi méltósággal megtiszteltetvén, sok pénz uraként tért vissza hazájába. Nem sokkal utóbb Gyula is, aki szintén a türkök (a bizánci

krónikások e néven említik a magyarokat) fejedelme volt, a császári városba jön, megkeresztelkedik, s ő is ugyanazon jótéteményekben és megtiszteltetésben részesül. Ő magával vitt egy jámborságáról híres, Hierotheosz nevű szerzetest, akit Theophylaktosz (konstantinápolyi pátriárka 933–956) Turkia (ti. Magyarország) püspökévé szentelt, s aki odaérkezvén, a barbár tévelygésből kivezette a kereszténységhez”. Az a tény, hogy a fejedelem után következő két legnagyobb méltóság viselője: a horka és a gyula ment Konstantinápolyba, azt sugallja, hogy többről volt szó, mint két szakadár törzsfő bizánci orientációjáról: ekkor Árpád utóda, a magyarság legtekintélyesebb vezetői komolyan gondoltak a keleti kapcsolatok erősítésére. Különösen, hogy a kalandozások nyomán nyugati kapcsolataik mélypontra kerültek.

A Kelethez való visszatérés, mint meglévő valós lehetőség ismeretében lehet csak igazán értékelni Géza fejedelem döntését, hogy végül nyugatról kért és kapott térítőket, feltehetően 974-ben megkeresztelkedett, majd pedig népére is rákényszerítette az új hitet. Ezáltal dőlt el véglegesen a magyarság Európához tartozásának a kérdése. Ezáltal lett a nyugat-európai műveltség részese, terjedt el a latinitás és az azzal járó szellemiség.

De a döntés, a nyugati típusú kereszténység felvétele, már át is vezet a másik kérdéshez:

Mit jelentett a honfoglalás a kelet-közép európai térség történetében?

A magyarok átkelése a Kárpátokon és megtelepedése a Kárpát-medencében, majd a letelepedést követő félvszázados „kalandozások” a keresztény Európa népeiben rémületet és félelmet keltettek. Joggal: hiszen a magyarok, miként az előttük járó többi keletről érkező nomád nép, ha kellett fegyverrel szerezte meg magának a nyugati „civilizáció” áhított javait, kincseit. Érthető tehát, legalább is részben, a nyugati krónikások elmarasztaló ítélete, amelyekbe – a magyarokat illetően – írásaikban lépten-nyomon beleütközünk. Így példának okáért elég ha Regino prümi apát sorait idézzük, aki nem sokkal a honfoglalás után, 908-ban fejezte be művét és a magyarokról nem éppen hízelgően nyilatkozva írta: „Az Úr megtestesülésének 889. évében a magyarok féktelen és minden fenevadnál kegyetlenebb népe – amelyről korábbi időkben azért nem hallottak, mert neve sem volt – előjött a szkíta területekről és ama mocsarak közül, amelyek kiáradásával végtelenül kiterjeszt a Don... Nem emberek, hanem fenevadak módjára élnek”, és folytatja azon jelzők és tulajdonságok fölso-ro-lásával, melyek manapság is elhangzanak vádként népünket illetően: embervérivók, nyers hús evők stb. A nyugati kereszténység eme lesújtó véleményét olvasva bizony anakronisztikusnak is látszhat arról beszélni, hogy mit adott a magyarság megtelepedésével Európának. A tények azt mutatják, hogy sokat. Miről is van szó? Ezt megválaszolandó térjünk vissza a kereszténység felvételének kérdéséhez.

Az a tény, hogy a honfoglaló magyarság végül is rövid bizonytalankodás után a nyugati világtól kért térítő papokat és Géza fejedelem családjával egyetemben, feltehetően 974-ben megkeresztelkedett, véglegesen eldöntötte a kelet és nyugat közötti választás kérdését. Ami a magyarság szempontjából is fontos következményekkel járt – fentebb már szoltunk erről –, de hozzájárult a szomszédos népek vá-

lasztásához, a nyugati kereszténység és kultúra diadalmaskodásához a térség életében. Szabó Károly a magyar vezérek koráról a múlt század második felében írt munkájában erről a kérdésről szólva igen találóan a csehek nagy nemzeti történetíróját, Jan Palackyt idézte. Ő ugyanis úgy vélekedett, hogy „A magyarok berohanása és Magyarországra telepedése egyike a következményekben legdúsabb eseményeknek Európa történelmében”. Majd arra hivatkozik, hogy a honfoglalás korában alakulóban volt Holstein határától a Peleponneszosz partjáig egy olyan szláv csoportosulás Morvaország körül, amely Konstantinápoly befolyása alá került volna. „Az által azonban, hogy a magyarok a még csak képződésben lévő államszervezetbe nyomultak és azt szétrombolták, az ilyen kilátások örökre megsemmisültek”. A magyarság megtelepedése tehát, vallja a csehek nemzeti historikusa, hatékonyan hozzájárult ahhoz, hogy Európának ez a térsége elkerülje a bizánci befolyást és ezzel együtt azt a társadalmi berendezkedést, amely hosszas időre kikapcsolta volna e térség népeit a nyugat-európai társadalomfejlődés nyújtotta lehetőségekkel való éléssel.

A magyar megtelepedés, államalapítás ugyanakkor hatékonyan segítette elő a térség más népeinek, a cseheknek és a lengyeleknek időben ugyanakkor jelentkező hasonló törekvéseit. Így lehetővé vált, hogy az európai Occidens, a Nyugat határai, melyek korábban Nagy Károly birodalmának keleti végeit jelentették s az Elba–Lajta mentén húzódtak, az első ezredév végére elmozduljanak kelet felé s az Al-Dunától kiindulva, a Keleti-Kárpátok szirtjei mentén, majd a nyugati és keleti szlávok, a lengyeleket és oroszokat elválasztó erdős területeken áthaladva a Balti-tengerig jutva állapodjanak meg. Ekkor kapcsolódhatott be ez a hatalmas kelet-közép-európai térség az európai fejlődésbe. Ennek köszönhetőek az itt élő népek, hogy megismerkedhettek a latin kultúrával, magukba szívhatták annak értékeit, annak köszönhették, hogy volt a térségben gótika, reneszánsz és reformáció, volt városi autonómia és korporatív

társadalomszervezet, hogy volt rendiség. Ennek köszönhette a térség, hogy közel félévezreden át részévé lehetett az európai társadalomfejlődésnek, az európai szellemiségnek. Erre utalt korunk jeles lengyel historikusa Oskar Haiecki, mikor azt írta: „A 10. század második felében meghozott bölcs döntés adta a magyar millennium valódi és maradandó értelmét, ez tette az európai millennium részévé”.

Végezetül van még egy figyelemreméltó eredménye és jelentősége a honfoglalásnak. Az a terület ugyanis, amelyet a magyarság birtokba vett és amelyen egy évszázaddal később megszületett Szent István királysága, korábban, a népvándorlás századaiban az állandó társadalmi és politikai bizonytalanság régiójának számított. Valamennyi keletről nyugat felé tartó vándornép átvonult a térségen, azonban közülük csak keveseknek sikerült viszonylag tartósabban berendezkedni a térségben. A hunok és az avarok ugyan birodalmat is alapítottak, melyek központja a Kárpát-medence belsejében volt, de ezek sem kerülhették el a nomád birodalmak általánosan ismert sorsát: viszonylag rövid idő múltán felbomlottak, széthulltak, népeik pedig a birodalommal együtt enyésztek el, olvadtak be az újabban érkezők tömegébe. A magyarság érkezése és megtelepedése véget vetett ezen áldatlan állapotnak és a kereszténység felvétele révén sikerült olyan államot alapítani, amely több mint egy évezreden keresztül nyújtotta, el egészen a trianoni békéig, a benne élő magyar és nem magyar népek számára a szervezett állam biztonságát, a fejlődés perspektíváját, a nyugat-európai kultúrával való kapcsolatot, a létbiztonságot, amely távolról sem volt jellemző a tőle keletebbre vagy délre élő népek és államaik esetében.

Ezekre a történelmi tényekre hivatkozva bizton elmondhatjuk, hogy a honfoglalás sorsdöntő, kiemelkedően jeles eseménye volt nem csak a magyarság, hanem térségünk valamennyi népe történetének.

TONK SÁNDOR

Fürdőélet az Osztrák–Magyar Monarchia idején

A fürdők nosztalgikus emléke

Mintegy száz esztendő alatt a magyar nyelvben megváltozott a fürdő szó jelentése. Együttes „gyógy- és nyaralóhely” értelemben ma már inkább csak Erdélyben használjuk, Magyarországon a legritkábban. Az egyik jelentés helyét elfoglalta a kizárólag pihenésre utaló üdülő vagy nyaralóhely, a másik helyébe az élet árnyoldalára utaló gyógyfürdő, gyógyhely, szanatórium lépett. A fürdő pedig szabad vagy zárt strandot, valamint tisztálkodási alkalmat jelent.

Hasonló változások nem ritkák. A nyelv egy szót a pontosabb körülhatárolás kedvéért és a jelölt

fogalom átalakulása miatt több másikkal helyettesíti. Az effajta pótlás többnyire nem szokott teljes sikerrel járni, mert – mint a fürdő esetében is – sokáig megmarad a hajdani jelentés. Ha föl-bukkan, régies hangulatot áraszt, azaz mégsem teljesen az eredeti szerepet tölti be. Ha kiejtjük vagy leírjuk ezt a szókapcsolatot, hogy fürdőélet, sajátos emlékvilág idéződik föl.

A zenekedvelők mindnyájan ismerik a Herkulesfürdői emlék című keringőt. Páratlanul varázslatos erővel fejezi ki a fürdőhelyen minden gondot felejtő ember érzéseit. Páratlan abban is, hogy

szerzője, a hosszú ételű Pazeller Jakab (1863–1957) egyetlen más szerzeményéről sem tudnak a lexi-konok. Pazeller a 38. császári és királyi közös gyalogezred zenekarának karmestereként 1902-ben írta a Herkulesfürdői emléket. A fürdő szót ekkor még összetett jelentéssel használták, a fürdőélet pedig talán legelevenebben virult. A Monarchia katonakarmesterei és orvosai közül sokan fürdőhelyeken töltötték a nyarat muzsikálással vagy gyógyítással, aligha gondolva a nyugodt életet hamarosan fölkavaró világháborúra.

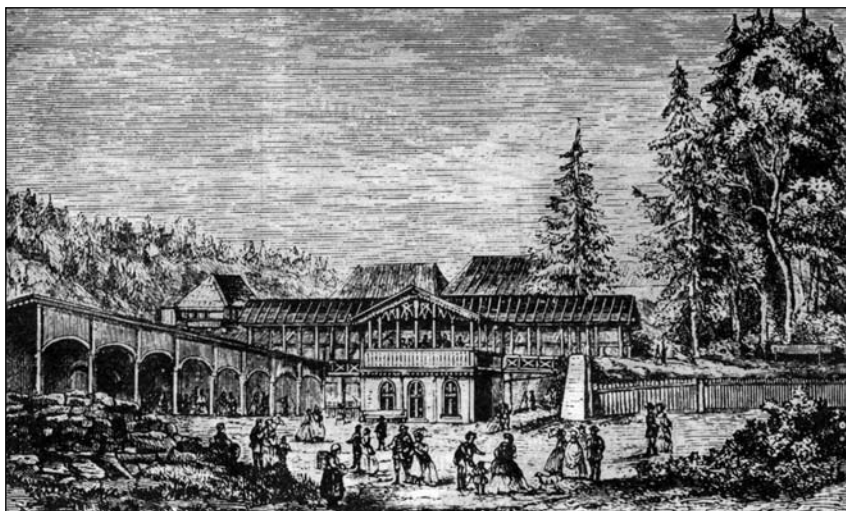
A fürdői zenekarok gyakorta rázendítettek katonaindulókra,

ám ezek hangja békésen áradt szét a környező sétányokra, nem feszes katonai parádét szolgáltat, hanem gyógyvizet szürcsölő, te-referáló vendégeket szórakoztatott. A Herkulesfürdői emlék eleve nosztalgikus darabnak íródott. Nem tudjuk, mi ihlette: egy felhőtlen fürdőidény, egy szép szerelem, avagy a zenészerző boldog ifjúkori nyarainak sora? Talán nem is fontos, fő hogy megmaradt az időálló érték.

Az első világháború után a hagyományos fürdőélet megváltozott. Egy korszak visszavonhatatlanul a múltba sülyedt. A kettős monarchiának megvoltak a maga súlyos társadalmi bajai, a vesztés háború után azonban a korábbiaknál nehezebb gondokkal szembekeverülő emberek szívesebben emlékeztek a megszépülő múltra, amikor még volt idő heteket fürdön tölteni, a tisztaság ellátást meg tudták fizetni, és szigorúan meghúzott államhatárok nem akadályozták, útlelvizsgálatok nem háborgatták az utazókat.

Az is igaz, hogy a viszonylagos jómód és a nyugodt élet csak a Monarchia társadalmi kisebb részének jutott osztályrészül. Persze az anyagi lehetőségek szűkülése, a gyorsuló életritmus, az utazási lehetőségek korlátozódása a világháborút követő évtizedben a győztesek oldalán is jelentkezett. Egy újabb háború esélye pedig tucatnyi ország népét nyugtalanította. Hozzá kell még számítanunk az ember mindenkori nosztalgikus hajlamát és vonzódását az idillhez. Mindkettőt sok bírálat érte és éri, mert megzavarhatják a valós tájékozódást, hamis érzéseket keltenek, elaltathatják a józanságot. Mégsem feltétlenül mindenkor károsak. Lelki szükséglet a nosztalgia és az idill is, de úgy látszik, az a feszültség is, ami az álmok, vágyakozások és a rideg valóság között óhatatlanul fennáll.

A régi fürdőélet alkalmas a nosztalgizásra és kínálja az idillt is. Pedig mennyi árnyékos oldala volt! A nagy és híres fürdőkön sokan megfordultak, ám a többség mégis olcsóbb helyeken nyaralt, ahol kényelmetlenebb körülmények, álmos unalom volt a jellemző. No és kell-e nagyobb elmentmondás annál, minthogy a fürdő eleganciájától vagy olcsóságától függetlenül a nyaralás örömeiben elmerülők mellett mindeütt ott találjuk a gyógyíthatatlan betegeket? Mennyi bánatot, fá-

Borszék

radtságot, kiábrándultságot vittek az emberek fürdőre a megszabadulás reményében, és mennyi kedves élményt szerezhettek, hány boldog órát pihentek ott?!

A polgári életforma része

Fürdőre járni társadalmi rangot jelentett, amelyet nemcsak a vagyonosok, hanem a középrétegek széles köre is elérhetett. Ez, a korszak életérzésével, divatjával való azonosulás egyik eleme lett. A fürdőzés az emberiség legrégebbi műveltségi javaihoz tartozik, jóllehet gyakorlata és jelentősége sokszor változott. A 19. században kezdtek hangoztatni, ami azóta kultúrháttérként központi helyre vált, hogy már a rómaiak ismerték és élvezték a magyarországi hévizek kitűnő hatását. A divatszerű fürdőzés jelentősebb társadalmi mértékével azonban csak a múlt század elejétől kell számolnunk, amikor szorosan összefüggött a polgári életforma terjedésével. A rómaiakra hivatkozás is erre utal, reklámként született meg, korábban nem volt rá szükség.

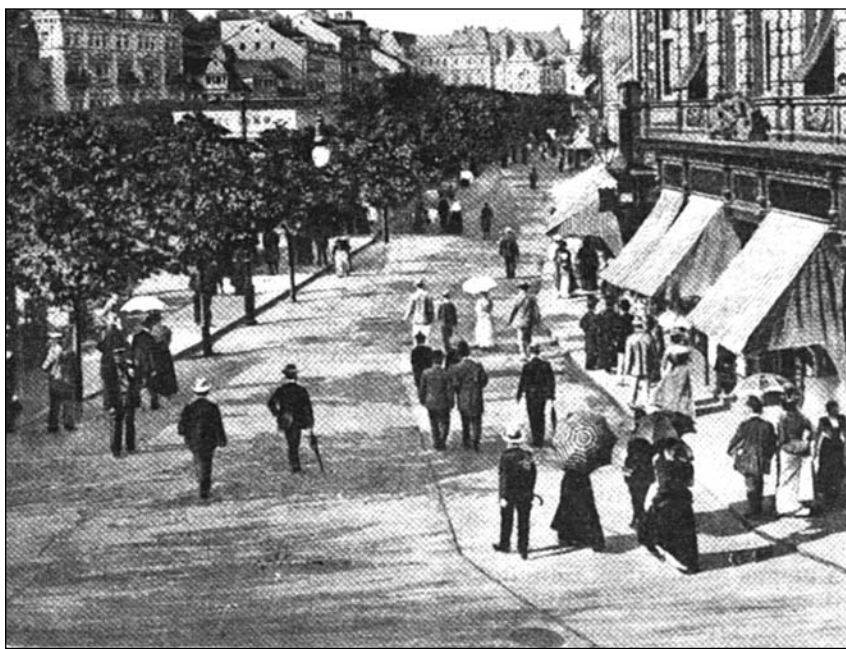
Ám ahhoz, hogy életnek lehessen nevezni a fürdőzés szokását, a társadalomban el kellett válnia a munkaidőnek a szabadidőtől. Az utóbbit a mai értelemben alig másfél-kétszáz esztendeje ismerik Európában. Korábban csak a vasárnapok és az egyházi ünnepek törték meg a nappali világosságot teljesen kitöltő munkaidő. Ha például egy nemesember vadászott, az eredetileg nem szórakozás volt számára, hanem hadgyakorlatnak beillő testmozgás, amivel fontos társadalmi kötelezettségét, a harcképességét tartotta kar-

ban, sőt élelmezése egy részét is biztosította. A polgár és a paraszt, amikor letette a kétkézi munkát, elsősorban vallási előírásoknak engedelmeskedett, s nem jutott eszébe, hogy szabadságot vegyen ki, majd elutazzon pihenni, amire egyébként sem joga, sem lehetősége nem volt. A társadalmi munkamegosztás hozta magával a mai értelemben vett szabadidőt mint a polgárosulás velejáróját. Az emberek úgy is átgondolták az életüket, hogy az anyagi gyarapodással kecsegtető nagyobb teljesítményhez rendszeres kikapcsolódás, testi-lelki megújulás szükséges. Sőt ez nemcsak a munkaadók, hanem a munkavállalók joga is lett.

Mint az újkori társadalmi szokások többsége, a fürdőre járás mintái is Nyugat-Európából érkeztek hozzánk. Gondolati háttérük pedig a felvilágosodás és a romantika egyetemes természetkultuszában gyökerezik.

Nehéz magunkat ma azok helyébe képzelni, akik a 18. század vége felé, úgymond a társadalom szorításából menekültek a természetbe. Mégis el kell fogadnunk, hogy az ipari forradalommal együtt terjeszkedő urbanizáció nyomasztotta az érzékenyebb lelkeket, jóllehet a 20. század végére paradicsomi állapotnak tűnik az, ami kétszáz éve már megzavart társadalmi és természeti harmónia volt.

Nálunk több évtizednek kell eltelnie, hogy a fürdőhelyek a szomszédos ausztria-csehországi példát követve, társadalmi alkalmakat kínáljanak. A század elején a legjelesebb íróknak (Berzsenyi,

Karlsbad

Kazinczy) is óriási esemény volt egy-egy hosszabb honi utazás, ritkán engedhették meg maguknak, hogy birtokaikról hosszabb időre elszakadjanak. Desseffy Aurél 1816 nyarán Bártfafürdőn időzött. Innen írta Kolozsvárra Döbrentei Gábornak az üdítő természetért rajongó, társadalmi-politikai gondokon elmélkedő fürdőleveleit. Bártfafürdői levelek c. kötete nemcsak a műfaj első, de legmaradandóbb alkotása is irodalmunknak.

Balatonfüred savanyúvízforrásainak köszönhetette hírét, neves fürdőhellyé válásában azonban munkáltak hazafias törekvések is. Nemcsak gyógyulásról volt szó. Legalább egyenlő mértékben szükség volt Balatonfüredre, mint a hazai társadalom pihenő- és találkozóhelyére is. A fürdőalapítást és -fejlesztést a korszellem részeként fogták föl, mint ahogyan valóban az volt, hozzá tartozott a haza haladásának ügyéhez.

Országszerte a 19. század elején fedezték föl a nagyközönség számára azokat a forrásokat, amelyek köré a következő évtizedben kiépültek a nevesebb fürdők. Ekkor az üzleti szempont még alig számított. Gyógyhely birtoklása vagy bérleménye nagyobb jövedelmet nem biztosított, olyan kevés volt a vendég. A fürdők felszereltsége és a közlekedés is alacsony fokon állt. Legtöbbit az használt, ha magas méltóságok tüntettek ki látogatásukkal egy fürdőt, mint 1817-ben I. Ferenc ki-

rály és Eleonóra királyné Mehádiát, melyet az ott már régebben föllett római Herkuleszobrokról ekkor neveztek el ünnepélyesen Herkulesfürdőnek.

Természetes módon a fürdőzés a társasélet megpezsdítésével a fürdői politizálást is serkentette. Olykor csupán áttételekkel, pl. egy-egy idényszáró bál emelkedett hazafias hangulatával. Nagy szerepe volt az anyanyelvi kultúra ápolásának szolgálatában az 1831-ben megnyílt balatonfüredi kószínháznak. Az érdeklődés és a divat töretlen maradt a forradalom és a szabadságharc bukása után is. Az erdélyi fürdőkről pedig azt írta egy századvégi visszaemlékezés, hogy a nevesebb forrásoknál a társadalom több rétege találkozott és reménykedett a jobb jövőben. A cári csapatok által fölégetett felvidéki Bártfafürdő újjaépítéséhez is gyorsan hozzáláttak. A két forradalmi esztendő után az ausztriai és csehországi fürdők változatlanul virultak tovább. Az osztrák birodalom általánosan kedvező fejlődési iránya átlendített a zökkenőn.

Még kedvezőbben változtak a fürdőfejlesztés feltételei és indokai a század második felében. Egyre több forrásvíz pontos vegyelemzését végeztek el, az orvostudomány egyre jobb balneológiai eredményeket nyújtott. A bécsi kormányzat rendelkezései a fürdőhelyek támogatására irányultak, a kiegyezés után újabb, im-

már honi szabályozások követték. Legjelentősebbek az 1876. évi egészségügyi törvény fürdőket érintő paragrafusai voltak. Szakörökben évekig vitatták, megfeleltek-e a kor követelményeinek vagy sem. Kétségtelen, hogy csupán keretül szolgáltak, nem taglalták a részleteket, de tagadhatatlanul jól hatottak az alapvető egészségügyi és kényelmi feltételek kialakulására. A tőkebefektetők még mindig nem láttak nagy lehetőséget a fürdőtelepek kiépítésében, mert a közlekedési hálózat hiányos volt, az idény meghosszabbítására kevés kezdeményezés mutatkozott. A tulajdonosok, egyházak, közbirtokosságok többnyire bérbe adták a fürdőket. A bérlők pedig nem áldoztak a korszerűsítésre, figyelmüket a minél több haszon kizsárolására fordították.

Igazán nagy fürdőépítkezések a múlt század utolsó évtizedében kezdődtek, és töretlenül folytatódtak az első világháborúig (Pöstyén, Trencséneplic, tátrai üdülők, Siófok, Buziás, Szováta, Herkulesfürdő stb.). Terjedt a részvénytársasági tulajdonforma és megjelent a külföldi tőke is. A magánkezdeményezéseknek jutott a főszerep, mert állami beruházás viszonylag kevés akadt, például Vizaknán, ahol a kincstári tulajdonú sós tavakat a földművelésügyi kormányzat építette ki a század elején.

A vasúthálózat kiépülése ugárásszerűen megnövelte a forgalmat; a fürdők vendégköre kiszélesedett, nőtt a külföldi vendégek száma, ám a helyi jelentőség szűk köréből kilépni nem tudók, lemaradtak vagy visszaestek. A jó közlekedési lehetőségek a külföldi fürdőket is közelebb hozták, ezt viszont veszteségként könyvelte el a hazai konkurencia.

Hasztalan keresnők már a romantika fennkölt természetszeretetét. A majálisozó, zöldben heverész (falatozó) italozó kirándulások mellett ekkor terjedt el a sportjellegű túrázás. Nem sokkal korábban még ismeretlen volt, hogy valaki passzióból órák hosszat gyalogoljon a hegyek között vagy a szép látvány kedvéért megmásszon egy hegycsúcsot. Orbán Balázs székelyföldi élményei között épp újdonságuk miatt kaptak nagy hangsúlyt a magaslatokról belátható természeti szépségek. A századvégen már megbízható, időtartamra is bemért utakat aján-

lottak a vállalkozó turistáknak, a fürdővendégek pedig orvosi javallatra rótták az erdei gyalogos-vényeket. Letelt a romantikus ábrándok kora, a természet gyógyító-üdítő kegyeit keresőket már prózai érzervek ösztönzik: a testi mozgástól, a gyógyvizektől, a jó levegőtől és a nyugtató környezettől megcsappant munkaerejük vagy megromlott egészségük helyreállítását várták. „Az úgynevezett dzsentrifészek idejüket lejárták; most már más időket élünk, becsületes munka adja a mindennapi kenyeret; jogosan keres gyógyulást véres verejtékkel keresett pénzéért a munkában fáradt szegény hivatalnok s a nemzet minden napszámosa” – írta 1902-ben egy fürdőorvos. Új mentalitás született. A polgári társadalom új életmódot és szemléletet diktált, ami megkövetelte az olyanra fontos teljesítmény egyik pillére, a munkaerő józan beosztását. A korabeli orvosi, egészségügyi írások nem egyszer emlegetik az emberek kemény létharcát, mint a kor jellemző tünetét, valószínűleg nem mindig tudván, hogy a darwini kiválogatódás terjedő elméletét vulgarizálják.

Más nézőpontja is volt a természethez vonzódásnak, s itt – a fentivel ellentétben – inkább helyénvaló a divat szó használata. A modern urbanizáció a múlt század második felében bontakozott ki Magyarországon: a környezet-változtatás lelki egészséget megőrző tudatos vagy kevésbé tudatos törekvése hatott. Különben miért költözött volna Jókai Mór és családja nyaranta a svábhegyi vilából Balatonfüredre? Vagy miért vonzották volna a vendégeket az imént említett „dzsentrifészek” leghíresebbjei közül a Nyíregyháza melletti Sóstó és Szabadka melletti Palics?

A fürdőzés kellékei és forgatókönyve

A közönség nemcsak tudta, hogy a fürdőhelyek fő vonásai hasonlítanak egymáshoz, igényelte is. Az ausztriai és csehországi mintáknak kötelező erejük volt. A külszázgi vendég vagy a külföld helyett itthon fürdőző hazai mindegyik olyan kényelmet és gyógyulási lehetőséget keresett, amelyet a vezető európai fürdőhelyeken halomából vagy tapasztalásból ismert. Ha nem találta kedvére valónak, meggondolta a következő évi látogatást. Érthetően törekedtek

hát a vezető fürdőket legalább szerényen utánozni. Ezért nem túlzás a fürdőélettel kapcsolatosan a színjátszás és a filmezés műszavait használni: valóban voltak kötelező kellékei, szinte forgatókönyvszerűen folyt.

A legfontosabb feltétel a természeti adottság volt. Földtani múltjának köszönhetően a korabeli Magyarország igen gazdag és változatos gyógyvízkészlettel rendelkezett. A főbugyogó ásványi források mellett, a múlt század hatvanas éveitől mélyen fúrt gyógykutak is gyarapították a kínálatot (pl. Budapest–Margitsziget, Harkányfürdő Baranyában). A hideg és meleg (hév-)források túlnyomó többségét fürdő- és ivókúrára egyaránt használták. A gyógyforrás olyannyira elengedhetetlen kelléke volt a nyaralóhelyeknek, hogy amikor Füred mellett a többi balatoni üdülőt az 1870–80-as évektől népszerűsíteni kezdték, akár egy ásványvízforrást, vegyileg elemezték a tó vizét és a hullámszáz gyógyhatására is föl hívták a figyelmet. Ugyanebben az időben az első tátrai magaslatti fürdőhelyek mind bővizű források mellett létesültek, hogy megfeleljenek a közönség elvárásának. Nélkülük jóval nehezebb lett volna az érdeklődést felkelteni. Utóbb kiderült, hogy orvosi jelentőségük nincs, ám ekkor már a jó levegő is értéknek számított.

Néhány alföldi sóstó kivételével a fürdők hegy- és dombvidékre települtek, ami már önmagában változékony környezetet biztosított. Felső-Magyarország és Erdély vadregényes vidékein sok helyütt nem kellett mesterséges erdei környezetről gondoskodni, mert a források dús természetes növényzet között fakadtak. Kell-e Borszék, Tusnád vagy Szováta erdeinél szebb természeti környezet? Különben az ültetett parkot nem nélkülözhetette a fürdő.

Széles sétányai az ivókúrához szükséges korzózásnak adtak helyet, a távolabb kanyargó utak és ösvények az egészségőrzés általános mozgásigényét szolgálták. A 19. századi romantikus angolkert eredetileg szorosan kötődött azokhoz az eszmékhez, amelyek a polgári fürdőélet fölvirágzását létrehozták. Természetszeretetből utánozták a nyers tájat, sőt még „eredetibbre” igyekeztek formálni az ültetett fák-bokrok együttesét. A század második felének fürdőparkja is angolkert volt, de a

racionális szemlélet már az egészségügyi szempontokat tartotta fontosabbnak. Tavát sem csupán a pompás látványért duzzasztottak, hanem a csónakázás, tehát a szórakozás és a testmozgás kedvéért is. Nemcsak a lélek, a test gyógyítása is cél volt.

Am a legcsodásabb természeti környezet és a leghatékonyabb forrás vonzását is elronthatta a kedvezőtlen időjárás. Magyarországon különböző időjárási övezetek befolyása találkozik, senki sem vállalhatott kezességet ki egyensúlyozott meleg nyárért és kevés esőért. Ebből a szempontból kockázat volt a fürdőzés mind a vendégnek, mind az üzemeltetőnek. Az idény leghamarabb május elején, de inkább 3–4 héttel később kezdődött és nem tartott tovább augusztus végénél, szeptember elejénél. A 19. század utolsó negyedében a pihenést, kikapcsolódást nyárra összpontosító közönség lassan barátkozott meg a tátrai és erdélyi magaslatti helyek téli üdülés- és gyógyuláskínálatával. Pöstyén, Trencseleptic, Borszék, Tusnád és Herkulesfürdő a nagy, világhírű csehországi fürdőhelyek példáját követve kezdtek télire (is) berendezkedni. A múlt század vége felé vált általánossá, hogy az Annabálok idényszáró szerepét átvette a Szent István napja. Erdélyben és a felső-magyarországi hegyvidéken több meleg ruhát vittek magukkal a vendégek, mert a nyári hónapokban több csapadékra számíthattak, hamarabb beköszöntöttek az őszi közeledtet jelző hűvösebb éjszakák. Mivel a szobákat kevés kivétellel nem lehetett fűteni, igyekeztek hazafelé. Ha a fürdőtulajdonos nem akart ráfizetni, néhány hétre kellett tömörítenie az idény eseményeit.

A fürdőélet kellékeit és forgatókönyvét szemléletesen képviseli sajátos hangulatú speciális szókinccse. Nemcsak a múlt századi orvosi és vegytani szaknyelv jellegzetes, de gondoljunk a jó szándékú magyarázatok ellenére meseterkéltséget máig levetkőzni nem tudó műszavaira, amelyek vagy német, olykor nemzetközi alakok átvételei vagy azok többé-kevésbé sikerült fordításai voltak. A fürdőkertjét például kurparknak nevezték. A medence tükörfürdő vagy egyszerűen tükör volt. Az üdülőhasználati díj kurtaxa vagy gyógydíjként vált ismertté. A nagyobb helyeken naponta, a kisebb

beken időszakonként kibocsátott vendégnévsort kurlistának emlegették. A néhány napra érkező futóvendégeket azonban erre nem vették föl.

A napi programnak két központi helyszíne volt: első a forrás, melyet tetszetős külsejű, többnyire díszes faépítmény, a kútház védett az időjárástól, körülötte zajlott az ivókúra; a másik a gyógymedencékkel, kádfürdőkkel egy fedél alatt a kurszalón vagy gyógyterem. Az utóbbi ezen a néven ma már alig ismert, mert majdnem mindenütt átalakult, pedig egykor a fürdők elengedhetetlen tartozéka volt. Képzeliünk el egy nagy termet, amely annál tágasabb és díszesebb, minél több pénze volt az építetőnek, hogy reprezentálja fürdője eleganciáját. Kényelmes fotelokkal, asztalokkal, székekkel rendezték be. Itt tartózkodtak a vendégek napközben, amikor nem volt kedvük sétálni vagy kirándulni, ha nem kellett ivókúrázni vagy fürödni és ha az időjárás ide szorította őket. Lehetett újságot olvasni, nézelődni, társalogni. Az egyik sarokban rendszerint zongora állt, melyen egy-egy vendég vagy az igazgató-ság által szerződtetett muzsikusk halk dallamokat játszott. Itt kaptak helyet a kölcsönkönyvtár üveges szekrényei is.

A kurszalón gyakran szállodával épült össze. Nem illett messze esnie a legfontosabb forrásoktól, azokkal nemegyszer fedett sétányok kötötték össze. Az utóbbiak megépítése biztosította az esős időny vendégeinek sétáját, akiknek így nem kellett sárban gyalogolniuk gyógyvíz-kortyolgatás közben. A forráskút mellett a közönséget zenekar szórakoztatta, melyet zenepavilon védett az erős napsugártól és a záportól. A cukrászda, a vendéglők, a bazársor szintén elérhető távolságra álltak. A fürdőhelyet kiszolgáló műszaki és gazdasági épületeket viszont távolabb, kevésbé forgalmas helyekre telepítették. A kápolnát (nagyobb helyeken a templomot) általában a park csendesebb részén építették föl. Nyári színpad, azaz szabadtéri színpad több helyütt létesült, szilárd épületű színház magyarországi fürdőkön a 19. században csak Balatonfüreden, Pöstyénben és Herkulesfürdőkön épült. Mindezek a „kellékek” a látogatottságától, a fürdőhely divatosságától függően szerényebb vagy gazdagabb kivitelűek vol-

tak. Kisebb, eldugottabb helyeken egyik-másik el is maradt.

Fürdőre menők – fürdőből élők

A fürdőjárók a 19. század folyamán egyre szélesebb társadalmi körből kerültek ki. De az embereket meg kellett tanítani a fürdőéletre. A korabeli fürdőügyi irodalom tele van útmutatásokkal. Először azokra gondolunk, amelyek az orvosoknak szóltak, tájékoztatván a fürdőhelyek gyógyhatásairól, de tanulmányozta őket a fürdőre készülő is. Kiindulásul szolgált a sikeres gyógyító munkához. A tulajdonosok és a bérleket viszont a korszerű felszerelésekkel és balneo-technikával kellett megismertetni. Újításokra, beruházásokra kellett őket ösztönözni. A közönség hamar elpártolt a fürdőtől, ha a fejlesztést nem találta kielégítőnek, a tehetősebbek szívesen utaztak külföldre, főleg a Monarchia osztrák felébe, a magyarországi fürdőtulajdonosok nagy bosszúságára.

Az ismeretekre a vendégek szorultak rá a leginkább. Mélyen gyökereztek a régi szokások, a század végén még rendszeres gyakorlat volt saját háztartási eszközökkel és ágyneművel fürdőre menni. Hajdan ennek gyakorlati okai voltak: efféle nem kaptak a helyszínen. Ilyen feltételek mellett a századvégén már csak a kisebb forgalmú, nehezebben megközelíthető helyek fogadtak vendéget, ahol a család békésen elidőzött akár egy egész nyáron át. Egyébként magától értetődött, hogy szakácsnőt, szobalányt vagy inast vigyen magával a pénzes vendég, aki ragaszkodott megszokott cseledeiehez.

Sokat hadakoztak az orvosok a mulató vendégek ellen. A tulajdonosok azonban más szemmel néztek rájuk. Az orvos – teljes joggal – féltette gyógyító munkája eredményét, páciense egészségét. A tulajdonos is örült a gyógyulásnak, hiszen fürdője jó hírét gyarapította, de legalább ennyire tartott az olyan „rossz” hírtől, hogy orvos szigorúan diétáztat, este kilenckor lefekvést parancsol. Neki az kedvezett, ha vendégei ételreitalra sokat költöttek, muzsikáltak és kitűnő kártyapartnerekre leltek egymásban.

A nevezetesebb fürdőkön a 19. század végére határozottan a gyógyhelyi jelleg javára dőlt el ez a kettősség. Ha másként nem ment, a szanatóriumok mellett

megteremtették a nagyvilági szórakozások lehetőségét is, mint Pöstyénben vagy Herkulesfürdőkön. Legtöbb helyen azonban nem tudták, de nem is akarták szétválasztani a gyógyulós és nyaraló-szórakozó vendégeket. Nehéz is lett volna, mert az évi néhány száz látogatót fogadó fürdők alacsony hasznot hoztak, ami még jobban megcsappan, ha kizárólag gyógyításra vagy csupán nyaraltatásra rendezkednek be. Így mindvégig elsősorban mulatni mentek a székelyudvarhelyiek Szejkefürdőre, Homoródfürdőre, a brassóiak Zajzonba, a kolozsváriak Kolozsra. A tordaiaknak igazán nem kellett sokat utazniuk saját sósfürdőjükhöz.

Kisebb helyeken önálló orvos sem volt. A legkisebbekben hetente egyszer néhány órányit rendelt a járási vagy a közeli városi orvos, hogy ezzel eleget tegyen a hatósági rendelkezéseknek. Századunk elején a kis Kérőfürdőnek a szamosújvári börtönorvos volt a tulajdonosa. Ugyanekkor Jegenye-fürdőre minden csütörtökön és vasárnap délután látogatót ki egy kolozsvári orvos. Ritkán akadt dolga, mert a kevés, kispénzű vendég nem kérte tanácsát, hanem kenőasszonyokra vagy az innen-onnan hallott tapasztalatokra hagyatkozott. 1902-ben azt írták Előpatakról, hogy ott egy nyugdíjas tanfelügyelő számít tekintélynek. Mivel évtizedek óta ott nyaral, szívesebben hallgatnak rá a vendégek, mint az orvosra.

A szolgáltatások minősége szerint széles kínálat alakult ki a legkisebb, primitív parasztfürdőtől a német szóhasználatú Nobelbadoknak nevezett fényes, elegáns helyekig. A parasztfürdők kis, gerendából ácsolt medencéi mellett a gyógyulni vágyók saját maguk kenték be testüket iszappal. A nagy fürdőhelyek pompásan kiképzett fürdőszobákat ajánlottak megfelelő személyzettel és technikai felszereléssel.

Egy fürdőorvos azt írta, hogy a vendéget saját magán kívül csak egyvalaki érdekli jobban, a másik fürdővendég. Nem a betegek jól ismert lelkiállapotára célzott, arra, hogy kölcsönösen szívesen hallgatják egymás panaszait, hanem a magánélet iránti kíváncsiságra, amit az unalom növelt nagyra. Igaz, hogy a gróf gróf, a mesterember mesterember maradt reumával a csontjaiban, de a korabeli

életérzés úgy vélte – s ez ma sem idegen társadalmunktól –, fürdők szabadabbak a társasági erkölcsök. A társadalmi hierarchia alsóbb régióiban ezt úgy értelmezték, hogy az osztályokat elválasztó vonalak átléphetőkkel válnak, azonban gyakran csalódnuk kellett. Másrészt a nemi szabadosságot a korabeli erkölcs elítélte ugyan, ám a titkos kapcsolatokat elnézte. Így a fürdőre érkező magányos urak és különösen a fiatalabb hölgyek mindenképpen pletykának tették ki magukat. Hiszen a kialakult szokáskörben róluk sok valószínűséggel hitték: kalandot keresni jöttek vagy épp egy jó hozománnyal járó házasság reményében vegyülnek el a fürdői társaságban.

Parasztnak rendszerint csak néhány napot időztek gyógyhelyeken, mert nem hagyhatták hosszabb időre gazda nélkül birtokukat és házukat. A polgári közép- és felsőbb rétegek inkább megengedték maguknak a több hetes fürdőzést. A 19. századi orvosi javallatok általában hat-nyolchetes kúrákat írtak elő. Ennyi idő alatt már megmutatkozott a kedvező hatás, vagy kiütkezett a kudarc. Nem egyszer olvashatunk igen gyors, szinte váratlan javulásról, de rendszerint nem világos, mi lehetett a panasz. Alighanem a környezetváltozás és nem a gyógyvíz szűrőselektroly javította meg a kedélyt és mulasztotta el a főfájásokat! Másfél-kéthónapos időtartam, azaz a teljes főidény alapos pihenést nyújthatott a tulajdonosoknak is, akik a tartós, a biztos vendéget szerették a legjobban.

Hosszú hetek alatt a kimerültek és az embergyűlölők kedve is megenyhült annyira, hogy társaság után kezdtek vágyani. A társaság volt az unalom legjobb gyógyszere. A fürdőigazgatónak, sok helyen a fürdőorvosnak rendtartásban előírt kötelessége volt a vendégek számára szórakozásokról és társasági életéről gondoskodni. Csak néhol akadt egy-egy szertartásmesternek beváló törzsvendég, mint pl. Előpatakon egy szegény, de nagyvonalú gavallér Bánffy gróf.

Az orvosok nehezen szabadultak a szórakoztatói szerepkörből. Számukra a fürdőorvosi ténykedés nyári kiegészítő foglalkozás volt, az igazgató pedig alkalmazásukon is takarékoskodni akart. A lelkiismeretes, a balneológiát

Tátrafüred

szívügyének tekintő orvos nem panaszkodhatott tétlenségre. Pacientúrájának még a diétáját is számon tartotta. Fontosnak érezte, hogy tapasztalatait kollégáival írásban vagy élőszavas előadásban megossza, sőt, ha tellett az idejéből, más fürdőhelyekre utazott ismeretszerző céllal. A balneológiát főhivatásnak tartó fürdőorvosok közül mégis nagyon kevesen szereztek igazi tekintélyt. A közvélemény nem sokra taksálta a fürdőorvosi tudást, mert a társaságszervezőt nem tartotta komoly szakembernek. Másrészt (nem egészen alaptalanul) úgy vélekedtek, hogy a fürdőorvos oda küldi a beteget, ahova az kívánczik. Kis túlzással: minden fürdőt minden bajra javallhatnak.

Maradjunk azonban annál az orvosnál, aki a heti rendszeres táncmulatságot is csak vonakodva engedélyezi mellbeteg kezeltjének. Ki vitatná, hogy aggodalma jogos? Mégis a hétfégi néhány órás táncos összejövetel volt a legnépszerűbb és legelterjedtebb fürdői szórakozás, ahonnan az ifjú hölgy vagy úr nem akart hiányozni. Külön eseménynek számított az estélyeket bevezető tombola vagy más társasjáték, esetleg zenéhallgatás. Egész estét betöltő bált egy nyáron csak egyet-kettőt rendeztek.

Előadóművészek, nyári szünetben alkalmilag összeverődött vándorszínészcsoporthoz, dalárdák gyakori vendégei voltak a fürdőhelyeknek. A belépti díjak ára nagyjából fedezte nyaralási és utazási költségeiket. Ha országos hírnévű művészek léptek fel, az valószínűleg népszerűsége ment. Az egyszerű vendégek közül ugyan csak szívesen vállalkoztak szereplésre. A cél rendszerint jótékony

alapítvány gyarapítása, szegény sorsú betegek segítése volt. Hangszeren játszottak, énekeltek, betanultak egy-egy rövidebb színdarabot.

Kirándulások nélkül nem volt igazi fürdőélet. Aki tehetett, nem mulasztotta el megtekinteni a környék természeti és történeti nevezetességeit. Sportlehetőség már kevesebb akadt: lovaglás, evezés, tenisz, úszás, teke.

Magyarországon a múlt század végén szerveződött meg a sportélet. Legtöbb sportág szabályait és eszközeit ekkor még csupán szűk csoportok ismerték, amelyeknek tagjai jelentős számmal arisztokraták voltak.

Az arisztokrácia vonzó varázsa végigkísérte a 19. századi magyar fürdőéletet. Őket csak a koronás fő és az uralkodó család tagjai előzték meg. Pontosan számon tartották, melyik király, királyné, főherceg mikor és mennyit időzött az illető fürdőhelyen. Ahol ők és az arisztokrácia tagjai megjelentek, oda változatlanul tödültek a sznob polgárok, földbirntokosok, hogy velük egy levegőt szívjanak, és odahaza elmondhassák, kivel nyaraltak. De eseménynek számított művészek, írók, költők, zeneszerzők fürdői tartózkodása is. Az igazgató és a tulajdonos igyekezett nekik kedvezni, hogy rendszeres látogatókká váljanak és fürdőlevelekkel, tárcákkal, versekkel, vagy mint Pazeller Jakab a Helkulesfürdői emlékekkel emeljék a hely hírét, rangját. Ezek az irodalmi, művészeti emlékek a nevezetes gyógyulásoknál is tartósabban megőrzik a fürdőhelyek régi hírnevét és hangulatát.

Új törvény, új dilemmák és régi bürokrácia

A kutya ugat, a karaván áll, 1997 novemberében!

Eltelt egy év a hatalomváltás óta és a címzett, a választópolgár, akiért a reform van, alig érzi a jobbult. Tény az, hogy a makrostabilitás, amiről annyi szó esik, nem hozta el a most egy éve hangoztatott változást és 1997 novemberében újból inflációs jelenségeknek vagyunk tanúi és „haszonélvezői” (vasúti szállítás, villamosáram, húsáruk, importcikkek, telefon, posta, városi közszállítás, gyógyszerek).

A legnagyobb ellentmondás a makroszintű stabilitás (statikus) látszata és a vállalati működés mélyreható átalakításának halasztgatása között található. A megfelelő tanulságokat azért is le kellene vonni, mert a külföldről ránkruháztott gazdasági modellt és rendszerváltási szcenáriumot nem lehet olyan könnyen elfogadni, ha dicsérik is, mert a piacon, az árak üzenete nem egyezik a miniszterelnök beszédével, és az állandó áremelések újra elénk vetítik a gazdasági csőd állandósulását. Hiába dicsérik a makrogazdasági stabilitást, a csökkenő fogyasztást, a fizetőképes kereslet igazságát, ha az ipari termelés csökkenése és a mezőgazdaság drámája sorozatos áremelésekkel és létbizonytalanságokkal társul. A hitel viszont egyáltalán nem működik, de a végrehajtás sem a csődös nagyüzemek házatáján. Ebből következőleg a Világbank csak éppen annyi hitelt ad, hogy a nagy termelők ne haljanak meg, de élni sem tudnak. A megújulást a piaci verseny és a piaci szereplők tiszta helyzete hozhatja el, ha az 55%-os (1997 októberében, a bruttó nemzeti össztermék 55%-a magánszférából ered) privatizáció valóban jó statisztika.

A gazdasági verseny – a konkurencia – törvénye 1997 februárjától van érvényben; a törvény életbelépését és alkalmazását a gazdaságban a Versenytanács hivatott elvégezni. Ez tíz tagból áll, akiket Románia elnöke nevez ki öt évre, a parlament gazdaságpolitikai, reformügyi és privatizációs bizottságának javaslata alapján. Szerepük a gazdasági hatékonyságot kikényszerítő piaci verseny szabadsága és tisztasága felett őrködni. Mivel a gazdasági verseny közérdek, a fogyasztók védelmében a Versenytanács (részletesen) kidolgozza a törvény alkalmazásához szükséges végrehajtási utasításokat, amelyek kötelezőek Románia területén. Ehhez a versenyjogi szabályozások és rendelkezések ismerete szükséges a fogyasztók, a lakosság érdekében. Új törvényről van szó, amelyhez alapul az 1957-es Római Szerződést vették, ez 1958-ban lépett hatályba az európai Közös Piac megalkotásakor, ami óriási fegyvertény a piac internacionalizálódása és globalizációja tekintetében. A fentiekből következik, hogy e törvény alkalmazása, itt és most, egy negyvenéves lemaradást próbál behozni. Sajnos csak de jure, mert az alkalmazásához szükséges piaci verseny és versenytársak nincsenek még teljesen felkészülve és bizonyos ágazatokban még nincs konkurencia. Az állami monopóliumok megölik vagy megfojtják a versenyt, ezért leépítésük, sok helyen szétzúzásuk, átalakításuk 1998-ra a nagy feladata a kormánynak.

A Versenytanács tagjainak mandátuma öt évre szól, a tagokat legfeljebb kétszer lehet megbízni a

tiszttség ellátásával. Eme önálló adminisztratív hatóság jogi személyiséggel rendelkezik, Bukarest székhellyel működik és ellátja a 21/1996-os törvény előírásai szerinti feladatkört. A tanács tagjait nem jölhetik szakértőkként vagy közvetítőkként semmilyen kereskedelmi tevékenységben, csak a felsőoktatásban vehetnek részt. Döntésük meghozatalában teljesen függetlenek azoktól a pártoktól is, amelyek e funkcióba jelölték. Kinevezésükhöz legalább tízéves gyakorlattal kell rendelkezniük a kereskedelem, az árügy és a gazdasági verseny joggyakorlata terén.

A Versenytanács vizsgálatok lebonyolítását rendelheti el, ha konkurenciaellenes cselekedetéről szerez tudomást, és kinevezi a jelentéstevő tanácsost. A vizsgálati jelentéseket plénumban tárgyalják meg és döntenek a foganatosítandó intézkedésekről. A döntéseket a közlésüktől számított harminc napon belül a Bukaresti Fellebbviteli Bíróságnál közigazgatási bíraskodási eljárással lehet megfutamadni.

A Versenytanács a gazdasági verseny védelme, fenntartása és ösztönzése érdekében létrehozta saját apparátusát, amelynek tisztségeit szabályzattal kell érvényesíteni. A törvény lényege a negyedik cikkelyben fogalmazódik meg, ami így hangzik: „A termékek árait és a szolgáltatások ill. a munkáltatók díjait a szabad verseny útján, a kereslet és kínálat alapján kell megállapítani. Az önállóan gazdálkodó egységek (Regii Autonome) által alkalmazott árak és díjak a Versenyhivatal véleményezésével állapítandók meg.

A fentiekből következik a piacgazdaság sokszáz éves értékrendje, amely szerint az árakat a piac szabályozza. Tetszik, nem tetszik ez az értékrend mindig a győztes pártján van, azt erősíti, aki jobban tud igazodni a fogyasztók elvárásaihoz és tud hatékonyan termelni, kereskedni és beruházni, ami szükségyszerűen az árak csökkenéséhez vezet egy működő piacgazdaságban. Természetyszerűen a versenynek, a konkurenciának vannak vesztesei is, akik nem termelnek, értékesítenek és gazdálkodnak hatékonyan a piac elvárásai és törvényei szerint. A verseny mindenkor tisztességes kell legyen s a törvény lényege abban áll, hogy a fogyasztók védelme alapvető elvárás, de szükségyszerűen a vesztesnek is jogvédelmet biztosít, nehogy bonyolult, gazdaságot, társadalmat bomlasztó folyamatok induljanak be egy csődös gazdasági egység összeroppanása esetén. Szükséges tehát a csődtörvény alkalmazása is, de ezen a téren a lemaradás óriási!

A Versenytanács teljes létszámban plénumban tárgyalja a vizsgálati jelentéseket, a gazdasági koncentrációk engedélyezését, a kivételezésre javasolt megállapodásokat (amelyek lehetnek konkurenciaellenesek is), valamint a gazdasági verseny helyzeéről készített országos jelentés, amit évente egyszer a parlamentben ismertetnek.

Minden tag egyetlen szavazatra jogosult, egyenlő szavazatok esetén az elnök szavazata határoz.

A Versenytanács gazdasági és versenypolitikai kérdésekről köteles véleményt mondani Románia elnöke, a parlament, a központi és helyi közigazgatási

szervek, Kereskedelmi és Iparkamara, bíróságok és ügyvédségek, valamint fogyasztói szervezetek kérésére. Évi jelentést készít tevékenységéről a versenytörvény és -jog betartásáról, amelyet a parlamentnek mutat be. A konkurenciaellenes eljárások kivizsgálása után büntetéseket szabhat ki, amellyel a jogi személyek sújthatók.

A törvény kényszerítő erejű.

A Versenytanács védi a fogyasztót:

- a versenykorlátozó megállapodásokkal szemben,
- a gazdasági erőfölénnyel való visszaéléssel szemben,

- a vállalkozások összefonódásának (koncentrációjának) káros következményeivel szemben, amelyek erőfölényt erősítenek meg vagy hoznak létre romániai piacon, vagy annak egy részén.

Mérlegeli az összefonódással járó előnyöket és hátrányokat, a fogyasztók szemszögéből, vizsgálja a piacok szerkezetét, az érintett piacokon fennálló vagy lehetséges versenyt, a piacra lépés s a piacról való kilépés költségeit, gazdasági és jogi feltételeit és a koncentráció várható hatásait a versenyre, rövid távon vagy távlatilag.

Röviden próbáltuk jellemezni a Versenytanács tevékenységét, amely 1997-ben elkezdődött és 1998-ban a piacgazdaság és mikrostabilizáció érdekében jelentős lehet, ha a privatizáció, szerkezetváltás és a bankok államtalanítása felgyorsul, mert azok a célpontok, amelyeket kívülről határoztak meg Romániának (Nemzetközi Valutalap, Világbank), távolról sem hozták el egy évre a hatalomváltástól azt a gazdasági helyzetet, amelyet a kormánykoalíció megígért a választási kampányban. Nyolc évvel az 1989-es fordulat után állítjuk, hogy a megoldást és az igazi változást csupán a piac tudja elhozni, talán, ha a törvényt a konkurencia védelmében és térnyerése érdekében ismerik és betartják.

A neoliberalis gazdasági doktrína szellemében a piacnak önszabályozó szerepe van, regeneráló ereje a gazdaságra olyan jelentős, hogy szükségtelessé teszi az állam beavatkozását a gazdasági életbe. A neoliberalis gazdaságpolitikában a jegybank szerepe különösen fontos az egyensúlyok helyreállításában, monetáris eszközökkel: hitelkamatláb, betéti kamatláb, adópolitika, forgalomban levő pénzmenyiség és valutaárfolyamról van szó. Ezek azok az eszközök, amit a Nemzeti Bank használ a működőképes piacgazdaság kiépítése és gyorsítása érdekében, ami feltételezi a piaci versenyt, a piaci erők nyomását, hogy leépíthessük az örökölt tervgazdaság és tervkényszer utolsó maradványait is és az állam monopolhelyzetét.

A 21-es számú 1996-os új versenytörvény a fent említett haladó eszméket próbálja életbe léptetni, de sajnos a törvényben jelentős kettősség (dualizmus) mutatkozik, amikor az állami beavatkozás leépítéséről van szó. Ennek konzerválására építik ki a Versenytanács mellett a Versenyhivatalt, amely a kormány hatáskörébe tartozik, szakszervként jött létre 1996 szeptemberében a 775-ös kormányrendelet értelmében. Jogi személyiséggel rendelkezik, Bukarest székhellyel.

Szervezeti és személyzeti felépítését a fentemlített kormányhatározat állapította meg és vezetője egy államtitkár, aki a miniszterelnöknek van alárendelve. Területi szinten a Versenyhivatal megyei felügyelőségeket hozott létre, amelyeknek élén egy-egy

igazgató áll, s lényegében a kormány politikáját lépteti életbe a konkurencia törvény elvárásai szerint.

Az első jelentős ellentmondás és dilemmáink abból fakadnak, hogy a Versenytanácsnak nincsenek területi szervei és felügyelőségei, míg a Versenyhivatalnak vannak és személyzete kb. 500 állami alkalmazott, akiket a régi államfelügyelőségekből vettek át és távolról sem a liberális nem beavatkozó kategóriába sorolhatók. Az átmertett csapat, 1997 február-márciusig olyan munkakört töltött be, amelynek szelleme és gyakorlata egyáltalán nem egyezik az állam szerepének csökkentésével a gazdaságban és ellentmond a „láthatatlan kéz” doktrínájának, amelyet Adam Smith dolgozott ki és a piac önszabályozó szerepére alapoz. Ha ezt nem gátolják, akkor a piac mindenre választ ad, ha van gazdasági verseny, egy olyan konkurencia, aminek célja a piaci teljesítmény ill. profit megszerzése.

A 21-es számú törvény kettőssége az is, hogy a Versenyhivatal a kormány utasítására beleszól az árak alakulásába és megállapításába, tehát konkurál a piaccal és véleményezi az árakat a kormány gazdaságpolitikájának függvényében. 1997 november 1-től a Versenyhivatal egyezett bele az állami monopóliumok nyomására (RENEL, Romgaz, Romtelecom, Navrom stb.), olyan hihetetlenül nagy áremelésekbe, ami az összes romániai fogyasztót érinti. Ennek a kormány szervnek a tevékenysége tehát nagyrészt nem a konkurencia védelme és ösztönzése, hanem az állami monopóliumok gazdasági tevékenységének fenntartása, árajánlatának elfogadása és erőfölényes, piacgazdaság-ellenes tevékenységének igazolása, hiszen beleavatkozik és ellenőrzi az árszámításokat. Közismert tény, hogy a fenti stratégiai ágazatokban: távfűtés, melegvíz-szolgáltatás, vasúti szállítás, vízszolgáltatás stb. a veszteségek óriásiak, amelyeket részben a lakosság fizet, s az áremelések állandóan napirenden vannak. Az áremeléseket a lej/dollár cserearány változásakor ill. az általános inflációs ráta közlésekor teszik meg, és itt politikai motivációk is közbeszólnak, ugyanakkor a Versenyhivatal vezetője koalíciós tárgyalások után, mint pártember nyeri el funkcióját. Ha a versenytörvény valóban egy új, demokratikus, s a piacgazdaságot serkentő mikroökonómiai törvény, akkor az államtitkár és helyettese politikai színvállalásával kétséssé teszi pártatlanságát gazdasági sorskérdésekben és beavatkozása a piaci mechanizmusokban kétes értékű, sőt káros is lehet. Kivizsgálásai az ún. olajválság idején azt igazolják, hogy nem bíznak a kereslet-kínálat törvényében és a román piac megújódási kísérletében, a konkurencia által, a verseny és kompetitív szféra térnyerésében, ami csődhelyzetben is működik.

A sors ironiája és tragikomédiája, hogy ez a fontos miniszteri tárca pontosan egy éve üresedésben van és a koalíció egyetlen pártja sem nevezett ki eddig megfelelő személyt, hogy a törvény előírásai (35-ik szakasz 1, 2, 3-as bekezdése) valóban hatályba kerüljenek. A politikai algoritmus szerint 1997 szeptemberében a Versenyhivatal államtitkári tisztségét az RMDSZ kapta meg, de lemondott róla a Demokrata Párt javára, abban a reményben, hogy a koalíciós tárgyalások alapján, a külügyminisztériumban kap egy államtitkári posztot. Utólag kiderült, hogy ez az állás a külügyminisztériumban egyáltalán nem létezik.

Feltesszük a kérdést: hogyan lehetséges az, hogy egy ilyen fontos kormányhivatalt egy évig üresen hagynak? A válasz szomorú és egyszerű: itt kevés babér terem, rengeteg a munka (a piacon és az árak terén), ahol a romlás nap mint nap észlelhető és mérhető, ugyanakkor az árak üzenete nincs összhangban a politikai nyilatkozatok tartalmával.

Ha a bürokráciáról szólnunk, meg kell említenünk azt is, hogy e két intézményben közel 600 személy (Versenytanács plusz Versenyhivatal) dolgozik, akik az állami költségvetésből kapják a fizetésüket. Egy miniszter, négy államtitkár és hét helyettes államtitkár van a törvény értelmében e két intézmény élén, ami egy szegény országban hihetetlenül sok és költségvetés-faló új tényező.

A 21-es számú törvény alkalmazását Romániában két intézmény adminisztrálja. Ez nemcsak drágítja és bonyolítja a törvény egységes értelmezését és hatályba állítását, de nézeteltérésekre és lemaradásra is okot szolgáltat, mert a két csapat orientációja, felkészültsége és elképzelései lényegesen különböznek, mert a régi, az átörökölt bürokratikus és adminisztratív módszerekre épít. Az eredmények azt igazolják, hogy az ügyis fejletlen piac 1997-ben beszűkült, továbbra is zsugorodik, az inflációt nem tudták megtörni és a magánszektor térhódítása nem jelentős az energiaellátásban, bányászatban, szállításban, távközlésben és nagyiparban, így a versenyjog és versenypolitika nem tudott egy lökést adni az annyira óhajtott európai integrációnak.

Az erőfölénnyel való visszaélés az állam részéről a szolgáltatások piacán, a trükkölt árverések, a bankrendszer fejletlensége és a fogyasztók kiszolgáltatottsága 1997-ben – egy hiperinflációs évben – a konkurenciatörvény korlátozott alkalmazhatóságának szimptomái. Ha túl leszünk a kormányátalakításon s a lemaradások okainak a felleltározásán, akkor talán a kormánypárt(ok) elgondolkozhatnak, nem kell-e a Versenytanácsot és -hivatalt egyesíteni, egyszerűsíteni szervezeti kereteit, eljárási szabályait s a területi szerveket lényegesen jobban támogatni a mikrosta-

bilizációs és decentralizálási munkában?!

A nemzetközi integrációba egyre jobban bekapcsolódó román gazdaság számára a piacon levő és a piacra lépni szándékozó üzleti szereplőknek versenypolitikai szaktudásra van és lesz szüksége, ami nagymértékben segítheti a megfelelő piaci magatartás kikényszerítését, hiszen ma már tudjuk: a tervkényszer után a piac kényszere az alapvető doktrína és ehhez irányadó jogi normák alkalmazásának kell érvényt szerezni, rövid és hosszú távon is.

Az új törvény nem tesz különbséget sem az állami, sem a magántulajdonú vállalat között, sem a külföldi, sem a belföldi tulajdonos között Romániában, de félok, hogy ezt még nem tudja elég mélyen átérezni a Versenyhivatal, mely hozzászokott az árellenőrzésekhez s a piaci szereplők árpolitikájának felülvizsgálatához és ott kaszál sokszor, amit az új törvény nem enged meg, sőt tilt is (sokszor elstetett, rossz parancsra!).

Úgy érezzük, hogy a versenytörvényben foglaltak bizonyos módosításokkal nagy mértékben kikényszeríthetik a megfelelő piaci magatartást, ha megindul a gazdasági fellendülés, s a törvény a fejlett piacgazdaság üzeneteit közvetíti a piacra lépőknek, a piacon tevékenykedőknek vagy a piacról kilépni szerető gazdasági társaságoknak.

Van mitől félni parlamentnek, kormánynak, pártoknak a jövőben. A romániai gazdasági átmenet patthelyzetben van és a kiút keresés nyolc év után folytatódik. Sajnos a választópolgárt, a reform címzettjét, úgy érzem elfelejtették, mert a jelek arra mutatnak, hogy teljesen kiveszett a morál a román gazdaságból. Az új inflációs hullám, a korrupciós botrányok, a kormányválság és az életszínvonal riasztó csökkenése élénk vetíti a csőd mélyülését és egy modellel szükségességét, hogy többet ne legyen ígéret fedezet nélkül és vonják felelősségre egyszer a politikusokat is.

NEMÉNYI JÓZSEF NÁNDOR

Kós Károly első megépült lakóháza

Az EMKE valamint a Kelemen Lajos Műemlékvédő Társaság megbízásából a kolozsvári Utilitas Kft. keretén belül Erdély e századi művelődéstörténetének egyik korszakos jelentőségű építészeti alkotásával foglalkozhatam: elkészítettem Kós Károly szüleinek Brétfű utca 14. szám alatti házának felmérési és helyreállítási terveit, közelebbről megismerkedhettem építéstörténetével és művészettörténeti jelentőségével.

A Brétfű utcai ház új színfoltot jelent amúgy is rendkívül gazdag és változatos századfordulós építészetünkben. Figye-

lemre méltó az év is, amikor tervének első változatai készültek: 1907–1908 – más művészeti ágakban (irodalom, zene: Ady, Malonyay, Bartók és Kodály) is megfogalmazódik az igény a népművészet feltérképezésére. 1907 nyarán két lelkes fiatal építész, Kertész Róbert és Sváb Gyula bejárta az Alföldet, csaknem 170 községben végeztek felméréseket és 500 fényképet készítettek öreg parasztházakról.

Kós Károly, Thoroczkai Wiggand Ede, Kozma Lajos, Zrumeczky Dezső és Medgyaszay István Erdély tájait, városait barangolják be és végeznek jelentős

gyűjtési munkát. Tudnunk kell azonban, hogy ez a mozgalom a századfordulón, illetve a múlt század végén lezajlott művészet-történeti pezsgés tanulságaiból táplálkozott. Az ipar rohamos fejlődésének köszönhetően fellazultabbak a társadalmi kötöttségek: új érdekcsoportok keresik megnyilvánulási lehetőségeiket. Ezeknek megfelelően a kifejezési, megjelenítési és hivatkozási formák is új testet próbáltak ölteni, ami a dolgok divergens voltának veszélyét hordta magában a kor alkotóinak-gondolkodóinak szemében. Nietzsche sajátos megfogalmazásában (Isten meghalt) az

Brecht úti lakóház – mai déli homlokzat

egykoron egységeset félt a széteséstől, a dolgok egymástól függetlenedő létét próbálja drámai hangon érzékeltetni.

Az említett divergencia létező probléma a múlt század második felében. Ebben az összefüggésben érdekes az, hogy a nagy ideológussal szemben (Nietzsche) a kor neves alkotói a dolgok konvergencia voltára próbálnak figyelni, illetve alkotásaik az említett hármasság megteremtésére törekednek. W. Morris, J. Ruskin, W. Crane, O. és R. Wagner, A. Loos, Victor Horta és társaik egy olyan világ után sóvárognak, amikor még a tárgy, a jelentés és az értelmezés kategóriák átfedték egymást, nem tántorgott közöttük olyan nagy szakadék, mint a robbanásszerű ipari fejlődés és a kézműves kultúra hanyatlása után. Ez az építészetben nagyon sajátos módon jelentkezik: az új kihívások, új funkciók (vasút, gyártócsarnokok), új anyagok (acél, alumínium) vetik föl legélesebben a „szerűség” fogalmát és tartalmát. A kihívásokra adott építészeti válasz felerősíti és megfogalmazhatóvá teszi nemcsak az alkotók számára a jel-jelentés-értelmezés egységének szétesését. Erre erősít rá az új és legerősebb érdekcsoport, a pol-

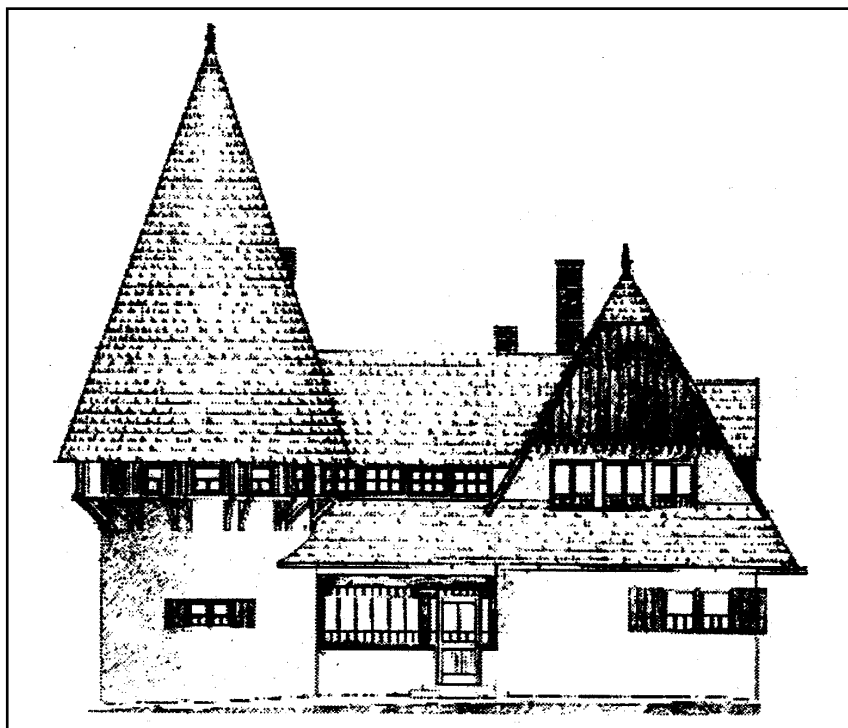
gárság kezdeti megrendelői igénye és még öntudatlan formaalkarása (Kunstwollen). Pontosabban: a polgárság megszerzett társadalmi-gazdasági potenciálját és helyét a múltból vett minták alapján próbálja megmutatni, il-

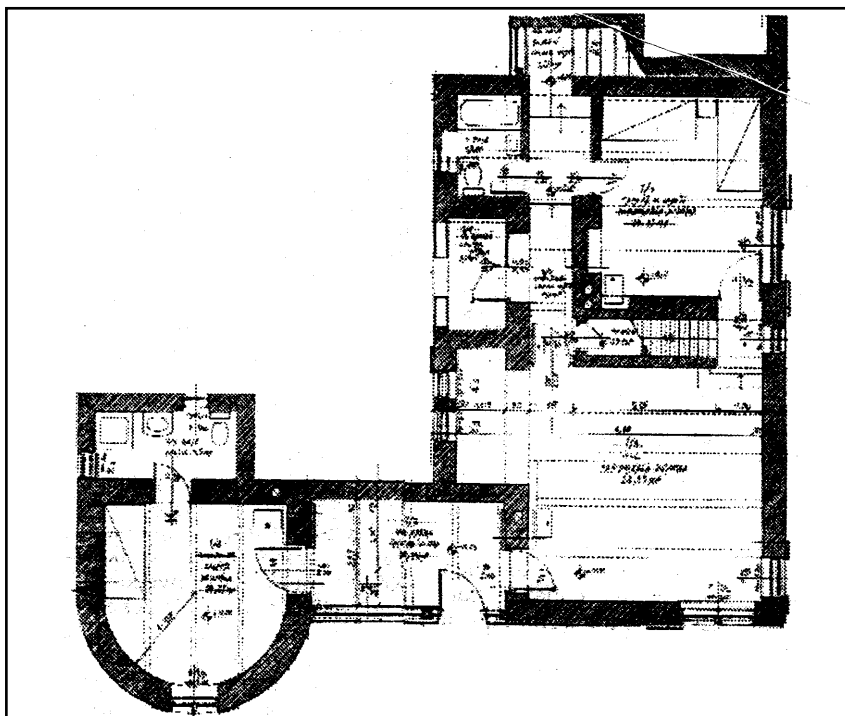
letve hitelesíteni. Ezáltal a szétesés a jel-jelentés-értelmezés, vagy leszűkítve a forma és funkció egysége – vagy egykori egysége – között, még félreérthetlenebb és nyilvánvaló.

Erre a szétesésre válaszul többféle alkotói hozzáállással felelnek a kor művészei. Létrejön egy olyan szemlélet, amely szembefordul a jelentésvesztéssel, a töltetnélküliséggel, és azt vallja, hogy csak a teljesen megkomponált életmód és alkotás képvisel értéket, ami maga után vonja az alkotó arisztokratikus elkülönülését: istenek teremődnek, a műnek teremésmítosza lesz. Az eklektika idején kialakult műértelmezés narrativitását felváltja a mű létrejöttének mikéntje. Sokkal inkább fókuszpontba kerül az alkotó, nagy szerephez jut a média: közvetlen befolyása lesz a későbbi művészeti irányzatok sorsára és alkotóik életpályájára.

Az eklektika romantikus, már említett narratív műértelmezési módja, historikus eszközhasználata, valamint az új funkció és használói igény folytán kaotikus-sá vált jel-jelentés kapcsolat nem tűnik el teljesen a századforduló nagy művészeti irányzataiban sem, jelentősen módosul. Hogyan? – Romantikus marad az eszközhasználat abban az érte-

Brecht úti lakóház – rekonstruált déli homlokzat

Brétfű utcai lakóház – földszinti alaprajz

lemben, hogy nem szakít teljesen a múltjával; a múltat nem megjeleníti, hanem finomabban felidézi. A kor haladó gondolkodású alkotói a múlt eszközeit jelenkortudattal (ahogyan a régiek használnák ma) próbálják alkalmazni, tiszteletben tartva az eszközök szerúségét.

Lássuk, hogyan kapcsolódik a Kós-életmű egésze ehhez a korhoz: Kós 1902-től a Budapesti Műegyetem mérnökhallgatója, 1903-tól pedig építészhallgatója. A kor nagy építész tanárai tanítják: Schulek Frigyes, Hauszmann Alajos, akik a meglehetősen konzervatív akadémista építészoktatás és építészet mesterei. Rendkívül tehetséges és fogékony építészhallgatói nemzedéknek lehet tagja; évfolyamtársai mind egy későbbi kor nagy nemzedékét alkotják majd: Györgyi Dénes, Jánoszky Béla, Zrumeczky Dezső, Kozma Lajos, Mende Valér, Árkay Aladár. Jelentősen befolyásolhatták a fiatal Kós építész fejlődését az évfolyamtárs és jó barát Györgyi Dénes édesapjának, a Magyar Iparművészeti Társaság akkori elnökének, finn és angol kapcsolatai. 1903-ban Walter Crane állít ki Budapesten, majd 1904-ben Akseli Gallen Kallela. Kós budapesti Gyáli úti lakhelyéhez közeli Iparművészeti

Múzeum könyvtárában rendszeres olvasója az angol Studio szaklapnak, valamint figyelője a finn iparművészet nemzeti törekvéseinek. Emlékirataiban hivatkozik egy 1907-es, jó hangulatú nyárutói tervezgetésére, rajzoltatására, amikor megrendelés nélkül, magának rajzoltatott. Ezek a rajzok, tervek meghatározóakká váltak egész pályafutására. A terv címe: Művészember udvarháza. Az alaprajzok mellett a nagyon gondosan megrajzolt, és később kifestett belsők – ebédlő, hall, műterem – rajzait közli a Magyar Iparművészet című szaklap 1908. áprilisi száma, melyben Lippich Elek hívja fel a figyelemet a házra és tervezőjére. Ettől a pillanattól kezdve figyelhető meg a média hatása úgy az új stílusra, mint az alkotóra. A cikk egy csapásra elismerést hoz Kós Károlynak, valamint a fiatal építésznemzedéknek. Ennek a cikknek, valamint a Zrumeczky család kultuszminisztériumi kapcsolatainak köszönhetőek az első (állami, kultuszminisztériumi) megbízások: zebegényi templom, átlaktér, városmajori iskola.

1909–1910-re tehető Kós édesanyjának az a megrendelői igénye, hogy a brétfűi korábbi telkük melletti gyümölcsös megvétele után egy a család részére épí-

tendő házat tervezzen. Erre vonatkozóan Kós Életrajzában a következőképpen nyilatkozik: „Volt nekem néhány alternatívája egy családi ház elgondolásomnak, amit még az ősszel magunkra gondolva csináltam volt. Csak úgy szórakozásból: két nagy szoba (hall és ún. műterem) és három kicsi, s mellékhelyiségek, manzárdos megoldásban. Azokat a vázlataimat most előkerestem. S aztán anyámmal együtt addig forgattuk, alakítottuk, főleg redukáltuk (A pince a ház alatt elmaradhat, azt hátul a hegyoldalban olcsóbban és praktikusabban lehet majd megépíteni – javasoltam én. A cselédszobára nincs szükségem – mondta anyám), amíg végül is megállapodtunk: így éppen jó lesz.”

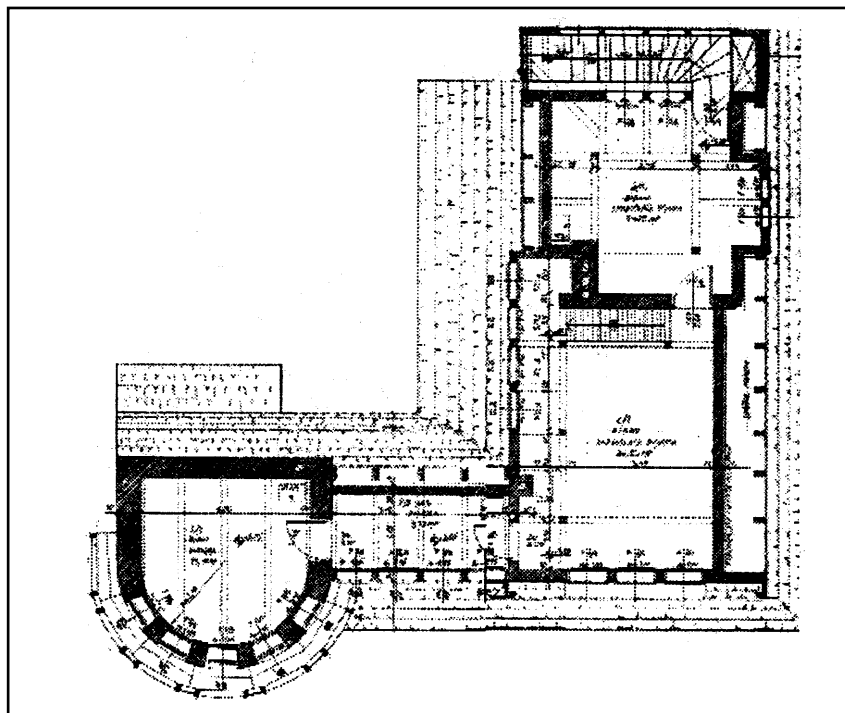
A fenti szövegrészből kiderül, hogy Kós tulajdonképpen helyszíni kötöttségek, valamint konkrét megrendelői igény nélkül tervezett házat, udvarházat, amit alkalmazott egy konkrét telekre. A telekadottságok nem tették lehetővé a tervezett kialakítást, de elég jelentős részre nem is tartott igényt a megrendelő: az édesanya. Így a megépült változat eleve torzója annak a térszerkezési alapvetésnek, amely Kós Károly későbbi munkásságának is sajátja. Itt elsősorban a tagolt, kisebb egységekre bontott, és közöttük kialakult terek-tömegek egy, az egész együttest körülzáró falszerű kerítés általi eggyé olvasztásával létrejött épületegyüttesre gondolok. A tervezett házhoz járulékos udvarházi funkciók is csatlakoztak: cselédház, kamra, valamint ezeket a konyhával összekötő fedett, de nyitott tornácszerű folyosó, gazdasági udvar és járulékos szín, pajta, belső udvar a szerszámtároló házikóval, és kiskert, amelyet a fenti idézetben szereplő családi ház ölel közre. Jelenlegi állapotában csak a ház épült meg, a tervezetthez képest más arányokkal és későbbi átalakításokkal: „Ez a mi brétfűi családi házunk volt az én első olyan tervezésem, amely meg is valósult két év múlva, 1910-ben. Terv is, kivitelezés is szolid, jó munka volt, azt bebizonyította a ház 1944-ben, amikor közvetlenül előtte robbant egy amerikai repülő bombája. Lesodorta ugyan róla a zsendelyt, lekopasztott a homloklalról min-

dent, bezúzott minden ajtót-ablakot, kicsit elcsavarta a torony-szoba falát is, de se a falak, se a fedélszék gyógyíthatatlan sebet nem kapott. S ha csúnyán megkopaszta, belső elrendezésében más okok miatt sok gyatra átalakítással, de szilárdan áll ma is.”

A tervezett állapot belső tereit nagy gonddal rajzolta meg, több változatban és más-más technikával. Néhány nagyon részletes rajz – belső perspektíva – maradt ránk a földszinti ebédlőtérrel, hallról, az emeleti, tervezett állapotában műteremnek nevezett helyiségről. Ezeken a rajzokon szembetűnően megmutatkozik a bevezetőben említett finn, illetve angol hatás. A finn Gesellius, Lindgren, Saarinen tervezőcsoport belső terei, valamint a Kós diákkorában közkezen forgott finn, angol szaklapokban közölt grafikák nemcsak a bennük rejlő építészeti jelentést és jelt közvetítették, hanem a feldolgozás minőségét és a társszakágak kapcsolatát is az építészettel, az épülettel és használatával. A bevezetőben említett jel-jelentés-értelmezés hármasságának létrehozására való igény egyfajta kézművesi (Gesamtkunstwerk) üzenete a kor-szak igényeként fogalmazódik meg ezekben a tervrajzokban. Ez egy teljes alkotói, teremtői attitűdöt követel meg a tervezőtől, messianisztikus hitet a századforduló szétválasztóban lévő és dekadenciára hajlamos társadalmi-művészeti válságából való kiút lehetőségében.

Ez a kor skolasztikájában is jelen van: a preraffaeliták, majd Ruskin és Morris elméletileg is jelentős mértékben befolyásolják, és a válságból való kiút megtalálásának reményével építik fel a Kósék által is követett ideológiát. Ebbe az ideológiába belefért a kis népek, vagy az idegen kulturális elnyomás alatt álló illetve függetlenségüket épp visszanyert népek (pl. finnek) nemzeti kultúrájának megteremtésére való igény. Ennek természetes következménye az idegen (rendszerint az elnyomó) kultúrától való elkülönülés, majd a népi kultúra – minden részletének feltárásával és létrejöttének megértésével történő – kreatív feldolgozása, valamint hasznosítása.

Kós Károly egyike a morrisi-rusinkini gondolat legkövetkezte-

Brétfű utcai lakóház – tetőtéri alaprajz

sebb követőinek; nemcsak építészeti munkássága meghatározó, hanem az iparművészeti, írói és közművelődési munkássága is; mindez indokoltá teszi mítikus-sá nőtt teremtő-alkotói nimbuszát. Messianisztikus a régió építészeti, valamint tárgyi kultúrájának megteremtésében vállalt szerepe is.

Már első munkája, a brétfűi ház is telített – még így megkoptatott is – nemzeti jelképszerű ikonografikus elemekkel. A megépült családi ház két meghatározó tömegű épületrészből és az ezeket összekötő nyaktagból áll. Főhomlokzata déli fekvésű, ezen a homlokzaton megmutatkozik mindhárom épületrész: a torony, a nyaktag, illetve a tulajdonképeni lakóház. A torony romantikus, és főleg kompozíciót szervező elem. Mentés minden toronyfunkciót megkövetelő igénytől (védelem, lakótorony, függőleges közlekedési-menekülési maggal, harangtorony stb.). Ez látszólag ellentmond a bevezetőben a szerűség fogalmáról mondottaknak; és bizonyos fajta jelentésvesztést is ráolvashatnánk, de másról van szó: az említett nemzeti kultúra teremtésének igénye megkövetelt bizonyos szimbólumkereső, -felmutató alkotói attitűdöt is. Kós és évfo-

lyamtársai Erdély tájait, városait járva, tanulmányozva a térség zömök középkori tornyait, templomerdőit, ezeket e régió jellemzőjének, tehát a helyi kultúra követendő szimbólumának is tekintették. Mostani állapotában (bomba által lesodort zsin-dely helyett cserép; elkorhadt császárfadísz; teljesen tönkrement, majd levágott könyöklő; kicserélt, más arányú ablakok) arányai is romlottak, valamint állaga is. A torony földszintjén a tervezett állapotban konyha lett volna, ez indokolja a földszintet az emelettől elválasztó, és a házban egyedül ezen az egy helyen alkalmazott poroszsüveg boltozatot. A torony emeleti helyisége lakószoba, amelynek egyetlen megközelítési lehetősége van: a lakóházon át, a nyaktag emeleti gyilkjárószzerű összekötő folyosóján keresztül. Mint már említettem, a torony itt nem feltételez függőleges közlekedési lehetőséget; ebben az elemben a két szint között nincs semmiféle funkcionális kapcsolat. Az emeleti lakószoba eredeti tervekben, rajzokban szereplő igen kis méretű (külső 60x60 cm), magas parapettel kialakított ablakai előtt dekoratív fagyámolítású deszkakönyöklő is épült, törpegalériaszzerű kiképzéssel, amely megle-

Brétfű utcai lakóház – 1-1 keresztmetszet

hetősen erőteljesen utal az erődtemplomok tornyainak gyilokjáróira is. Itt azonban még erős bajor (J. M. Olbrich) hatást érezhetünk, nem pedig az erdélyi, kalotaszegi, valamint szász előképek szimbólummá nemesegett prototípusát.

A tornyot a tulajdonképpeni házmaggal összekötő nyaktag jelentős – itt nyílik a főbejárat –, de a homlokzati kompozícióban hangsúlytalan, két hangsúlyos elem közötti szerepet kap. A nyaktag itt a földszinten előtérközlekedő a ház két fő része között. Tervezett állapotában egyik (bejárat) oldalán nyitott lett volna, de a ház elkészülte után röviddel beüvegezik e nyitott, mívesen faragott faoszlopokkal és oszlopfejekkel tagolt főbejárat mellvédjét. A verandaszerű nyaktag az innen nyíló – és a tervben hallként említett – teret hivatott védeni; szél-, eső-, sárfo-gó, illetve terasz funkciókkal ellátni.

A másik meghatározó tömegű épületrész a lakóház: tömege a ház déli főhomlokzatára merőlegesen, nyújtottan alakított, három hosszanti tartófallal, két, majd a lépcső melletti harántfal után három, az egész épületrészen végigvitt kötőgerendákkal áthidalt nyílássorra osztott. A tartófalak magassága azonban nem azonos: a nyaktag átfedésé-

ben levőé alacsonyabb a többinél. Míg a torony mindkét szintje téglából épült, a ház földszintje téglala, az emelet pedig manzárdos kialakítású faszerkezet, Fachwerk-szerű kitöltésekkel. A földszint legnagyobb tere a hall, három egymásba nyíló egységre osztható. A két magas hosszanti tartófal közötti nagy belmagasságú, látszó gerendafödém részről nyílik – az alacsonyabb szélső hosszanti tartófal és a középső magas hosszanti tartófal között – egy alacsonyabb belmagassággal kiképzett térbővület, amely a tervezett állapotában a kandallót foglalta magába. Ez a térbővület a nagy belmagasságú térrel egy, a középső hosszanti tartófalban boltívesen kiképzett kiváltás által kommunikál. A kivitelezés során a térbővület arányai jelentősen megváltoztak, és a tervezett míves kiképzésű kandalló sem épült meg. A most látható ablakok részben újak, részben máshonnan átépítettek (a térbővület kis méretű ablakai helyén a földszinti főhomlokzat két – sorolófával egymás mellé rendelt – kapcsolt gerébtokos ablaka került, annak a helyére pedig jelenkorunk típusablakai. A hall harmadik téregységét a félig szabadon feltáruló, podesztől induló tölgyfalépcső jelentené, amely viszontagságosan ugyan, de megépült. A 70-es évek végén

a ház megosztásakor lebontották, és betonból egy ellenkező irányú lépcsővé alakították.

A hall igen szépen megrajzolt belső perspektívája – az említett kandallón kívül – szép falfestési (falkép) javaslatot is mutat, valamint a lépcsőmellvéd egy pillérrel való tagolását is. Ennek a pillérnek a helye a jelenlegi átalakított állapotban is pontosan meghatározható, de a fejezete már nem az említett rajz alapján készült. A gerendában még fellelhetők a pillérfejezet csatlakozásának X alakú ékei, mely a nyaktag pillérének és pillérfejezetének csatlakozásával mutat azonosságot. A két kötőgerendában a felső, egykoron érkező, lépcsőkar áthidalásánál még láthatóak az egykori tölgyfalépcső lefűrészt profiljai, valamint a fellépés és belépés is kikövetkeztethető. A nagy fellépési magasság (22 cm) és a meredekség miatt valószínű, hogy a lépcsőfokok között nem létezett homloklemek a belépés biztosítása végett. A lépcső engedélyeztetése eléggé viszontagságos volt:

„Nézi a rajzokat, csak nézi:

– Szép, szép – mondja –, de ezt a belső hall-lépcsőt milyen anyagból szándékozik megcsináltatni?

– Természetesen tölgyfából.

– És ez itt, látom, manzárd akar lenni.

– Az.

– Hát akkor csak azzal a feltétellel adom meg az engedélyt, ha a manzárd helyett emeletet épít, és a lépcső kőből készül.

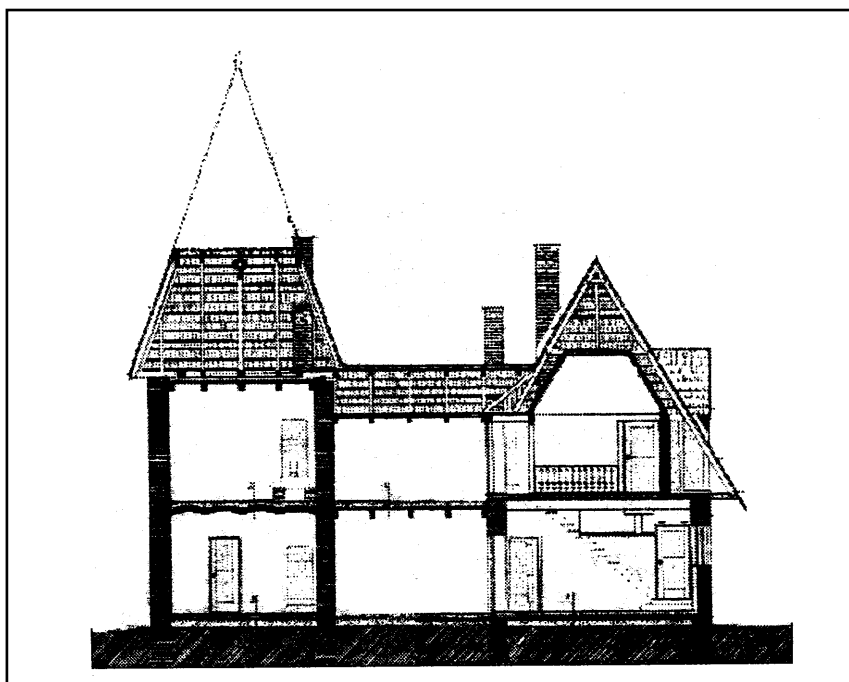
– De hiszen ez abszurdum, főmérnök úr.

– Nem abszurdum, hanem városi építési rendszabály, amit tudomásul kell venni...

– Akkor hát nem építünk manzárdot – mondtam, és visszavettem a manzárd alaprajzát –, és a lépcső padláslépcső lesz.

Az engedélyt azonnal meg is kaptam földszintes épületre, szeparált padláslépcsővel (s persze megépült a ház manzárdal és tölgyfa belső hall-lépcsővel).

A lakóház további földszinti terei: a pitvar (a tervben ereszként szerepel), amelyik a hátsó udvari kijáratát biztosította; nyitott-fedett módon innen nyílt volna az illemhely a tervezett állapotban, azonban ez nem így valósult meg. A pitvarból terv

Brétfű utcai lakóház – 2-2 keresztmetszet

szerint a hallba lehetett közvetlenül jutni; ma ebből a pitvarból (ami ma már nem nyitott) a megfordított betonlépcső az emeletre visz. A hall-lépcső indulási podesztjéről nyílik a hátsó szoba – háló – ajtaja, innen pedig a fürdőszoba.

Az emeleti tér két meghatározó, és egyben legszebb tere a két koporsóidom mennyezetű tetőtéri helyiség. A déli főhomlokzat oromkiképzése mögött található a tervben műteremként említett szoba, ide érkezik meg a lépcső, innen nyílik a gyilokjárószerűen kiképzett, a toronyszobát a házzal összekötő folyosó. Ennek a folyosónak magas parapetű, fekvőtéglány formájú, egykoron hat üvegmezőre osztott pallótos ablakai vannak. Az előbb említett tetőtéri szobából nyílt az egykori háló, szintén koporsóidom mennyezetű (téglalap keresztmetszetű koporsóidom), északi, illetve keleti ablakkal. A műterem – tervezett állapotában még – háromszögletű keresztmetszettel elgondolt koporsóidom mennyezetű volt, a megépült tetőtéri szobának azonban egyenlőszárú trapéz keresztmetszetű koporsóidom mennyezete van. A teret oldalról az alacsonyabb oldalhajón keresztül gádorablakszerű ablaksor világítja meg. A megvalósult koporsó-

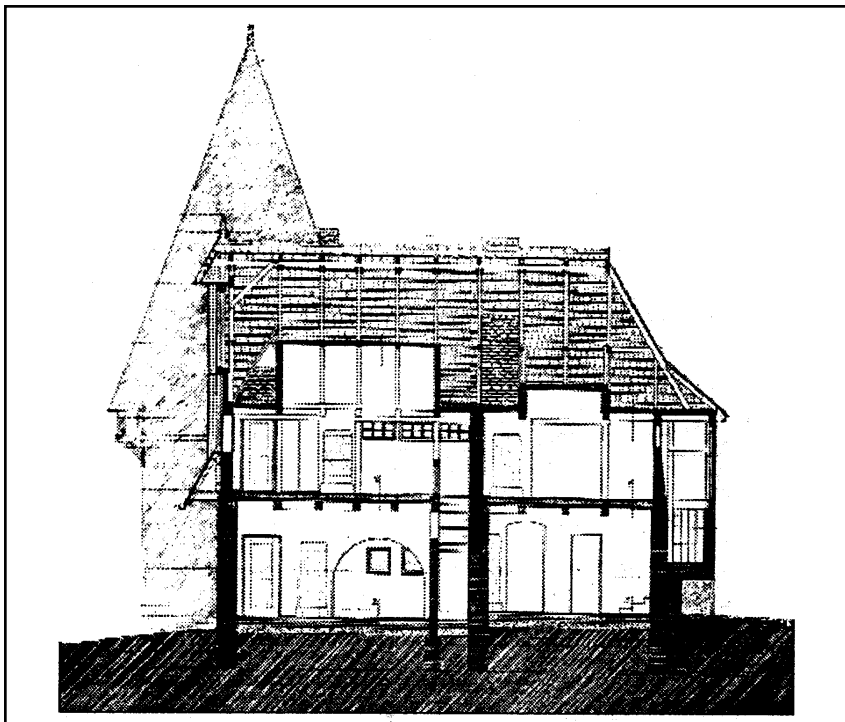
idom mennyezet a tervezett állapothoz képest sokkal nagyvonalúbb belső teret eredményezett. Nem véletlen a tervezetthez képest a változtatás: Kós 1910-ben Jánszky Bélával már a zebegényi római katolikus templom kivitelezésén dolgozik, ahol hasonló

koporsóidom mennyezetű a templom főhajója. Analógiaként akár a Saarinen, Lindgren, Gesellius tervezőiroda műterem kialakításának koporsóidom mennyezete is szolgálhatott. A tervezetthez képest a külső homlokzatokon nemcsak az ablakok változtak, de az egykori zsindelyfedést is a tornyon hód farkú cserépre, a nyaktagon és a házrészén préselt cserépre cserélték ki, a déli homlokzat egykori előteteje pedig nem is létezik. A főhomlokzat emeleti ablaksorai alatt induló félnyereg előtető nemcsak a három tömeg – torony–nyaktag– ház – homlokzati összefogásában játszik jelentős szerepet, hanem a bejárati pitvart is árnyékolta.

A Brétfű utcai ház Kós első megépült házaként kultúrtörténetileg és építészettörténetileg a város e részének legjelentősebb háza, erdélyi viszonylatban pedig a ruskini–morrisi elvek szerint elsőként megépült háznak tekinthetjük.

PÉTERFFY MIKLÓS

Brétfű utcai lakóház – hosszmetset

Kelemen Lajos és Móricz Zsigmond találkozása két Kelemen-levél tükrében

Már több irodalomtörténész is rámutatott arra, hogy Móricz Zsigmond milyen különös gonddal tanulmányozta Erdély című nagy regénytrilógiájának megírásához a történelmi tájat, a színtereket, az írott emlékeket, forrásokat. Ugyanilyen fontosnak tartotta a korabeli nyelvezet megismerését is. Kitarván bűvárkodott a történeti szakirodalomban ott-hon is, a 17. századra vonatkozó forráskiadványokból és történeti feldolgozásaiból valóságos könyvtárat állított össze. A múltba nyúló nyelvészeti kirándulásai annyira sikerültek, hogy kiváló nyelvtudósunk, Szabó T. Attila teljes meggyőződéssel írhatta le, hogy „milyen különleges érzéssel, mennyire egészséges ítélőképességgel döntött Móricz az egykorú nyelvi és a mai nyelvjárási sajátosságoknak a maga archaizáló regényírói nyelvbe való beépítése tekintetében”. (Sz. T. A.: Móricz Zsigmond és Kelemen Lajos találkozásai. Korunk 1979/5; Újraközlve: Sz. T. A.: Nyelv és irodalom, V. 1981.)

Regénytrilógiájához hosszasan gyűjtötte az adatokat, a népies, tájspecifikus nyelvi kifejezéseket. Helyszíni gyűjtési módszeréről Kós Károly már az 1914-es sztánai bálról írva beszámolt: Találkozásaim Móricz Zsigával c. cikkében (Erdélyi Helikon 1939/9); „...úgy forgolódott az emberek között, mintha közülünk való lett volna. Mosolygott, beszélgetett, táncolt is és rengeteget jegyzett egész éccaka.” Móricz sem felejtette el azt az estét, közel húsz év múlva is élénken élt emlékezetében a sztánai éjszaka: „Bor és nóta és sok beszéd. Egyéni fejek, személyes haj és szakáll viseletek és olyan páratlan magyar dialektus, mintha az erdélyi fejedelmek korában volnánk” (M. Zs.: Varjúvári legenda, Erdélyi Helikon 1933/10). Szinte refrénszerűen ismételte: „Ezt megírom...” Valószínű, hogy akkori tapasztalatait a Nem élhetek muzsikaszó nélkül című regényén kívül másutt is felhasználta, hiszen Erdéllyel való behatóbb megismerkedésének eredménye lett legmaradandóbb alkotása, az erdélyi trilógia. Első kötete, a Tündérváros 1922-ben jelent meg. Fogadtatása és a folytatásával szemben tanúsított elvárások ösztönözték Móriczt a korabeli Erdély még behatóbb, még alaposabb megismerésére. Már nem elégedett meg a krónika, a történeti feldolgozás lepárolt világával. Olyan kalauzt keresett, aki segít eligazodni a számára még kevésbé ismert világban. Olyan anekdotisztikus elemek, részletkérdések érdekelték, amelyek révén írói eszközeivel életesebben tudja láttatni a bemutatásra szánt kort és szereplőit.

Ekkor és így került kapcsolatba Kelemen Lajossal, az Erdélyi Múzeum Egyesület legendás híru levéltárosaival. Találkozásairól a korabeli sajtó is beszámolt: „A vasárnap délelőttöt kemény munkában tölti Móricz. Kelemen Lajossal alaposan megbeszéli, hogy milyen történelmi anyagot kell áttekintenie Bethlen Gáborra vonatkozólag.” (Móricz Zsigmond erdélyi programja. Ellenzék, 1926. dec. 7.) Móriczt nagyon megnyerte Kelemen személyisége és nagy

tudása. Elragadtatással írt „erdélyi kalauzáról”. „Rengeteg, mennyit tud a professzor – mondja. – Szent ember, aki így el tud vonatkoztatni mindentől a munkája kedvéért.” Szegény puritán Kelemen Lajos. Annyira távol állt tőle a tömjénezés és a személyére irányuló nyilvánosság, hogy a cikk után napokig még az utcára sem merészkedett. (Mikó Imre: Akik előttem jártak. 1977. 252.)

Szabó T. Attilától tudjuk, hogy Móricz Zsigmond sikeresnek ítélhette terve megvalósítását, ugyanakkor a hallottak alapján olyan biztonsággal mozoghatott Bethlen Gábor korának hétköznapijaiban, mintha akkor élő szemtanúja lett volna a történeteknek. Hiszen az „anekdotikus történetek pazar ismerőjétől Móricz bizonyonnyal nem egy olyan dévaj-tréfás vagy tragikus történetet hallhatott, amely minden egykorú elbeszélőforrásnál jobban rávilágított a korra és benne az egykori társadalom alakjaira”. (Sz.T.A.: i.m.)

Kelemen Lajos felismerte Móricz elképzelésének, írói tervének fontosságát és ismereteivel támogatta, segítette azok megvalósulását. Leveleiből látjuk, hogy találkozásuk után is foglalkoztatta a Bethlen-i kor, gyűjtötte az adatokat, melyek a regény történelmi hitelességét alátámaszthatják. Címeres nemesleveleket, térképeket, díszkötésű könyveket, török leveletarisznyákat keresett elő számára, így járulva hozzá ahhoz, hogy az írói képzelet hitelesebben tükrözhesse a bemutatásra kijelölt kort.

Kelemen egyik leveléből egyértelműen kiderül, honnan eredeztette Móricz a hármeregény második részének (A nagy fejedelem) induló fejezetét. Ama bizonyos délibábszerű látomást Gyallay Domokos barátjával együtt élte át Kolozsvár főterén, a Szent Mihály-templom gótikus tornyának tövében, levele megírása előtt négy nappal. Talán Kelemen Lajosra is nagyobb hatással lehetett a látvány, mint a meglepetés, hiszen annyira erősen élt benne az élmény, hogy szinte azonnal papírra vetette és a regény szerkezetébe beépítette ajánlotta.

Utólag teljes bizonyossággal megállapítható, hogy előzetes elképzeléseinek megfelelően és eredményesen zárult Móricz Zsigmond 1926-os erdélyi útja. Azt is tudjuk, hogy milyen meghatározott szándék vezette. Ahogy Kuncz Aladárnak írta, „készülök komolyan Erdélybe, hogy a Tündérváros második kötetéhez anyagot gyűjtsek”. (K. A.: Levelek. 1907–1931.) Ez a terve Kelemen Lajos segítségével várakozásán felül sikerült. Alapos és minden szempontból megbízható adatokat kapott a levéltárstörténész-től. Egy részét P. Szathmáry Károlynak a Bethlen Kollégiumról szóló könyvében, valamint az Erdélyi Múzeum c. folyóirat Bethlen Gáborral foglalkozó számaiban. Másik részét pedig Kelemen Lajos több évtizedes levéltári kutatásai közben leszárt és az adott korok és személyek minden lényegét tároló memóriája szolgáltatta. Már-már azzal gyanúsították, hogy mint szemtanú beszél Bethlenről és

koráról. „A legfrissebb pletykákat tudja a tizenhetedik századból” – idézi apja feljegyzéseiből Móricz Virág. (Apám regénye. Bp., 1954. 302.) Hogy ketjük találkozása mennyire lehetett hatással Móricz Zsigmondra, arra csak következtetni tudunk.

Ismert Kelemen Lajos egyenes, megalkuvást nem ismerő, határozott egyénisége; köztudott az írással szemben támasztott magas igénye, ma is emlegetett haragja mindazokkal szemben, akik pontatlanul, rosszul idézték, vagy ha segítségét, útmutató témaválasztását elsekélyesítve, tönkretették a lényegi mondanivalót, elszalasztották a történelmi igazság kimondását.

Mindezek ismeretében szinte természetes, hogy a trilógia harmadik részében (A Nap árnyéka) élénk tűnik jellegzetes alakja. Kelemenben – nomen est omen – a mindenről tájékozott deák személyében örökítette meg történelmi nesztorá emlékét.

Egy évtizedekkel későbbi Kelemen–Móricz találkozásról Szabó T. Attila beszámolójából tudunk. Tanúja volt annak, hogy 1941 késő tavaszán a kolozsvári székhelyű Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában „élénk, jókedvű beszélgetésben” találta ketőjüket (Sz. T. A. i.m. 213.). Ebből a beszámolóból kitetszik, milyen bensőséges viszony alakult ki a történész és az író között. Móricz Zsigmonddal kapcsolatban az elégedettség megnyugtató érzése tölthette el, mert az író pontosan úgy és arra használta fel segítségét, amelyre gondolta és szánta azt.

Móricz Zsigmond zseniális írókészségén, gazdag kifejezőeszközein, életpasztyalataiból leszűrte bölcsességén túl a levéltáros-történész Kelemen Lajos tudása, az erdélyi história-kincs áttanulmányozásából merített ismeretanyaga is hozzájárult ahhoz, hogy megszülethessen a magyar történelmi regényirodalom remeke, az Erdély-trilógia. Ketőjük együttműködése, összedolgozása eredményeképpen tarthatjuk számon Szerb Antal értékelését, amelyben remekműről beszél.

A fentiek után olvassuk együtt Kelemen Lajosnak Móricz Zsigmondhoz írott két levelét.

SAS PÉTER

Kedves Barátom!

Számtalanszor gondoltam Reád és Bethlen Gábor regényedre mióta elmentél s most hirtelen két dolog késztetett arra, hogy siessek legalább levéllel fölkeresni s valami csekély szolgálatodra lenni nagy céldobban.

Egyik az, hogy a napokban itt járt Veress Endre, s véletlenül, beszélgetés közt kibökte, hogy az Erdélyi Irodalmi Szemlében legközelebb publikálja Bethlen Gábor fehérvári palotája egykorú leírását (Új adatok Bethlen Gábor építkezéseiről. 1927/1).

Rögtön Reád gondoltam, hogy mily fontos Neked jól elképzelni ezt regényedhez s azonnal kértem, hogy engedje át ezt a publikáció előtt használatra Neked. Veress azonban rendkívül aprólékos, pedáns ember s mivel most is rég gyűjtött anyagából egy csomót Olaszországban román kutatók újra leírtak s most az orra elől 25 év óta lemásolt anyagát minden irodalmi illendőséget és prioritási elvet félretéve kiadtak: első percben itt is megjött. Azt mondta, hogy az adatokat úgy is leküldi, s akkor használhatod.

A kiadás azonban csak márciusban lesz s Neked azt már most, mielőbb látni kellene. Arra kértem tehát, hogy küldje le legalább újévre az anyagot György Lajoshoz, a

szerkesztőhöz s én onnan leíratva felküldéném Neked. De gondoltam arra is, hogy közlöm a dolgot Veledd s ha sietősebb a kérdés, fordulj egyenesen ott hozzá. Ebben az esetben azonban Veress szokásait ismerve azt ajánlom, hogy fordulj egy levéllel hozzá s jelöld meg, vagy kérj tőle egy pontos tízpercet, mikor a leírást átvehetnéd, vagy kérj időt lemásoltatására. Ezt azért ajánlom így, mert Veress órára beosztott időre dolgozik s ebből semmiért és senkiért nem tér el, úgyhogy egészen hiába való volna pl. meglepetésszerűen fölkeresni őt ezért, mert minden valószínűséggel még beszélni sem lehet vele, ha beosztása más. Megcsontosodott szokásai vannak már s ezen nem változtat.

Én válaszd megvárom s elhatározásodhoz alkalmazkodva írok neki. Ha Neked a dolog sietős, akkor okvetlenül az ottani lemásolás ügyében írok; – ha nem oly sürgős, úgy a cikk leküldéséért siettetem, hogy aztán a másolatot felküldjem Hozzád. E tekintetben tehát egy levelezőn szíves választat kérem, hogy annak megfelelően járhassak el.

A másik, amiért írok, mezősegi utaddal áll összefüggésben. Itt az a hír terjedt el, hogy Vajdakamaráson azért voltál, hogy megláthasd a Bethlen Gábor erdejét, illetve vadászterületét. Vajdakamarás a ma is élő Bethleni Bethlenek s köztük utoljára Bethlen István miniszterelnök birtoka volt. Azonban ősapái egyike B. János, a későbbi kancellár csak Barcsay Ákostól kapta 1658- vagy 59-ben. Azelőtt a kolozsi sókamarához tartozó, tehát kincstári jószág volt. De éppen mert az volt, Bethlen Gábor idejében nyugodtan használhatod az ő vadászterületének is. Azon a vidéken akkor még bőven volt őz, sőt szarvas is. I. Rákóczy György 1633-i vadásznaplója, amelyet Koncz József közölt az Erdélyi Múzeum folyóirat 1899–905 közti valamelyik évfolyamában, e tekintetben érdekes adatokat nyújt. (Kelemen Lajos tanácsára került sor a következő levél megírására: Igen tisztelt Tanár Úr, Kelemen Lajostól értesülök, hogy Ön feldolgozta Gyulaféheővár kőpét Bethlen Gábor korában. Igen kérem adjon rá alkalmat, hogy beletekinthessek. Szíves választát kéri Móricz Zsigmond, Fővámtér 2., Tel.: József 28–23). A közelben vadászott még többször Apafi Mihály is. Az ő naplója is a jelzett évi Erd. Múzeumok egyikében jelent meg Tóth Ernő közlésében. Ezek adatai költői műbe az anakronizmus hibája nélkül nyugodtan átvethetők, illetve belédolgozhatók. Az illető folyóiratok a M. N. Múzeum Könyvtárában megvannak.

Ha pedig erdélyi családtörténeti adatokra, nexusokra nézve fölvilágosításokra volna szükséged, úgy fordulj Csíksz[en]tmihályi Sándor Imréhez: ő banktisztviselő a Magyar Jelzálogbanknál. Jó barátom volt; de itt kellett hagynia Erdélyt. Itt 13 évig szerkesztője volt a Genealógiai Füzeteknek s nagy családtörténeti gyűjteménye van. Lelkes, Erdélyért élő-haló ember, aki örömmel lesz segítségére ily kérdésekben. Ugyane vidék – a Mezőség – tővilágára használható, bár csak vázlatos könyv Sztripszky Hiador könyve: Adatok az erdélyi halászat ismeretéhez. Én is írtam egy cikkeskét a régi erdélyi tóárvizekről (El-lenéz, 1926/42). Ha gondolnám, hogy hasznát vehetnéd, szívesen elküldeném. Ha Te az Ecsedi lápot behatárolod a Mezőség kopár hegyeivel, nyugodtan írhatod azt a vízi életet, amit ott láttál. El nem felejttem, hogy Takács [Takáts] Sándor a Török világból egyik kötetében miféle gazdagságát nyújtja az egyik cikkében a vízi és mocsárvilág szókincsének. Te ezeket bizonyára ismered, de ismerve sem árt belepillantani, oly szép az a cikk.

Végül küldök pár Bethlen-kori adatot. Epizódalakok vázvonalai és utalások, hogy hol találsz róluk. Futtaban,

írónnal írtam csak le, mert így gyorsabban tudtam.

Én Neked egész halom érdekes levéltári anyagot, szép címeres nemesleveleket, Fejérvári Pálnak Bethlen egyik festőkancellistájának s Imreffynek díszes okleveleit, Bethlen díszkötésű könyvét, térképét, török levelestársírnnyákat stb. válogattam volt ki. Végtelenül sajnáltam, hogy nem jöhettél el akkor. Ha valamelyik vidék képeére szükséged van: írd egy levelezőt s küldök vagy tudatom, hogy hol kapod. Sándor Imrének is mutatója volt a Vasárnapi Újság összes erdélyi anyagáról. Sokat ott is megtalálász. Végül oda mellékelem azt a csodálatos délibábszerű látványt leírva, melyet Gyallay Domokos barátommal és 50–60 emberrel együtt láttunk dec. 17-én. Fejérvárra alkalmazva is használható. Az akkori embert még jobban megdöbbenetette az ily látvány, mint ahogy minket meglepett. A legmelegebben üdvözlő tisztelő barátod:

Kolozsvár, 1926. dec. 21.

Kelemen Lajos

[Jelzete: PIM M. 100/995/1]

2.

A siető levélírásban elfelejtettem tudatni a Veress E. címét: Bpest II. Hunfalvy u. 4. Ma azonban már írtam neki is (ny. miniszteri tanácsos) azzal, hogy vagy küldje el a másolatot Neked, vagy adja át lemásolásra, vagy végül sietve küldje le a közleményt, hogy lemásolva felküldhessük Neked. Az utóbbi egy hét késést jelentene s ezért volna jobb már ott megkapnod. Ajánlom tehát, hogy egy levelezőn kérdezd meg V-től, hogy melyik módot találná legcélszerűbbnek?

Itt Hermányi Dienes József nagyenyedi ref. papnak 1758–59-ből egy hatalmas kötet anekdotája van, amit szintén elővettem volt. Sok erdélyi szín, íz, tréfa, bolondság, szerelem s néha vastag ízléstelenség is van benne. De igazi jó erdélyi dolgok. Kézirat, mégpedig egyetlen kézirat lévén, sajnós, nem lehet innen kiadni. Nehány történetét esetleg adoptálni lehetne. Mit szólnál hozzá?

Boldog Karácsonyt és újévet kíván tisztelettel és szeretettel

Kelemen Lajos

1926. XII. 22.

Kolozsvár

[Jelzete: PIM M. 100/995/2]

Az olasz–magyar kapcsolatok históriája A kihívás és válasz kettősségében

Az a megtisztelő megbízatásom a mai estére, hogy Önöknek a magyar–olasz kapcsolatokról beszéljek, de nem akármilyen módon. A Rotary Club-bal Bolognesi professzor megtisztelő felkérése révén Civitanove Marche-ban kerültem kapcsolatba a múlt évben, amikor emlékülést rendeztek az akkor nemrég elhunyt Giorgio Perlasca emlékére.

Ezért ma esti megbízatásom is arról szól, hogy az olasz–magyar kapcsolatokról, ezeknek majd ezeréves történetéről oly módon beszéljek, hogy a végén logikusan érkezhessenek el Giorgio Perlasca meghökkenítő és – hogy a róla monográfiát író Enrico Deaglio professzor munkájából vegyek ki egy szót – banális hóstettéig jussak el, vagyis 1944 végéig, amikor egy olasz kereskedő – kizárólag belső indíttatásra, humanista és nem politikai megfontolásokra hallgatva – jó ötezer magyar zsidót ment meg a biztos pusztulástól. A felkérés megtisztelő, egyúttal igen nehéz, de azért megpróbálok neki eleget tenni.

Ha jól értem, az előadás témája tehát a kihívás és a válasz kettősségében, dialektikájában óhajtja látni az olasz–magyar kapcsolatok hosszú históriáját (Toynbee terminusát nem véletlenül vettem kölcsön, amikor kihívásról és válaszról beszéltem, ugyanis az ő igen dinamikus történetfilozófiája használhatónak látszik egy olyan, végül is a rendkívüli rokonszenv, sőt talán a kölcsönös szeretet és csodálat szintjéig jutott viszony jellemzésére, mint amilyen Olaszországtól és Magyarországtól).

Kihívás – ez a szó váratlan kérdésfeltevést jelent. Egy közösség, egy kultúra szembesülését valami

teljesen ismeretlennel, első pillanatban veszélyesnek látszó fenyegetéssel, amely azért ingerli a kíváncsiságot.

Kihívja a közeledést, az alapos megismerést, azután foglyul ejti az érdeklődőt.

Hozok néhány régi példát. A 10. század észak-olasz városai számára a lehető legpokolibb fenyegetést és kihívást jelentették a mai hazájukban nemrég, a 9. század végén megtelepedett magyarok betörései. A kolostorokban lakó krónikások, vagy egy-egy város feljegyzéseit vezető jegyzők nem is nagyon tudtak más megoldáshoz folyamodni, minthogy a föld alól szinte az ismeretlenségből előbukkanó pogány támadókat azonosították a több mint fél évezreddel azelőtt Itáliát pusztító hunokkal (a két nép elnevezése, vagyis hunni és hungari csak fokozta az azonosítás gyanútlanágát).

Az aquileai székesegyház altemplomában maradt meg talán az egyetlen hiteles korabeli kép a kalandozó magyarokról: félelmetes lovas, irgalmatlan ellenfél, biztosan egyike a bibliai apokalipszisban emlegetett lovasoknak. Észak-Itália szerencsétlen sorsú királya, Berengár hol szövetségese, hol szenvedő ellenfele ennek az ismeretlen és hatalmas népnek.

S alig telik el száz év, a velencei patrícius családból születő tudós szerzetes, Gherardo Sagredo, aki Bolognában sajátítja el a kor legmagasabb teológiai és filozófiai tudását, egyszerre csak foglyául esik ennek az ismeretlen országból kiáramló vonzásnak. A velencei San Giorgio Maggiore-i kolostorból elindulva a szentföldi pogányokat akarja megtéríteni,

ám egy adriai vihar Dalmácia partjaira kergeti, ahol magyarokkal találkozik, örömmel és szelíd erőszakkal viszik őt a frissen megkeresztelkedett ország új királyához, Istvánhoz, aki – egy prédikációját meghallgatva – rábeszéli, hogy maradjon nálunk, Magyarországon, rábízva fia nevelését, később pedig püspökké nevezi ki. Így az egész magyar irodalom legelső alkotása, amely már biztosan szerzőhöz köthető, éppen ennek a velencei bencés szerzetesnek, kanonizálása után Szent Gellértnek köszönhető. Ez nem egyéb, mint a bibliai Dániel könyvében található három ifjú énekének tudós magyarázata, amelyet nem csupán magyar történeti szempontból tesz felbecsülhetetlenné a teológiai terminológia mézébe bújtatott korabeli kritika, a magyarországi egyházi életről, az eretnesség veszélyéről, hanem a benne felhasznált filológiai apparátus is az egykorú olaszországi művek között az első sorba állítja.

Sőt hozzátehetem, hogy valószínűleg Szent Gellértet a háttérben sejtenuk a Szent Istvánnak tulajdonított intelmek mögött is: ez a mű, amelyet fiához és örököséhez, a később szintén szentté avatott, ám fiatal korában elhunyt Imréhez intézett, az egész középkori állambölcsület alpműve, amelyet annyira megbecsült az utókor, hogy a magyar törvénytár, a Corpus Iuris Hungarici élére illesztett.

Szent István halála után a szent püspököt, Gellértet a fellázadt pogány magyarok lemészárolták; mártíriumának helyén, Budapest kellős közepén ma is a róla elnevezett emlékmű hirdeti emlékét. Ereklýeit két évvel ezelőttig Muránóban őrizték, Cé velencei pátriárka ekkor ajándékozta őket a csanádi egyházmegye főtemplomának Szegeden.

Szorosabban még a korban, vagyis az 1000. év, a magyar államalapítás körül maradv, hozzható másik példa kihívásra és válaszra. Szent Romualdót, a camalduli szerzetesrend alapítóját, akit egy családi párbaj szörnyű brutalitása késztetett arra, hogy otthagyja a világot és megalapítsa szerzetesrendjét, a róla írt legkorábbi életrajz tanúbizonysága szerint szintén ellenállhatatlan vágy vezérelte Magyarországra felé. El is indult tehát néhány szerzetesétől kísérv, hogy Magyarországon alapítson rendházat. A dalmát–horvát–magyar határon azonban a magyar katonák megállásra kényszerítették és megvizsgálták, hogy vajon foglalkozik-e ez a szerzetes Magyarországon is hasznos mesterséggel és miután kiderült, hogy kontempláción és imádkozáson kívül mással nem foglalkoznak, tehát nem tudnak új földművelési technikákat megismertetni a magyarokkal, nem tudnak mást, mint az egyházszervezés irgalmatlanul nagy és fáradságos munkáját, vissza is küldték őket szépen.

Így tehát példát találtunk arra, hogy van, amikor a kihívás felébresztette a kíváncsiságot, de a találkozás nem jött létre. (Hozzátehetjük egyébként, hogy később a camalduliak mégis megtelepedtek Magyarországon, sőt oly rokonszenvet keltettek maguk iránt, hogy a 18. század eleji nagy Habsburg-ellenes szabadságharc vezére, II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem franciaországi száműzetésében a camalduliakhoz vonult vissza, majd amikor évek múltán kényszerű törökországi száműzetésben halt meg, végrendeletileg úgy intézkedett, hogy szívét a Párizs környéki camalduli szerzetesek temetőjében helyezték örök nyugalomra.)

Eddig szerzetesekről beszéltem. Persze ők nem csak a lelki élet reformját képviselték, nem csupán a nyugat-európai szellemi légkörbe tudták bekapcsolni az újonnan jött és a pogányságból nemrég kibontakozott magyarságot, hanem természetszerűleg a legmodernebb földművelési technikákkal, az adminisztrációhoz szükséges írásbeliség fortélyai-val, valamint a kézműves ipari forradalom eredményeivel is megismertették az európai vérkeringésbe újonnan bekapcsolódott Magyarországot. Mindenesetre Olaszországban nagyon hamar felébredt nemcsak a szerzetesek, nem csak a világi papság, hanem a királyi udvarok, a fejedelmi udvartartások és a városok figyelme is a szomszédos közép-európai nagyhatalom iránt. Az Árpád-ház, a honfoglaló királyok nemzetségének kihalása után – megjegyzendő, hogy ennek utolsó tagja félig olasz volt, hiszen édesanyja egy velencei patricius, Morosini Katalin volt –, majd tízéves örökösödési háború után végül is a nápolyi Anjou-dinasztia telepedett meg tartósan a magyar trónon.

Carobertónak, vagyis Róbert Károlynak, az első Anjou-uralkodónak özanyja a magyar V. István király lánya, Mária, Nápolyban a mai napig a legpompásabb gótikus templomot építtette, a Donna Reginát, amelynek csodálatos freskói elsősorban a magyar szenteket, köztük leginkább Szent Erzsébetet népszerűsítik.

Az Anjouk uralkodása, vagyis Károly Róbert és Nagy Lajos alatt hallatlanul gazdaggá váltak a magyar–olasz kapcsolatok. Olasz festők és művészek, kereskedők és udvaroncok jöttek Magyarországra, illetve magyarok telepedtek le Nápolyban, de még attól északra is, Nagy Lajos nápolyi hadjárata után igen sok magyar katona maradt Olaszországban és elsősorban pápai zsoldban harcoltak évtizedekig a milánói főurak ellen. A calábriai Altomontében őrzik Simone Martini egyik utolsó művét: ez a magyar lovagkirályt, Szent Lászlót ábrázolja. Más magyar királyokkal, illetve szentté avatott fejedelmi személyekkel együtt Szent László kultusza is az Anjou-korban terjedt el Olaszország-szerte. Így Szent István fiáé, a már említett Szent Imréé is, akinek a velencei Szent Gellért volt a nevelője; nem véletlen, hogy az a toszkán földrajztudós, akinek neve adta az újonnan felfedezett világrésznek a nevét, Amerigo Vespucci, Szent Imrének az Olaszországban használatos nevét, az Amerigót kapta a keresztségben; sarkosan fogalmazva így tehát Amerikát etimológiai alapon hívhatjuk Szent Imre földnek is.

Művészek, politikusok és katonák mellett megjelentek az olasz kereskedők is Magyarországon. A 15. századból származik az a híres firenzei novella, a Paradisi degli Alberti, amely Budán játszódik, ahol is egész olasz negyed van; a magyar főváros azonban nem volt egyedülálló ebben a tekintetben, hiszen más magyar városoknak, falvaknak is volt olasz eredetű lakossága; sok magyar helynév is tükrözi ezt a hajdani emigrációt.

A leghosszabb ideig uralkodó magyar király Luxemburgi Zsigmond volt. Az ő koronázását örökíti meg IV. Jenő pápa által a római Szent Péter-bazilika bronz fékapuja. Óalatta kerül Magyarországra a király egyik leghűségesebb híve, Filippo Scolari firenzei származású hadvezér, aki eredetileg keres-

kedősegéd volt, de bámulatos karrierjét hasznos politikai tanácsainak és a török alatt tanúsított páratlan vitézségének köszönheti. Zsigmond király és császár udvarában ő lett az első zászlósúr, Dél-Magyarországon található ozorai vára ma is a reneszánsz építészet egyik legszebb példája. Ebben az időben él és alkot Magyarországon olyan óriás festői tehetség is, mint Masolino, aki Castiglione d'Oronaban, a keresztelő kápolnában festett freskói tanúbizonysága szerint még Heródes lakomáját is csak úgy tudta elképzelni, hogy Zsigmond királyt és magyar udvari környezetet festett.

Zsigmond alatt azonban nem csak katonák és kereskedők jelennek meg Olaszországból Magyarországon, hanem megérkezik az első humanista tudós is, Pierpaolo Vergilio, aki – ha hihetünk a dokumentumoknak – 104 éves korában halt meg Budán, és felnevelte az első magyar humanista generációt.

Legkitűnőbb tanítványa valószínűleg Vitéz János, a későbbi esztergomi érsek, Mátyás király nevelője volt. Mátyás király, ha nem is az anyatejjel, de legalábbis dajkája tejével szívta magába az olasz kultúrát, tudniillik Rómában a Santa Maria dei Lucchesi templom altemplomában ma is megtalálható annak a Milánóból származó Erzsébet asszonynak a sírköve, aki a csecsemő Hunyadi Mátyás dajkája volt és aki olaszra tanította. (Édesapja, az európai hírű törökverő hadvezér, Hunyadi János ezt az asszonyt Milánóban vette alkalmazásba, amikor ott Zsigmond király kíséretében megfordult. Olaszországban csak Giovanni Biancoként emlegették ezt a condottierét, Pisanello által festett képe ma az egyik genovai múzeumban lóg.)

Mátyás király uralkodása, vagyis 1458–90 között emelkedik a legmagasabb szintre a magyar–olasz kulturális szimbiozis. Ifjúkorában humanisták nevelték, az Olaszországban nevelkedett irodalmi csodagyereket, Vitéz János unokaöccsét, Janus Pannonius pécsi püspököt tette meg kancellárjának, udvarában élt rengeteg humanista történetíró és filozófus, mint például Galeotto Marzio és Antonio Bonfini, s a legnagyobb megrendelője volt a firenzei reneszánsz könyvfestőknek, mivel létrehozta az Alpoktól északra található legnagyobb könyvtárat, a még ma, romjaiban is bámulatos Biblioteca Corvinianát. Ficinot akarta megnyerni az általa tervezett budai egyetem rektorának és végül olasz feleséget vett, Beatrice D'Aragonát, a nápolyi király lányát. Amikor a török megtámadta Otrantót és rengeteg keresztényt végzett ki, Mátyás csapatai verték vissza a Dél-Itália ellen irányuló fenyegetést. A korabeli olasz közvélemény a pápától kezdve egészen az utolsó kis fejedelemig benne látta az egyetlen garanciáját annak, hogy Európa megmenekül a töröktől.

Korai halála után azonban Magyarország 1526-ban döntő vereséget szenvedett Nagy Szulejmán hadaitól és 150 évig három részre oszlott: középső részét elfoglalta a török birodalom, nyugati része Habsburg függőségbe került, keleti része pedig Erdély, magyar fejedelmek alatt ugyan, de török hűbéres állammá változott. Az olasz kapcsolatok azonban egy pillanatra sem szüneteltek. A nyugati országrészben az olasz jezsuiták segítségével szervezték ujja a magyar egyházszervezetet és a magyar felsőoktatást.

A török megszállás alá került részekben olasz ferences misszionáriusok tartották fenn a keresztény hitet, igen sokszor mártírtájjá válva a durva török üldözésnek, az erdélyi fejedelemséget pedig éppen megszervezésének kritikus időszakában, a 16. század második felében olyan értelmiségi elit irányította, aki egytől egyig a padovai egyetemen végzett, így például maga Báthory István fejedelem is, akit később lengyel királlyá is választottak.

A 17. század vége felé a török uralom alól Magyarországot végül is egy zseniális szervezőtehetségű pápa, az Odescalchi családból származó XI. Ince és egy francia származású osztrák hadvezér, Savoyai Eugène szabadították fel.

A 18. században a katolikus magyar politikai elit, főpapok és főurak egyaránt Olaszországba jártak tanulni és mintát venni: ezért emlékeztet annyi magyar város főtere olasz mintákra, székesegyháza, könyvtára, palotái olasz előképekre, hiszen ennek az elitnek legtöbb tagja egyúttal tagja volt a Római Akadémia Akadémiának is.

És akkor elkövetkezik a nemzeti ébredés kora, a 19. század. Talán erről kell a legkevesebbet beszélnem, hiszen ez a legismertebb. Magyar és olasz hazafiak egyaránt raboskodnak Spielberg, vagy Kufstein osztrák börtöneiben, magyar katonák teljesítenek szolgálatot Lombardiában vagy Venetóban, kapcsolatot teremtve olasz forradalmárokkal. Nem véletlen, hogy az első magyar független kormány hadügyminisztere, Mészáros Lázár huszár ezredes olaszországi tartózkodása idején ismerkedik meg a haladó eszmékkel és az 1848–49-es szabadságharc végén kivégzett 13 mártírtábornok közül is egy, Damjanich János, Olaszországban lett a szabadság-eszmék rajongó híve.

De felmérhetetlenül szétágazó és gazdag a kulturális kapcsolatok köre is ebben az időben. Elég arra utalni, hogy a magyar nemzeti szobrászat megteremtője, Ferenczi István Canova tanítványa, a magyar nemzeti operát pedig az az Erkel Ferenc teremti meg, akit Verdi dallamai ihlettek meg. A kihívás és a válasz azonban ebben az időben is mindkét irányból működik, hiszen Magyarországon végig tevőleges szerepet játszott az Alessandro Monti, piemontei ezredes által vezetett olasz légió; Magyarország legmonumentálisabb klasszicista székesegyházán rajta hagyta keze nyomát egy trevisói szobrász, Marco Casagrande, akit egy magyar származású velencei pátriárka, Pirker János László vitt magával Magyarországra; több mint szimbolikusnak tekinthető az, hogy a magyar polgári forradalom alapdokumentumának, az 1848. március 15-én a pesti forradalommal kivívott és a polgári jogegyenlőséget és szabadságjogokat biztosító Tizenkét Pontnak éppen ez az olasz szobrász akart emléket állítani Pesten. Sajnos a háborús események és a vereség nem tette lehetővé a csak tervrajzról ismert, allegorikus szobor felállítását.

Lombardia és Veneto még jó pár évig, Friuli, Venezia-Giulia és Trentino-Alto Adige az I. világháború végéig az Osztrák–Magyar Monarchia kötelékében maradtak. Hiába szerepelt az olasz Risorgimento legszentebb tervei között ennek a terra irredentának a felszabadítása, és hiába került ez végül is Olaszországhoz, a helyi lakosság, neheztelést és gyűlöletet legfeljebb az osztrákok iránt érzett, soha-

sem a velük közös Monarchiában élő magyarok iránt. Erre utal nemcsak az ezen észak-olasz tartományokban szinte fizikailag érezhető magyar rokonszenv, amelyet sok vegyes házasság, családi emlék, hajdani kereskedelmi összeköttetés és üzleti szimpátia is táplál, hanem az is, hogy a karszt fennsíkjain, Doberdóban és környékén elesett sok tízezer magyar katona emlékét a mai napig is a legmeghatóbb módon ápolják, sírjaikat rendben tartják. Az I. világháború tartós és pusztító gyűlöletet okozott Európa legtöbb nemzete között: egyedül a magyarok és olaszok között nem született ilyenfajta gyűlölet, holott rengetegen haltak meg mindkét oldalon.

Nem akarok az Önök türelmével visszaélni. Tartok tőle, hogy olyan kérdésekről, olyan kapcsolattörténeti emlékekről, amelyeket Önök közül sokan át is élhettek, kevesebbet érdemes beszélni. Annyi biztos, hogy amikor Giorgio Perlasca Budapestre érkezett, számára Budapest az európai világvárosok között az egyik legvonzóbb lehetett. Van egy furcsa irodalomtörténeti anomália: Körmendi Ferencnek, a budapesti mondén életből tárgyukat merítő regényei a korabeli olvasóközönség előtt sokkal kevésbé voltak kedvesek, mint az óriási példányszámban elkapkodott olasz fordításokban. Ugyanez mondható el egy nála otthon is sikeresebb íróról, Zilahy Lajosról. Olasz filmtörténész barátaim sokszor figyelmeztettek arra is, hogy a fasiszta korszakban a magyar filmek, amelyeket ideológiai megkötöttségek nem korlátoztak, mennyire népszerűek voltak Olaszországban.

És akkor megérkezik ez az egyébként ideológiailag elkötelezetlen, hiszen a fasiszmból már a faji törvények elfogadása után kiábrándult olasz magánember. Keresztény, de nem kombattáns. Humanista, de nem fitogtatja meggyőződését. Hős, de álcázza magát. Ha megnézzük a német megszállás, illetve a magyar fasiszta hatalomátvétel, azaz 1944. március 29-e, illetve október 15-e után Budapesten maradt nyugati diplomaták tevékenységét, mind egyikük nagyon üdvös és tisztességes mentési akciói mögött állami akarat volt. Ez mondható el a később az oroszok által elhurcolt és mind a mai napig tisztázatlan körülmények között meggyilkolt Raul Wallenbergéről, a svéd ügyvivőről, aki mögött ott állott a semleges svéd állam egész tekintélye. Természetesen érvényes ez Angelo Kotta pápai nunciusra és magyar és olasz segítőire is, akik mögött ott állt a Vatikán világhatalmi tényezője. Még a svájci nagykövetről is csak ezt mondhatjuk, hiszen Svájc meg tudta őrizni még a nácik által is respektált tekintélyét a háború ezen utolsó szakaszában is. A Franco-féle Spanyolország képviselője egy idő után nem tudott mit kezdeni, ezért visszavonult Svájcba. Elévülhetetlen érdeme viszont, hogy az önként jelentkező Perlascának, aki rendelkezett a spanyol polgárháborúból egy Franco-féle levéllel, átadta a terepet és rendelkezési jogot biztosított neki az elhagyatott követségen belül. És ekkor kezdődött Perlasca hihetetlen és egyedülálló vállalkozása.

Spanyol konzulnak kiadva magát tárgyalt a legfőbb magyarországi náci hatóságokkal és elérte, hogy több mint ötezer zsidó (a pontos számot azért nem tudjuk, mert sokszor egy-egy megmentett ese-

tében nem egy személyről, hanem családról van szó) a követség által biztosított védett házakba vonuljon és így megmeneküljön a helybeli legyilkolástól, vagy a Németországba való elhurcolástól. Azonban nemcsak ezekről a jogi keretekről gondoskodott védenecével kapcsolatban. Tudta jól azt, hogy ha védencei anyagi ellátását nem biztosítja, akkor az éhhalál végez velük. Éppen ezért mélyen nyúlva a pénztárcájába, gondoskodott megélhetésükről és teljesen lehetetlen körülmények között az ostromlott városban megszerezte a mindennapit, elsősorban a gyermekeknek.

Ez évben van a holocaust, illetve héber terminussal élve a Shoa 50. évfordulója. Az elfogadott számítások szerint a hatmillió megölt európai zsidóból 600 ezer volt magyar eredetű. A körülbelül 800-850 ezres magyarországi zsidó közösségnek – nem a mai Magyarország területét alapul véve, hanem az 1938-44-ig visszacsatolt Észak-Erdélyt, Dél-Szlovákiát, Kárpátalját, Bácskát, Baranyát és Murakózt is beszámítva – nagyobbik része. A magyar állam emlékévvé nyilvánította 1994-et.

Az eddig lezajlott ünnepségeken már megjelent igen sok kiváló személyiség, köztük az Izraeli Parlament elnöke is. A gyász mellett elsőrendű feladatának azt tartotta, hogy emlékermet nyújtson át azoknak, akik a nemzetek igazaiaként részt vettek a zsidók megmentésében. Sok ilyen magyar van, egyszerű polgárok, hajdani katonák, szerzetesek, apácák stb. stb. A haszid legenda szerint az emberiségben mindig is létező ismeretlen igazak tartják fenn a világot, amely az ő tevékenységük nélkül elpusztulna. A jeruzsálemi Jad Vashem Alapítvány ezeknek a nem zsidó zsidómentőknek, vagyis a népek, a nemzetek közötti igazaknak a tevékenységét akarja felkutatni és elismerni. Ők azok, akik tevékenységükkel bemutatták, hogy nincs bűnös nép, csak bűnös politikai rendszerek vannak, hogy ember és ember között a rasszista örület ideológiája ellenére sem tett különbséget az, aki igaz ember volt és az tudott maradni a legnehezebb körülmények között is, ők azok – hogy bibliai hasonlatot használjak –, akik igazak tudtak maradni még Szodomában és Gomorrában is; Isten és Ábrahám hiába keresett tíz igazat, később mégiscsak voltak ilyenek.

Perlasca egyike volt ezen igazaknak. Úgy is viselkedett, mint minden igazi jámbor ember, vagyis sohasem beszélt, nem is dicsekedett tetteivel. Magyar zsidó túlélők, egykori védencei fedezték fel, ők tették lehetővé, hogy Magyarország és Izrael, végül Olaszország is kitüntesse: ezekre a kitüntetésekre ő sohasem tartott igényt. Tudta azt, hogy ami őt igazából kitüntetheti, vagyis lelkiismerete, az benne lakik, és ahogy özvegye elbeszélte nekem Civitanove Marche-ban, meg is kapta ezért Istentől nyugalmát, egy másodperc alatt halt meg az igazak halálával.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Elhangzott Rómában, a Rotary Clubban 1994. április 27-én a Perlasca-emlékünnség alkalmával.

Megkerítés

A haldoklás különleges rítusa Csíkszentdomokoson

Néhány szó az elmúlás és temetkezés erdélyi kutatásáról

Az elmúlás és temetkezés néprajzi, társadalom- és vallásos néprajzi, néplélektani kutatására tett próbálkozásom előmunkálatai során kiderült, hogy az erdélyi magyar kutatás a fenti témakörben, az elmúlt 50 esztendő terméséből kilenc szerző tíz szaktanulmányát, cikkét tudja, összesen 125 lapnyi terjedelemben, az egyetemes magyar néprajztudomány asztalára tenni. Az erdélyi tudományos kutatás képét ugyan teljesebbé teszi, de nem megnyugtatóvá a több mint fél évszázaddal korábban megjelent K. Kovács László A kolozsvári hóstátiak temetkezése című, mindmáig egyedi monográfiája.

Feltételezhető, hogy kisebb közlések, ismertetések megjelenhettek a 1989 után fel-, majd eltűnő egyházi, vidéki, egyesületi lapokban. Ha így volna is, a romániai magyar szokásfolklór, társadalomnéprajzi kutatás népi temetkezésre vonatkozó helyzetképén nem változtat: alig van művelője, irodalma elenyésző, horizontálisan és vertikálisan is átfogó, a mélyrétegeket is feltárni próbálkozó szokásmonográfia nem jelent meg.

Ez a helyzetkép késztetett arra, hogy a párválasztás és házasságkötés csíkszentdomokosi szokásvilágának feltárása után figyelmem és érdeklődésem az átmeneti szokások másik nagy területe, a halál felé forduljon. Rendre-rendre kerestem a válaszokat az olyan kérdésekre mint: hogyan hal meg a székelymagyar Csíkszentdomokoson, hogyan készül halálára, milyen természetű esemény a falu életében a halál? Kinek esemény és milyen fokozatai vannak; milyen a közösség és haldokló, közösség és halott, az elhunyt családjának és a közösségnek viszonya? Van-e szocializáló ereje a halálnak, mint eseménynek? Van-e a halálnak és temetésnek népi vallásos vonatkozása, milyen az elmúlás hiedelemvilága? Az ember és halál viszonyának folklorisztikai vizsgálata hozzásegít-e önismeretünk, kultúrképünk, világszemléletünk, egyáltalán a magyar lélek megértéséhez?

Mindebből a hatalmas kérdéskörből a továbbiakban csupán a haldokló és haldoklás helyzetének vizsgálatára szorítkozom és ebből is különösképpen a lélekmentés Csíkszentdomokoson megismert pogány és keresztény rítusait emelem ki.

A kutatók többsége vagy az egyik, vagy a másik jelenségre helyezi a hangsúlyt, holott az elválasztás időszakában egymásnak függvényei. A közösség, egyelőre a szűkebb közösség, és ez egyben az elválasztó rítusok egyik sajátossága is, egyformán figyeli mind a haldoklót, mind a haldoklást, illetve annak minőségi lefolyását. A cselekvéseket, a rítusokat e két jelenség szinkronja, összehangolódása szerint kezdeményezik, végzik; az elmúlás kultúrképének összetevői a haldokló egyénisége, személyisége, valamint a haldoklás milyensége szerint aktivizálódnak. Ezt a jelenségegyüttest figyelmen kívül hagyni kultúraszegényítést jelent.

Arnold van Gennep átmeneti rítusok modellje szerint vizsgálódva úgy tapasztalom, hogy a haldoklás kibontakozása visszahat az egyénre, a haldoklóra. Az egyén a haldoklás minősége szerint kerül a közösségi érdeklődés valamelyik terébe: kinematográfiai szakszóval fogalmazva: távoli, közeli vagy előtérbe. És e térsávokban való mozgás nem egyirányú, nem egysíkú. A válságos pillanatok által előtérbe hozott haldokló – egyén – visszakerül a közép vagy távolabbi térbe, ha állapota jobbra vagy jóra fordul. A közösség viszont már ezt is számon tartja, és egy újabb válságos hullám a közösséget még gyorsabban aktivizálja.

Úgy vélem, hogy az egyén ebben az átmenetben is ugyanazt az átmeneti státust éli meg és éli át, mint a lakodalom folyamán a menyasszony és a vőlegény: megkülönböztetett személyé válik és az marad a beépítő rítusok teljes kimerítéséig.

A haldokló megkülönböztetett személyi státusa a csíkszentdomokosi szokáshagyomány szerint különös megvilágításba helyezi az egyént, de még inkább a halálról alkotott, elfogadott és vallott kultúrképet, egyáltalán a világszemléletet.

A haldoklás, ami „az ember utolsó órája”, „szenvédő órája”, amikor „vonaglik”, „má ott áll, hogy meg kell haljon...”, csak még a szív mozog, dolgozik”, amikor a „haldokló utójára kötözködik, mind kéri, hogy idevigyék; odavigyék, ehhez a gyermekihez, ahhoz a gyermekihez”; „hánykolódik...”, nem a hozzátartozókhoz beszél, hanem azokhoz a rokon halottakhoz, akiket ő má lát, s nevéken szólítsa” –, szóval az emberi elmúlás utolsó szakaszában a haldokló és környezete viszonyában, csíkszentdomokosi hagyomány szerint a hangsúly a lelki gondozásra helyeződik át. A haldokló melletti rítusok már nem a test, hanem a lélek állapotát célozzák meg. Ezáltal, az adatközlők egyöntetű vallomása szerint „az otthoni elmúlás emberséges halál”, míg a kórházban „szereket nélkül hal meg az ember”. Ez az óra hagyományosan a bocsánatkérés, a megbékélés, a meg egy szer utójára látás, az utolsó hagyakozás, a simogatás és búcsú órája.

A gyónás, kétségtelen, az elhalálozás hangulatának lelki-szellemi-hitéleti szempontjából egyaránt kiemelkedő mozzanata, viszont nem mindig a „vég-órán” kerül sor rá. A család rendszerint már korábban gondoskodik, hogy „az elmúlni készülő a pap segítségével kibéküljön Istennel”.

A haldoklás óráit a nem papi segédlettel történő imádságos gyakorlat tölti ki. Ilyenkor gyűlnek össze a rózsafüzér társulati tagok, a szomszédasszonyok és végzik a lelki gondozás igen fontos feladatait: a haldoklóért imádkozni, lelki tusáján enyhíteni, „a boldog halál” lehetőségét „kiesdekelní”, és ami mindenél fontosabb: a lelket menteni, védelmezni.

Nem orvosként, hanem a halál megélése kultúrképének, a szokáshagyományok gyakorlásának vizsgálójaként követtem végig többször is az elmúlás csendes vagy vívódó lefolyását, számba vettem a hal-

dokló lelki és fizikai megnyilvánulásait, a család és mellette lévők – többnyire szomszédok – viselkedésének a hagyomány által megengedett és tiltott határait. Megközelítettem a végső percek hangulatát, a válságos időt, a már nem élő, még nem halott állapotot, fordulatot, amikor a „hangos sírástól is óvják a lelket”. Így jutottam el az elvászató rítusok legdrámább, az elmúlás spirituális telítettségének mozzanatához, amikor a haldokló melletti rítusok nem mindennapi, az általam elért irodalomban alig jelzett, a szakmabeliek által is tanácstalanul fogadott cselekvéssora következik. A magyar folklorisztika szóhasználata szerinti bekerítés, körüljárás különös, talán formájában is, de céljában, kibontakozásában még inkább egyedi változatával találkoztam Csíkszentdomokoson. Megnevezése ugyan a fentiek szinonimája, mely a közös kultúrkörhöz való tartozást, az abból való sarjadtást sejteti, de egyben másságát, sajátosságát is sejteti.

A megkerítés

Szertartásosan lezárja az elvászató rítusokat, és magában hordozza az eltávolítás kezdetét.

Es most az adatközlőket idézem: „Ezért mondjuk a hozzátartozónak, mikor lássuk, hogy halálra változik a beteg, hogy te most menj ki egy kicsit, s aztán mikor hívunk, bėjőssz. Mikor kimúlik, akkor béengedjük. Mikor elindult a lélek, akkor kell hagyni, hogy menjen a Jóisten kezibe. Akkor megkerítjük.

Mikor lássuk, hogy erősen haldoklik, gyújtott gyertyát veszünk a kezünkbe, a fejnél megkezdjük a kerítést, s a Miatyánkot mondjuk, mikor a lábához érünk, akkor az Üdvözlégy Máriát, újra vissza a fejhez, akkor a Hiszekegyet, s akkor mondjuk, hogy: »Menj ki én lelkem a testből, vezessenek a szent angyalok a Mennyszigetbe a Jóisten kezibe«. S így háromszor végigmenyünk a haldoklón. A halott nevébe mondjuk, mintha ő kérné. Azalatt ki is múlik. Az imádság alatt megállnak a gyertyával egy-egy pillanatra: egyszer a fejnél, a Miatyánkra, másodszor a lábnál, az Üdvözlégyre, harmadszor a fejnél, a Hiszekegyre. Lassan menyünk, hogy azalatt mondódjék az imádság. Csak úgy, eppe, hogy mozgunk, ahogy fordul az óra.” (Nagy Lajosné)

Timár Ignácné a lábnál áll meg, „ott csinálja a ke-

resztet, s szembeűjja a füstöt s a tüzet a haldoklóval”. Karda Mihályné pedig így magyarázza a cselekvéssort: „Amikor ő má úgy elveszítette az eszméletit, hogy má nem tud magáról, s má a szeme le van hűnyva, akkor az égő gyertyával szépen megkerítik. Mondják a Miatyánkot, Üdvözlégyet, s kéri, hogy távozzon a Sátán ettől a lélektől: »O jőjj el, édes Jézus, vedd magadhoz ennek a haldoklónak a lelkét, vidd az örök dicsőségbe, öröjzd meg a Sántától, minden gonosztól, hogy ne hághassa meg.« Ezt a bétoldást a Miatyánk után mondják. Ezeket háromszor elmondják, s háromszor szépen megkerítik.”

A haldokló csendes kimúlásáért, földi szenvedéseinek enyhítéséért, a lélek üdvözüléséért végzett hagyományos, nem az egyház szabályozta más imaszkásokról részletesen nem szólhattam. Csupán következtetésként említem, hogy mindazt, ami az elmúlás utolsó óráiban történik a haldokló körül, kétféle cél indokolja: egyrészt az egyén társadalmi megítélésének pozitív irányú befolyásolása, másrészt a lélek túlvilági útjának, létének előrendezése, előkészítése, egyengetése. A szentdomokosi számára mind a kettő teherterhelés és kötelesség, melyeket, ha nem törlészt időben, akkor a haldokló agonizálásának meghosszabbítását, túlvilági létének reménytelenségét idézné elő. Viszont alig akad olyan, aki a halottkultusz hatalmas szorításában mindezek ódiáját magára vállalná.

Úgy gondolom, hogy a lélekmentés és lélekvédelem eme különleges szertartása, a ma gyakorolt változataiban is egy archaikus, meghatóan mély kultúra és világkép lényegét képes sejtetni: a lélektiszteletet.

Élvem, hogy a kicsiben is fel lehet és fel kell fedezni a nagyot.

A megkerítés szokása és rítusa, úgy vélem, pogány kori és keresztény kultúránk sűrítőmánya, és mindez olyanképpen, hogy benne fellelni az egyetemes emberi gondolkodás és érzésvilág alapvető princípiumait is. Egyszerű szinkretizmus (mozgás, gesztikuláció, szövegmondás, testtartás, mimika), drámai időzítetttsége által hatása a magas művészeti teljesítmények katarikus hatásához mérhető. A lélekmentés pogány és keresztény hitének, igényének, gyakorlatának megrázó szimbiózisa.

BALÁZS LAJOS

Nagy Jenő emlékezete

A sírjeleket, sírköveket az emberek azért állítják, hogy az élőket nemzedékek múltján is a holtakra emlékeztessék. A sírkövek felállítása fájdalmas művelet. A kő, szimbolikusan, az addig eleven embert helyettesíti. A szimbólumok jel értékűek, valóságtartalmuk hozzárendeléses. Jelentéssel előzetes ismereteink telítik.

Erdélyben ebben az esztendőben a néprajztudomány két nagy öregjének is sírkövet állítottak. Kós Károly után immár Nagy Jenő is a Házsongárdba vitte tudásának megol sok titkát.

Az alkotó értelmiségek sírköveinek jelentése nem kopik meg: tartóssá teszi, megkettőzi azt névadóik szellemi öröksége. Nagy Jenő gazdag örökséget hagyott ránk. Pedig Nagy Jenő is az erdélyi tudósok felemás helyzetében, stabil intézményi feltételek hiányában alkotta életművét.

Pályája még felhőtlenül indult: a debreceni egyetem nagyra becsült nyelvészprofesszora, Csúry Bálint irányítása alatt bontogathatta szárnyait. E nyelvészeti iskolában megtanulta, hogy szavakat nem önmagukban, hanem a világ tükrüként érdemes vizsgálni. A szavak és dolgok módszerével végzett népnyelvi búvárkodás az emberi élet, kultúra nem sejtett gazdagságát villantotta fel előtte. Magyarvalkói kendermunkáról még egyetemi hallgatóként írott kiváló tanulmánya koszorúzott pályamunka jutalmat kapott, majd doktori értekezése alapjául szolgált.

A lehető legkorszerűbb képzésben részesült az Alexander von Humboldt Alapítvány ösztöndíjasaként is: a marburgi nyelvészeti intézetben a Német Nyelvatlasz, a lipcsei egyetem germanisztikai tan-
székén a Thüringiai Szász Tájéztár szerkesztésének

műhelykérdéseit, valamint a német nyelvjáráskutatás irányzatait tanulmányozhatta. Tapasztalatairól, a hazai nyelvtudomány okulására, fókusz tanulmányokban számolt be.

Kolozsváron is voltak mesterei, köztük Szabó T. Attila, akitől szakmai ismeret, és széleskörű érdeklődés mellett mindenekelőtt pontosságot, fegyelmet tanult.

Érett korszakát már kanyarokban és egyenlőtlen útszakaszokban bővelkedőnek minősítette. E kanyarok felváltva, hol a magyar nyelvoktatás, és annak elvi-módszertani-gyakorlati megalapozása: tankönyvszerkesztés, továbbképzés, tudásfelmérés irányába fordították érdeklődését és munkáját, hol a felsőfokú oktatásban és kutatásban biztosítottak számára intézményes kereteket. Egy koncepció per egyik vádlottjaként, 212 nap vizsgálati fogság után kilenc hosszú éven át, 1959–1968 közt mindkettőből kizárták azzal vádolva, hogy nem szolgálta a demokratikus nevelés ügyét.

Nagy Jenőt a meghurcoltatás nem törte meg: nemzedékére jellemző módon, ha nem publikálhatott is, „próbált a felszínen maradni”: szabadidejében Szabó T. Attila példájára levéltárban cédulázott.

Kutatóként, alapképzettségének és szakterülete orientációjának megfelelően, mindenekelőtt a Kolozsvár környéki nyelvatlasz és a romániai magyar nyelvjárások atlasza munkálataiban vett részt. Mint germanistát, főleg a magyar–szász nyelvi kölcsönhatások érdekelték, de míg a téma korábbi kutatói elsősorban élőnyelvi adatokat dolgoztak fel, ő maga beszerzei, 1573–1634 közötti szász hagyatéki leltárakat elemezte. E forráscsoportra már 1936-ban Andreas Scheiner szász nyelvtudós felhívta a figyelmet. A szavak és dolgok nyelvészeti, s egyszersmind néprajzkutatót, a leltárakban foglalt javak kultúrtörténeti és társadalmi háttere is foglalkoztatta. Ez az anyag későbbi összehasonlító viseletkutatásai számára fontos adatbázisként szolgált.

Néprajzi terepkutatásait a nyelvészekről megszokott alaposággal, pontossággal végezte. Különösen sokoldalúak fiatalkori, magyarvalkói gyűjtései, melyek a vizsgált munkafolyamatokon és azok szókincsén túl, fényt derítenek a valkói emberek mindennapi életére, hiedelmeire, mentalitására is. 1950–1955 közt a bukaresti Művészettörténeti Intézet népművészeti kutatócsoportjának tagjaként végezhetett kalotaszegi, kászoni, torockói, kis-külömlőmenti, szilágysági és moldvai csángó viseletkutatásait. Ám e kutatóút termékei, a dr. Kós Károllyal és Szentimrei Juddal közösen írt népművészeti monográfiák több mint két évtizedes késéssel jelenhettek meg.

Érett korszakában már nemcsak megfigyeli, leírja a jelenségeket, hanem történeti-földrajzi iskola képviselőjeként, azok okaira, mozgására, társadalmi beágyazottságára is mind jobban figyel.

A fejlődés eltérő szintjein álló táji viseletek együttes szemlélése, továbbá a történeti (írott és képi) forrásanyagok tüzetes szemügyre vétele hozzásegíti a viselet hosszú távú változási folyamatainak megragadásához. Sikerül rekonstruálnia pl. a férfi posztóharisnya lábszárvédőből nadrággá alakulásának fázisait, láncszemeit és az átalakulást szükségessé tevő társadalomtörténeti tényezőket. E tanulmányára méltán büszke. Sikeresen kamatoztatja az Erdélyi Magyar Szótörténeti Társaság szócikkeit több más ruhadarab (a firiskó néven megőrzött farazia, a mente, a

dolmány, a felső) hazai viselettörténeti helyzetének, formai jellemzőinek, társadalmi interetnikai vonatkozásainak és etnológiai kapcsolatainak feltárásában. Összehasonlító kutatásaiban a már említett szász hagyatéki leltárak is segítik. A nyelvi és történeti adatokból kirajzolódik az átvétel iránya és társadalmi meghatározottsága. Kutatásai tanulságait elméleti tanulmányokban is megfogalmazza: kifejti az interetnikus kölcsönhatások, a hagyomány és újítás kérdésével, a társadalmi tényezők viseletalkotó szerepével kapcsolatos megállapításait.

E korszaka néprajzi tanulmányai elsősorban a SZT szerkesztésében tanúsított önfeláldozó munkája kárpótlásai, gyümölcsei. 1977-ben sorra kerülő nyugdíjazásától kezdve ugyanis a minden társadalomtudományban érdekelt kutató számára oly fontos SZT szócikkeinek német nyelvű értelmezője, a II. kötettől szerkesztője, és Szabó T. Attila elhunytá óta egyik irányítója.

Nagy Jenő néprajzkutatói munkássága, életútja kanyarjai ellenére is, magas minőségi szintet képviselő szerves egészet alkot. Példa arra, hogy a rokon diszciplína kínálta szempontok és módszerek az értelmes, figyelmes, fegyelmezett és következetes kutató kezén a néprajztudomány és kultúrtörténet számára is nyitnak messzemenően gyümölcsözőtethető perspektívákat.

Tudományos munkássága elismeréseként, a Finnugor Társaság a Magyar Néprajzi Társaság, az Erdélyi Múzeum Egyesület tiszteleti tagjává, a Nyelvtudományi Társaság pedig választmányi tagjává választotta.

Nagy Jenő, életművével, a könyveknél is tartósabb emléket állított magának.

GAZDA KLÁRA

Összehasonlító viselettörténet és szótörténet

A legjelentősebb romániai magyar néprajzi vidékek (Székelyföld, Kalotaszeg, Szilágyság, Kis-Küküllő vidéke, Torockó, a moldvai csángóság) népművészetének és ezen belül népviseletének újabbkori, csaknem négy évtizede tartó számbavételekor elsősorban mindig több helybeli születésű, főleg az idősebb korosztályhoz tartozó női és férfi adatközlő, népi kismester nyújtott tájékoztatást, vagyis leírásunk elsősorban 50–80 évre visszamenőleg ölelte fel az öltözetre vonatkozó (recens) anyagot. A jelenlegi és a közeli múltra kiterjedő ismereteinket azonban minden esetben kiegészíteni igyekeztünk a rendelkezésünkre álló, korábban – főleg a múlt században – megjelent források (Apor Péter, Kőváry László, Orbán Balázs, Jankó János, Malonyay Dezső, hogy csak a legfontosabbakat említsem) ide vonatkozó adalékai felhasználásával, hogy az öltözet alakulásában beállott változásokat és a fejlődés irányát megállapíthassuk.

A művelődéstörténeti és néprajzi források mellett azonban igen fontos szerep jut a nyelvi adalékoknak is, melyeket a nyelvtudomány bocsát a rokontudományok, elsősorban a néprajztudomány rendelkezésére. Az anyagi és szellemi világ két megnyilvánulási formája: a dolgok és a szavak igen szoros összefüggésben vannak egymással. A művelődéstörténet kutatója az anyagi valóság eredetének és egy közösség életében betöltött szerepének: feltűnésének és eltűnésének körülményeit sok esetben csak nyelvi bizonyítékok, adalékok segítségével állapíthatja meg. A nyelvtörténet, különösen a szótörténet kutatója előtt viszont e fogalmak tárgyi hátterének feltárása, s ezzel együtt a mindenkori társadalmi életforma bemutatása éppoly fontos feladat, mint bármilyen más jelenség: a nyelv alakulásának, fejlődésének, egyes nyelvi jelenségek állapotának vagyis meglétének vagy elhalásának vizsgálata.

A szinkron szemléletű viseleti vizsgálódásainkat igyekeztünk a diakronikussal kiegészíteni, illetőleg elmélyíteni. Ebben a törekvésünkben nagy segítségünkre volt és a nyelvi adalékok kimeríthetetlen tárházának bizonyult a viseletkutatás szempontjából is az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárnak már az eddig megjelent négy kötete (A – Há) is.

A magyar szótörténeti kutatás e kimagasló és világviszonylatban is az elsőők között álló mű megteremtője, Szabó T. Attila már az anyaggyűjtés során tudatosan alkalmazta azt az elvet, hogy a szóval együtt a vele jelölt tárgyfogalomra is fény derüljön, vagyis hogy „a nyelvet úgyszólván életes közelségben, mindennapos kavargásban, lendületes mozgásban, változásában mutassa be.” „Éppen ezért – írja – nem egyoldalúan csak nyelvtudományi célkitűzéssel készül ez a Tár: A nyelvtudomány érdeklődési körén túl... történeti anyagot szándékozik nyújtani, szállítani minden olyan tudomány számára, amely a történetiség igényével vizsgálja az érdeklődési körébe került kérdéseket. Különösen figyelemre méltó nyelvi és szokásismereti anyagot tartalmaz a Tár a történettudomány, valamint a történeti néprajz művelői számára.”

Bennünket ezúttal az erdélyi magyar viselettörténetre vonatkozó adalékanyag érdekelt, s ebből a szempontból vizsgáltuk meg a Tár eddig rendelkezésünkre álló kötetének idevágó szócikkeit, hogy rámutassunk, milyen becses és bőséges forrás a Tár nemcsak az általános viseletkép kialakítása, az öltözködéssel kapcsolatos kérdések: az egyes viseletdarabok jellege, előállításuk, a hozzájuk fűződő szokások, a velük kapcsolatos rendelkezések vonatkozásában, hanem az évszázadok folyamán egymás mellett élő, egymással szoros gazdasági és társadalmi kapcsolatban álló magyar, román és szász nemzetiség öltözetében föllelhető rokon vonások és különbözőségek feltárása és bemutatása szempontjából is.

Itt most nem foglalkozhatunk részletesebben az előbb felsorolt viselettörténeti jelenségek bemutatásával, de annyit röviden elmondhatunk, hogy ha számbavesszük a hajdani viselethez felhasznált kelmeféleségeket és bőrányagokat, valamint az ezek előállítási helye szerinti elnevezéseket, következtetni lehet az erdélyi magyar öltözet jellegére, anyagának eredetére, a városi és falusi kézműipar és a kismesterek szerepére előállításában. Belföldi – szász – ipari termék volt a kétszer ványolt aba és a szederjes kék vagy fekete brassai posztó, a Nagydisznódról szár-

mazó vastag sötétkék flanelkelme. A külföldi posztó- és kelmefajták közül különösen az angliai és a boroszlói volt nagyon kedvelt és elterjedt, amint ezt a nagyszámú velük elnevezett ruhadarab is igazolja, de a bécsi, bártfai, brünni, brüsszeli, iglói, maiszner, slesiai, teczini kelme-elnevezések is arra utalnak, hogy a közép- és főrend öltözetéhez külföldről igen változatos kelmefajtákat hozatott és használt. A szegényrendűek felsőruhája főleg a hazai magyar és román posztókészítők ványolómalmából kikerült condra- vagy darócposztóból készült.

A társadalmi és anyagi helyzetből adódó különbség természetesen megmutatkozott a viseletben is. Ez nemcsak az öltözetet alkotó viseletdarabok formájában, számában, hanem mindenekelőtt a felhasznált kelmefajták, díszítésének minőségében is megmutatkozott. Példaként idézhetjük a változatosságáról és kiállításának gazdagságáról híres torockói népviseletet. A vashányászatot űző és vasművességgel foglalkozó Torockó bányász lakossága a bányából és a termékek értékesítéséből eredő anyagi jólét következtében viseletében mindig a finomabb kelméket, így a szászoktól vásárolt kétszer ványolt abaposztót, külföldi – főleg bécsi eredetű – díszítményeket alkalmazott, míg a szomszédos, földműveléssel foglalkozó Torockószentgyörgy jobbágy népe – a Torockai család várjobbágysai – vagy a maga készítette, vagy pedig a havasi románságtól vásárolt vastagabb, vagy durvább és egyszerűbb kelméből – darócból, háziszőttes vászonból – állította ki és szíriyében díszítette öltözetét.

Még beszédesebb és szemléletesebb példáit nyújtja az interetnikus kapcsolatoknak az öltözet terén az egyes ruhadarabokra vonatkozó adalékanyaga. Így derül fény egy olyan férfi felsőruhadarabra, amelyről a 16–17. századi írásos források különböző latin elnevezésekkel szólnak (pallium, toga, amiculum), és ezt magyarul „felsőruha”, „felsőszerű”, „palást” szóval értelmezik. Jellegéről és egyéb jellemzőiről mit sem tájékoztatnak, ábrázolását sehol sem találjuk, mindössze annyit közölnek, hogy ez az ingre vett dolmányon és a rajta viselt mentén hordott harmadik felsőruha volt.

A Tár felsőruha címszavának a 16–17. századi adalékai alapján azonban világos képet nyerhetünk az öltözetdarab főbb sajátosságairól: anyagáról, színéről, beléséről, szerkezetéről, díszítéséről, viseletéről, elterjedtségéről, vagyis arról, hogy mind-egyik társadalmi osztály ruhatárában előfordult, s kelméjének valamint belésének és díszítésének minősége szerint volt belőle finomabb, díszesebb és drágább és kevésbé finom kelméjű, egyszerűbb és olcsóbb. Az adalékokból kiviláglik az is, hogy a nemesi családok hagyatéki leltárjai, melyekről a jeles erdélyi szász nyelvész, Andreas Scheiner nagyon helyesen állapította meg, hogy „ha a nyelvet vizsgáló számára előny az, hogy a szót a vele jelölt tárggyal szoros összefüggésben vizsgálhatja, akkor a szász levéltári anyag hagyatéki leltárainak (Teilungsbuch) gyűjteménye a legfigyelemreméltóbb tárgyi szóanyagot bocsátja a kutató rendelkezésére: ebben tükröződik ugyanis az élet a maga igazi valóságában. A hagyatéki leltárakat összeállító osztó bíró (Teilschreiber) ugyanis a tárgyakat közvetlenül maga előtt látta, és megnevezésükre bizonyára mindig az érdekelték szempontjából legismertebb és leg-
használatosabb kifejezéseket, szokat használta (Die

Sprache des Teilschreibers Georg Dollert. VerArch. 47/1933. 2.) A hagyatéki leltárak részletesen leírják a drága kelméből készült és prémmel bélelt felsőruhákat, kiemelve ezzel a hagyatéki tárgy értékét. Emellett azonban arról is értesülünk, hogy a városi polgárság és a köznép ruhadarabjaihoz tartozott, de az övéké kevésbé finom anyagból és egyszerűbb készülettel volt ellátva. Viselte ezt a városi íródeák és trombitás, a prédikátor, a szász kántor és a szegődöttetett személy is, mert ott találjuk a szegődményben foglalt ruhadarabok között.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy a 16–17. századi erdélyi magyar férfiviseletben felsőruhának nevezett ruhadarab különböző finom (bársony, gránát, skarlát), félfinom (karasia, londoni) és egyszerű posztó (brassai) kelméjű, posztóval (bagazia), selyemszövettel (sája) és prémmel (rókamál) bélelt vagy béleletlen (félszer), bokáig érő hosszú, selyemszövettel (atlasz, kamuka) díszített, nagy, a hátat csaknem teljesen elfedő gallérú ruhadarab volt. Ezt felső öltözetdarabként, általában a dolmányon és mentén, vállra vetve viselték, a sokszor az alsó széléig érő ujjába nem dugták be a kart. Hogy ne essék le a vállról, elől az áll alatt horoggal kapcsolták össze. Elejét még száraz gombok és széles selyemszövet szegély fogta körbe.

Viselete a férfiak körében általános volt, és anyagában meg díszítésében viselője társadalmi helyzete szerint különbözött.

Kiegészülnek az elmondottak és még teljesebbé, pontosabbá válik a magyar felsőruháról az eddigiek alapján alkotott kép, ha vizsgálódásaink körébe vonjuk azokat a 16–17. századi erdélyi szász leírásokat és adalékokat, amelyek az erdélyi szászok öltözetében is előforduló, fälschenek nevezett ruhadarabra vonatkoznak. A magyar és a szász adalékok birtokában rámutathatunk azokra az egyezésekre és eltérésekre, amelyek a két öltözetdarabra vonatkozólag megállapíthatók és az összehasonlítás alapján azokra a hatásokra is utalhatunk, amelyek az évszázados művelődési kapcsolatok révén az öltözetben, közelebbről a férfi öltözet egyik ruhadarabjában létrejöttek.

A szász fälsche szó hangalaki változatai (fälsche, pfelsche, felschi, feltschi, felscheö) kétségtelenül a magyar felső (ruha) összetétel első tagjával egyeznek meg, és arra engednek következtetni, hogy a szó ebben a jelentéstapadásos formában az erdélyi magyar régiségben is megvolt.

A nyelvi átvétel alapján igen valószínű, hogy a névvel együtt a ruhadarab is a magyar férfiviseletből került át a szászok öltözetébe és lett a főbb tisztsegeket viselők hivatalos öltözetének a dolmánnyal és a mentével együtt egyik jellegzetes felsőruhadarabja. A szász főtisztviselők ugyanis, akik az erdélyi fejedelmi udvarban megfordultak, öltözetükben is alkalmazkodtak az akkor divatozó magyar viselethez már csak azért is, hogy e tekintetben se maradjanak el a magyar nemesség mögött. Ezt a tényt erősítik meg a 18. századi szász tudományosság egyik képviselőjének, Martin Felmernek szavai, aki a Von dem Ursprung der schäsischen Nation (1764) című munkájának a Die Kleidung der siebenbürgischen Sachsen szóló fejezetében az általánosságban viselt magyar eredetű viseletdarabok (dolmány, mente) között a tőle „felső” névvel jelölt öltözetdarabról is megemlékezik, és róla a következő figyelemre méltó,

részletező leírást adja: „Azok (ti. az erdélyi szászok), akik köztisztiséget viselnek vagy a tanácsai esküdtsek tagjai, valamint a hivatali előjárók közgyűléseken még egy különleges, posztóból készült felsőruhát, a felsőt is viselik. Ez a ruhadarab különben a mentével egyezik meg. A különbség csak az, hogy a hátán röfnyi hajtóka csüng alá és ujjai majdnem olyan hosszúak mint a kabát. Régebben ezt a ruhadarabot különféle posztóból készítették és bélelték. A hajtókát valamint a kabát szélén coboly, nyest, róka vagy más prémmel szegték körül és a mentén viselték. Manapság fekete posztóból béleletlenül és prémszegő nélkül készül, vállra vetve köpeny módjára hordják és elől a nyaknál két selyemzsinórral vagy kötővel kötik össze. Egyetlen helységben Nagydísznódon, nem messze Nagyszebentől ezt a ruhadarabot még a régi mód szerint készítik és viselik.”

Felmer leírása azért is igen becses nekünk, mert eddigi ismereteink szerint ő az első, aki e ruhadarabra jellemző jegyeket számba vette, és a ruhadarabot a szászoktól viselt formájában bemutatta. Az öltözetdarabnak a szász viseletben elfoglalt jelentős helyére és díszruha jellegére utal többek között az a tény is, hogy Valentin Seraphin szász gróftól sírfedőkölödjén levő domborművön is felsővel ábrázolták.

Levéltári kutatásaim során a Beszterce város 1573–1616. évek közötti hagyatéki levéltárait vizsgálván igen gazdag, az öltözetre vonatkozó forrásanyag birtokába jutottam, így többek között a felsőre is. A Felmer-féle leírás, valamint az írásos forrásokból kijegyzett adalékok alapján e ruhadarab teljes képét állíthattuk össze.

Martin Felmer leírásából tudjuk, hogy a szászok körében a fälsche (vagy ahogy magyaros alakjában írta: felső) hajdanában alkalmi ruhadarab volt, melyet főleg a főtisztiséget betöltő és a közigazgatásban dolgozó szász férfiak viseltek. Ez a ruhadarab is különféle drága külföldi és belföldi kelmékből készült, különféle finomságú prémmel szegték és bélelték, vállra vetve viselték, akár csak a mentét. Először a főúri rend ruhatárában jelent meg, de a 17. század folyamán onnan eltűnt, és a polgárság meg a falusi férfiöltözetnek lett egyik kedvelt darabja. Közben megváltozott anyaga és díszítése: fekete posztóból és bélés nélkül készült, a díszes aranyozott és ezüst kapcsokat zsinórból kötött gombok és gombházak váltották fel. Ebben a formájában leginkább a „Stolzenburgi Mantel”-nak (szelindeki szűr) nevezett szűrfélehez hasonlíthatott.

Itt most csak utalhatunk arra, hogy adatainkból kiderül milyen kelméből készült, igen változatos színeket kedveltek, de a szászok felsőjére főleg a fekete, zöld és a vörös szín volt jellemző. Bélelése lehetett egyszerű („einfach”), vagyis béleletlen és kevésbé díszített és félig bélelt („mit Futter unterzogen”). A bélés anyaga alatti prém („mit schwartz lemerin”, „mit fuchs rücken”, „mit Wammen”, „mit Wölffen”) vagy finom zöld atlasz („mit grünem attlatz”), dupla tafota („mit Toppelt Taffett”). Az öltözetdarab kellékei közül a kapcsok („felsche Hacken”) igen változatosak lehettek. Volt belőlük kisebb és nagyobb, úgyszintén az őket később felváltó gombok, amelyek a tehetősebbeknél többnyire ezüstmű vagy aranyozott féműből („eckig silber und verguldet knopf”) készültek. Rajtuk kívül használtak még kötött gombokat is („mit roten kneffel”). A gombokat zsinórból kötött gombházba gombolták („mit kneffel und streppen”).

A hagyatéki leltárak mindig pontosan feltüntetik az egyes hagyományozott tárgyak állapotát és értékét is. Így nemcsak az anyag meg a kivitelezés minősége közti különbségekre következtethetünk, hanem arra is, hogy az anyagi helyzettől függő lehetőségek szerint a nemesi osztály finomabb kelméből készült, prémme bélelt és szegett felsőt, a polgárság, a falusi lakosság pedig anyagában és díszítésében kevésbé finom és egyszerűbb kivitelű, béleletlen változatát viselte.

Mindezek alapján összevetve az erdélyi magyar-ság és szászság felsőruhájának illetőleg fálscsájának jellegzetes vonásait, kiderül, hogy a két öltözetdarab anyagában, jellegében, kellékeiben és díszítésében egymással teljesen megegyezett, és a ruhadarab a magyar öltözetből került át a szász férfiviseletbe, mégpedig a 16. század folyamán előbb a főtisztséget viselőkébe, majd pedig a 17. és 18. század folyamán a polgárság és a falusi lakosság ünnepi viseletébe. A tárgyi történeti néprajzi adalékok mellett erre utal a ruhadarabnak a magyarral megegyező elnevezése is.

Az összehasonlító viselettörténeti kutatások szempontjából igen tanulságos egy másik viseletdarabnak, a dolmánynak a vizsgálata is.

A Szótörténeti Tárnak a viseletre vonatkozó gazdag szócikk-lajstromából azért emeltük ki éppen ezt a ruhadarabot, mert a dolmány a 17–19. századi magyar, román és szász lakosság ruhatárának is lényeges öltözetdarabja volt, és a szó valamint a vele jelölt katonai jellegű ruhadarab más nyugati és szomszédos népek nyelvébe és ruhatárába is éppen a magyarból került át.

A magyar dolmány hangalaki változatainak (dolmán, dalman, dolmani, dolomán) az erdélyi román nyelvben dulman, dulumán, dulamă, dulumána, a Kárpátokon túli nyelvjárásokban dulumu, dulamă alakváltozatok, az erdélyi szászban pedig dolman, dollmány, doloman, dolleman alakok felelnek meg.

A szó közvetlenül az oszmán-török nyelvből (dolama) került be a magyarba és itt fejlődött ki az -n, -ny végű változat. Ebben a formában vették át a környező nyelvek a 16. század folyamán, és valamivel később a többi európai nyelv is: a francia, a német, a cseh, a lengyel és az orosz. A Kárpátokon túli román nyelvjárásokban található alakváltozatok közvetlenül a török dolama szó átvételei, és a törökséggel való szoros kapcsolat révén jutottak e területek nyelvjárásaiba.

A Szótörténeti Tárnak a dolmányra, valamint a készítéséhez felhasznált különböző kelmefajtákra vonatkozó címszói igen bőséges adalékokat szolgáltatnak mind az anyag minőségére, színére, díszítésére, bélésére és viseletére társadalmi vonatkozásban. Anélkül, hogy most kitérnénk e jegyek részletes bemutatására, most röviden összefoglaljuk a rá jellemző legfontosabb vonásokat, hogy a román és a szász dolmányfélékkel való összehasonlításul szolgáljanak.

A 16–18. századi erdélyi magyar öltözetnek fontos darabja volt a dolmány. Ez derékig testhezálló, lefelé bővülő, legrégibb alakjában csaknem bokáig érő szűkujjú, kaftánszerű köntös volt, majd a 17. század folyamán, amikor a combig érő fajtáját kezdték viselni, a zubbonyyszerű, közvetlenül az ingen viselt ruhadarab lett.

Anyaga az igen változatos színű külföldi szövet és a hazai vastagabb fehér aba vagy a szederjes bras-

sai posztó. Bélese finomabb posztó vagy szőrme. Elöl középen sűrű gombsor, kétoldalt és az ujjon selyemzsinór vagy paszomány díszítette, derékon pedig néha arany, máskor selyem- vagy szőrzsinór és csattal záródó öv szorította össze. A dolmányra a különféle felsőt, de leginkább a mentét öltötték.

Viselete általános volt, a társadalmi helyzet a kelme minőségében és a készület kivitelezésében mutatkozott meg.

A románság körében a Kárpátokon túli részek öltözetében e ruhadarab törökös formáját – a hosszút, csaknem bokáig érőt – és társadalmi osztályok szerint három fajtáját különböztetjük meg: a főrend dolmánya finom kelméből (atlasz, gránát, brokát, sája) készített, hosszú felsőruha volt, melyet ezüstgombok díszítettek és finom prém szegélyezett.

A parasztság körében a 17. századtól kezdett elterjedni az abaposztóból készült változata.

A polgári osztály (tisztséget viselők és egyházi személyek) öltözetében a 18. századtól találjuk meg a kanavászból és angliaposztóból és zsinórozással készített dolmányt.

Az erdélyi szászság dolmányviseletére itt is bőséges forrásul használhatók Beszterce város még kiaknázatlan, de anyagában a nyelvi és művelődés(viselet)történeti kapcsolatok vizsgálata szempontjából szerföltött értékes hagyatéki leltárai, amelyekből nemcsak ez öltözködardarabhoz felhasznált kelmefajtákra, ezek színére, készületére, bélésére, árára, hanem a viselését szabályozó rendelkezésére is gazdag adalékokat jegyezhetünk ki. Ezek részletes bemutatása helyett most két forrásra hívjuk fel a figyelmet: az egyik Johann Trösteré, aki *Das Alt- und Neu Teutsche Dacia* (Nürnberg 1666) című történeti, de sok nyelvi és néprajzi vonatkozást is tartalmazó művében így jellemzi a szászok körében is elterjedt ruhadarabot: „A kabátot, amelyet az erdélyi németek a magyarokkal közösen viselnek, magyarul dolmány-nak, németül dolmannak nevezik. Ilyen dolmányt, amelyik a térden alul ér, az erdélyi németek mindnyájan viselnek, de gallérja valamelyest német módra van készítve, hogy a csipkét (ti. az ingét) ki lehessen hajtani. A mellen vas és ezüst kapcsokkal vagy selyem és ezüstgombokkal fogják össze.” Nála sokkal részletesebben ír ugyanerről a ruhadarabról Martin Felmer a fentebb említett munkájában: „A felsőtestet közvetlenül a dolmány és rajta még egy felsőkabát borítja. A dolmány (jegyzetben: A magyar dolmány szóból...) egy mellényfajta, amelyik most a derékon alul, régen egészen a térdig ért. A dolmány ujjja szorosan a karra feszül, és a kéz fölött, valamint az egész ruha a mellén gombokkal vagy egyfajta kapcsokkal záródik, ezeket Kräpfelnak... nevezik. A dolmány nyakát kis felálló gallér veszi körül (jegyzetben: A régiek az ilyenfajta csíkot vagy nyakrészt, amelyik a nyakat fedte, gallérnak nevezték. Innen nevezik az erdélyiek mindegyik ruhájukon a felső csíkot, amelyik a nyakat szegélyezi, gallérnak), s e fölött nyúlik ki az ing nyaki csipkéje. Hajdan ezt a gallért egy kis kihímzett és csipkével díszített különálló hajtókével borították, ez még ma is helyenként megtalálható... A dolmányon selyem övet csavarnak néhányszor maguk köré (jegyzetben: Ezeket vagy hálószerűen szövik, vagy pedig zsinórból állanak, s különböző helyeken gombokkal fogják össze. Az első fajtát (ti. a hálószerűen szőttet) a szászok a régi németektől örökölték, ez utóbbit viszont a magya-

roktól vették át, ahogy ezt a régi festmények is bizonyítják.”

E két leírás – a Trösteré és a Felmeré – valamint a hagyatéki leltárak adalékai alapján – úgy véljük – világosan áll előttünk a dolmánynak a szászság körében viselt fajtája. Ez nemcsak nevében, hanem jellegében is az erdélyi magyarsággal egyezett meg, bizonyítékaul annak a szoros nyelvi és életformabeli kapcsolatnak, amely e két népcsoport között különösen az erdélyi fejedelemség idején fennállt. Erre utal Adolf Schullerus is a Szász Tájszótár bevezetésében: „A magyar nyelvi hatás még behatóbbá vált a mohácsi vész (1526) után, amikor Erdély önálló fejedelemség lett. A fejedelmi udvarban a szász vezető emberek szívesen látott és tekintélynek örvendő férfiak voltak. Ők alkalmazkodtak viseletükben, szokásaikban és életformájukban a magyar nemesség szokásaihoz, életmódjához, és beszédükben gyakran használták ennek nyelvi kifejezéseit, fordulatait. Ez a szokás azonban nemcsak a felsőbb rétegekben volt honos, hanem a nép körében is egészen a fejedelemség megszűnéséig”.

A dolmányról való vizsgálódásunk alapján a nyelvi és viselettörténeti adalékokból lesűrűsíthető következtetések összegezeképpen a következőket állapíthatjuk meg:

a. A dolmány szó és a vele jelölt ruhadarab a magyar és a Kárpátokon túli román nyelvben és viseletben a törökséggel való szoros és közvetlen kapcsolat következtében honosodott meg, de mindkét nép a maga nyelvi és viseleti jellegzetessége szerint alakította a szót és a vele jelölt ruhadarabot.

b. Az erdélyi szászság és egyes Kárpátokon túli román nyelvjárásokba a dolmány szó magyar hangalakkal, illetőleg ennek változataival került át. A szászság átvette a fogalommal együtt a ruhadarabot is és saját öltözetébe olvasztotta. A román öltözetben a dolmány szó jelentésáttétellel egyfajta kabát jelölőjévé vált.

*

A Szótörténeti Tár szerföltött gazdag viselettörténeti adalékanyagból kiragadott e két példa: a felső (kabát) és a dolmány, úgy hisszük, eléggé rávilágít arra, hogy milyen kincsesbánya, igazi tárház a szó- és viselettörténettel foglalkozó kutató számára. Szótörténeti adalékai segítségével nemcsak egy fogalom köre, nyelvi vonatkozásai vizsgálhatók meg, hanem a letúnt századok öltözködése, az öltözethez szükséges anyagok, a rajta alkalmazott díszítés, a vele kapcsolatos szokások, intézkedések, az egyes ruhadarabok viseletének nemzedékek és nemek szerinti megoszlása, a bel- és külföldi gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok is feltárhatók. A Szótörténeti Tár nélkülözhetetlen kizikönyv a viseletdarabok eredete, jellege vizsgálata szempontjából is, mert ezek ismeretében lehet összehasonlító nyelvi és viselettörténeti vizsgálódásokat végezni és a mai nyelvi és tárgyi formákra következtetni. A szótörténeti adalékok segítenek továbbá hozzá, hogy megismerjük és megmagyarázzuk az öltözködés terén a nevekben és dolgokban érvényesülő kölcsönhatásokat és elvégezhessük a letúnt vagy még használatos öltözködadarabok, a még élő népviseletek történeti szemléletű összehasonlító vizsgálatát.

A dolgozat az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár és az erdélyi szász hagyatéki leltárak adalékai valamint a nyomtatásban megjelent leírások alapján két viseletdarab összehasonlító viselettörténeti vizsgálatával foglalkozik. Az összehasonlításból kiderül, hogy a magyar felsőruha az erdélyi szász nyelvbe Fälschiként került át és az elnevezéssel együtt a ruhadarab is a szász férfiviselet egyik jelentős darabja lett. A dolmány a szászon kívül a román nyelv szókincsébe is bekerült és mindkét népcsoport ruhatárának szerves része lett.

NAGY JENŐ

A kör szemantikája és szerkezete

Minden kultúra a világegyetem behatárolására és uralására tett kísérlet. A létezés, mint aktív állapot kontextusát a világkép alkotja. A cselekvések, történések lehetősége, módja és értelme a világképben kódolt. Az események lezajlásakor mindig csak egy szűk kontextusdimenzió érzékelhető, valójában azonban minden alkalommal a teljes világkép jön mozgásba. A cselekvések motivációi, normái, a jó–rossz, szabad–tiltott fogalmak határértékei a világkép függvényében releválnak és minden esetben összefüggésbe hozhatók az illető kultúra térképzetével.

A tér értelmezése és tagolása elválaszthatatlan a világegyetem eredetének és finalitásának kérdésétől. Ez minden mítosz és valláselmélet egyik alapproblémája. A világvallások és kis népek teremtésmondái nagyjából azonos módon értelmezik a világot és annak eredetét. Szerintük a világegyetem létezési formája a káosz. A teremtő a világegyetem bizonyos részein ezt a kaotikus állapotot szünteti meg vagy függeszti fel. Azaz egy dimenzió belül megszervezi a teret, koordinátákat állít fel. A rendezett tér tehát

nem állandó jellemzője a világegyetemnek. A teremtő mellett ott vannak a tőle független hatáskörrel rendelkező lények, akik a rendezettség megszüntetését, a kaotikus állapot visszaállítását akarják elérni. A shinto vallás Izanaginak és Izanaminak tulajdonítja a káosz megszüntetését. Az univerzizmus metafizikai rendszerben értelmezi a kozmikus mechanizmust. Eszerint Jang és Jin, a két őserő egymást váltva, egymásra hatva teremti meg a világegyetem egyensúlyát. Minden változás a minden felett uralkodó, a sarkcsillagon levő bíborpalotában lakó Sand ti tekintete előtt zajlik le. Az iráni próféta, Zarathustra szerint Ahura-Mazdá (Ormuzd) teremtette a rendet, Ahrimán a káosz visszaállításán munkálkodik. A brahmanizmus előbb Pradsapatinak, később Brahmanának tulajdonítja a rend megteremtését. Ugyanez a szerep jut Jahvének a zsidó Istennek a keresztény vallásban. (E vallások világképek összefoglalását l. Helmuth von Glasenapp: Az öt világvallás. Bp. 1981)

Az isten(ek) által megteremtett világegyetem nem lesz az ember öröksége, megmarad az isten(ek)

tulajdonában. Az ember mindössze a tér egy részét tudja uralni. Pontosabban, a tér egy részére vonatkozóan információkkal rendelkezik, s az ismert térnek is csak egy részét használja.

Az ember által használt terek behatárolt területek, amelyeket utak, ösvények vágnak át és kötnek össze.

A kör – írja Pócs Éva a *Tér és idő* a néphitben című című tanulmányában (Ethn. XCIV. 1983) – az emberi tér határa. A továbbiakban azokat a mezősségi hiedelmeket vizsgálom, amelyek ezt a megállapítást igazolják.

1. A ház

Az ember által uralt tér legfontosabbika a lakás, a ház. „Amely – állítja Pócs Éva – egyúttal az egész világot magában foglaló-tükröző egysége” (1983. 197). A házépítést az építőáldozat előzi meg, a befejezést pedig a tulajdonjegy kitűzése jelzi.

„– Amikor építettek házat, valamit kellett tenni...

– Tettünk, a sarokba, egy kicsi pénzt. Banikat, valamit.

– S tyúkot levágni?

– Ha istállót csináltak, abba is tettek vért. Nagymamám, szegény nyugodjék csendesen, mindég azt mondta, tegyél ezt vagy azt. Aztán mi megcsináltuk. Édesanyámnak az édesanyja, nanókája, na ide tedd bé, az elejére mindig. Az elejére.

– Hova, a bejáráshoz?

– Ahol elkezdjük rakni a falat, oda az elejére.” (Demeter Pistáné Péter Erzszi 1925, Andrásy-telep)

Általában leölt szárnyast építenek be ma is a ház alapjába, vagy csupán vérét csurgatják be az alapba.

A tulajdonjegy gerendafelirat és pléhlemez tetődísz formájában figyelhető meg. A felirat „Isten segedelmével építette” szövegrésze egyértelműen arra utal, hogy a tulajdonos a transzcendens szféra jóváhagyásával vette birtokba a tér egy részét.

Az idegen tér és a személyes tér között a határt a küszöb alkotja. Kiemelt szerepével magyarázható a hozzá fűződő hiedelmek nagy száma. A küszöb mind a rontás, mind a rontás elhárításának helye. Erre utalnak a következő hiedelmek:

„Te, ecce úgy bécsaptak. Otthon vótunk, én még fiatal vótam, a háború után, me ott laktunk lenn. Ott vót Benci, Sanyi, Gyurka, Mihály, én, édesapám, édesanyám. Akko jártok úgy a szekerekre, nem tudam, hány szekér megállott s bójóttek a cigánnék. Hogy nem tudam, melyik hal meg, és úgy elcsábítatták az egész bandát, hogy van a küszöb alatt csont, s a csont nállok vót, és hajakat húztak ki, kapartak ott a késse. Azután ébredtünk meg, hogy azak nállok vótak, nem hogy bé vótak téve a küszöb alá. Kivágatok ott egy lyukat a küszöbné, s vettek ki hajakat, csontakat, szároz csontakat, csürkecsontakat, azak ott vótak nállok, a zsebekbe.” (Kocsis János 1932, Detrehem-telep)

„Bétették a küszöb alá, béásták. Azt az aprószemű fehér fuszulykát, kilenc szemet s akko egy kicsi korpát, búzakorpát. Azt is oda bétették, s abba olvastak, mit olvastak, valami mondókát, hogy a varázslás eltávozzék a háztól.” (Jenei Jolán 1943, Bodon)

„S megint miko a tyúk kukkurigol. Akko megint csak úgy né, átbörítani a tyúkat a fején, kecskebukázvo. S akko onnan mérték. Onnan tizenkétsze, s akko levágod a nyakát. Én is láttom édesanyámtól.

— De honnan mérték?

— Az asztaltól a küszöbig. Nem tudom, kilencszer vagy tizenkétszer, s ha a feje a küszöbre esett, akko levágto. S ha nem esett a küszöbre, akko valaki elment a családból. Mamád, vagy nagyapád, vagy a rokonságból. Ha a küszöbre esik a feje s levágod, akko nem hal meg.” (Kocsis János 1932, Detrehem-telep.)

A küszöb, az ajtó „használata” bajelhárító szereppel bír az útra induláskor. Erre vall az a hiedelem, hogy az ablakon kimászni, kisgyermeket kiadni nem szabad. Ilymódon teljesen védtelenül kerül az ember az idegen térbe. „Semmit sem szabad kiadni az ablakon. Se kést, semmit, poharat. – Miért nem? – Kimegy a szerencse.” (Demeter Pistáné Péter Erzszi 1925, Andrásy-telep)

„A gyermeket nem szabad kiadni az ablakon. Vissza kell adni.” (Tundra Ana 1944, Detrehem-telep)

2. Az udvar

A kerítéssel körülkerített udvar szintén az ember személyes tere. Ennek emlékét őrzik az alábbi hiedelmekölzések: „Mondta anyu is, hogy az ő nagyapja rendesen megcsinálta. Az miko előző bornyúzott a tehén, s az ő házána, bétette egy lepedőbe, me úgyé akko még kicsi a bornyú, s két férfi háromszo körbevitték. Régebb többet vették e a tejet.” (Jenei Jolán 1943, Bodon) „Meghalt egy fiú s aztán beteg lett a leánytestvére. Halálán volt. Azt mondták az apjának, hogy vegy a korbácsot, a kapu sarkától verje kereken az udvart. – Menj, ha má ementé, menj e, s hagyj békét a léánkának. Jobban lett a léánko.” (Péter Mária 1917, Detrehem-telep)

3. A temető

A temető szintén felfogható „szent helyként” – írja Pócs Éva említett tanulmányában –, hiszen a „túlvilág kapujaként” értelmezhető. (Pócs Éva: *Tér és idő*. Magyar néprajz VII. Bp. 1990) Ezért a temetőben való viselkedés meghatározott normákhoz igazodik. „A halottó a sírró nem szabad semmit evinni, aztán kéri vissza.” (Kocsis János 1932, Detrehem-telep) „Nem szabad hazahozni a temetőről virágot, utánod jön a halott.” (Rus Gheorghené 1951, Detrehem-telep) „Hogyha virágot törsz le a temetőben, s megszagolod, elveszted a szaglóképessegedet, nem még érze többet szagat.” (Fehér Zoltánné Kocsis Erzsébet 1958, Detrehem-telep)

4. A határ

Az agrárritusokban a határkerülés mozzanatában ismerhető fel a tér dominálására való törekvés. A falu teljes határát menet járta körül, a saját birtokot pedig a gazda. „Körbejárták ekeve a határt tavassza.” (Jenei Éliza 1907, Bodon) „A határszentelés úgy vót, hogy a templombó indultak el, a gyülekezet. A keresztel s a zászlóval, a katolikusak. És kimentek a határra. A búzatáblába. Mentek végig az után. S azakba a kicsi oltárakba búzakoszorúk vótak belétéve. S akkor ott mindegyikné megáldatta, letérdeltek, imádkoztak, s megszentelte. S vót csinálva vagy öthat. S addig mentek, ki a határba, s ott is vótak ilyen kicsi épületek, s a pap megállott és imádkoztak és benne vót a kereszt és a búzakoszorú. S megszentelte a határt. Nagyon szép volt.” (Köblös Endréné Fodor Mária 1926, Ecken) „A búzavetést hogy ne bántsa a madár, körbe kellett járni? – Visszamenőleg. Például én megkezdtém innét a vetést, bévetettük s on-

nét jöttünk vissza. Innét mentem a vetéssel, me fejlőrő kellett megkezdeni, nem alolró. Akkor és onnat jöttem vissza, hátulról előlr s úgy mentem vissza. – Tehát ahol befejezte, onnan indult visszafelé körbe? – Igen. S imádkoztunk édesapámmo, a vót a szokás. – Mit kellett mondani? – A Miatyánkot. A kalapot levettük, miko nekifogtunk vetni.” (Demeter Pista 1923, Andrassy-telep)

5. A tér alkalmi körülhatárolása

Az ember olykor az idegen, megszeneteletlen tér használatára is rákényszerül. Ilyenkor a szimbolikus mágikus kör meghúzásával biztosítja magát a betolakodók ellen. Ennek az eljárásnak néhány formáját ismertetem a továbbiakban.

a. A mágikus erővel rendelkező, ördöggel cimboráló csordapásztor körrel határolta körül a csorda legelő- vagy pihenőhelyét. A mágikus körből sem az állat nem tudott kilépni, sem a gazda nem tudta kiszabadítani. „Igen de azt mondja, vót egy csordapásztor. Szakállba. Az leütette a botját. A csorda onnan ki nem ment, ha nem tudam, száz ember hajtsa ki. A heverőbe.” (Szántó Ferenc 1922, Bodon) „Itt Bodonba is vót, Kulicza bá, úgy mondták. Há úgy vót az is, csordapásztor vót, s mondták, hogy otthatta, odatámasztatta, az ügyelte az egész csordát. Onnét ki nem ment a csorda, egy se.” (Jenei Dánielné Varga Jolán 1943, Bodon)

„Valaki ement, hogy hozza e az ökreit, hogy hozza e a csordabó. Sehogy se tudta. Me hozta ki a csorda szélire, mentek vissza. Amég előkerült ő.” (Jenei Dániel 1937, Bodon)

b. Az ártó lényekkel való kommunikálás szintén a mágikus körben bonyolítható le kellemetlen következmények nélkül. Seligman említi, hogy nekromaneciára (a halott szellemével való beszélgetésre) is bűvös körben került sor. (Kurt Seligmann: Mágia és okkultizmus az európai gondolkodásban. Bp. 1987) A Jelképtár szerint is „a mágikus kör hiedelmének gyakorlati alapja az, hogy a védekezésnek, védettségnek a kör a legtermészetesebb formája”. (Szemadám György: Jelképtár. Bp. 1990; L. még Mircea Eliade: A szent és a profán. Bp. 1987; Szendrey Zsigmond: A varázscselekvések személye, ideje és helye. Ethn. XLVIII. 1937) Ennek az eljárásnak távoli emléke őrződött meg egy detreheim-telepi népmesében. A körben álló hős megidézi az ördögöket, s a kör védelmében elpusztítja őket.

A lüderc elleni védekezés, a lüderc elpusztításának egyedüli lehetősége szintén a mágikus térbe való kényszerítés. Az eljárás néhány változata: „Az öreg, aki értett az ilyenekhez, rajzolt egy kört a villávo a födre. Béállt a közepire s ott várt nyugodtan. Tudta, hogy a lüderc le kellett ereszkedjék a körbe. Jött is ecce, de nem szereti, hogy lássák. Úgy szikrázott, olyan mérges vót. S leereszkedett. Öt vót az öreg s kezdett velle beszélgetni. Így kellett csinálni. Akármiről, szóval kell tartani. Az öreg az árpáról beszélt, ahogy elvetik s learassák, amég a hambárba kerül. Telt az idő, a lüderc má menni akart. – Eresszenek el, eresszenek el, me nekem menni kell. Az öreg nem hatta. – Dehogy is, még van rá idő. S a lüderc mind kérlelte, má virradatt, hajnaladatt. Oda gyűlt a fél Telep, lássák, hogy mi lesz a vége. Az öreg mind beszélt, mind kérdezte, mind az árpáról. Má megvirradt, etüntek a csillagok. S akko a lüderc má nem még bírta, széthasadt. Hamué vállatt.” (Mezeiné Péter Zsuzsa 1930, Tóhát) „Az az ember,

aki ötet tanította, ott vót az udvaran, az udvar közepin csinált egy nagy-nagy kört a vasvillávo. S beléállott a körbe. S miko a sátány kiment, megkérdezte, hol jártá. S a sátány elmondta, hogy hol járt, de addig kellett feleljen neki, amég má hajnal vót s addig kérte az embert, hogy engedj, hogy menjek, me má virul ki és engem nem szabad hogy elkapjon a napvilág. De az az ember nem engedte semmiképpen, addig kérdezte, hogy má nem még vót mit feleljen a sátány, s akko ott, miko látto, hogy virrad, kirepedett s meghótt. Széje repedett s meghalt.” (Jenei Dánielné Varga Jolán 1943, Bodon)

A megrontott lovat szintén mágikus körbe vonással lehet felszabadítani: „Leszállt, s megkerülte a lovakat hatszor, hétszer s amikor hetedszer megjárta, akkor bekiáltott a kocsmábo: – Aki megkötötte a lovakat, legyen szíves, jöjjen ki, me ha nem, a bal fülit meglövöm. Hájj, nem is törődött vele. Azt mondja a grófnak, adja ide a puskát. Élesre van, meg van tőtve? Meg. S meglőtte a lónak a fülit. A gróf: – Te, te, te Józsi – te, nehogy meglódd a lovat, te. Ne féljen, méltóságos uram. Meglőtte s ecce csak látta, hogy kijön a kocsmábo, folyt a vér annak a pacáknak a füliből, aki megkötötte.” (Imreh József 1905, Bodon)

c. A Mezőségen ma is alkalmazzák a tolvaj azonosításának a következő eljárását. Délelőtt 7/9/12 menstruáció előtti lány körbeáll/körbetérdepel egy vízzel töltött csebre, amelybe egy tojást tesznek/törnek. A lányokat letakarják, a specialista (román asszony) körbejárja őket. A víz színén lejárásodik a lopás jelene. Részletes leírás: Keszeg Vilmos: A cseberbenezés (Egy mezősegi hiedelemem eredete és szemantikája.) Néprajzi Látóhatár, I. 1–2 sz. 1992.

A kör háromszorosan realizálódik a rítusban. A mágikus kört teremti meg a lányok elrendeződése és a szertartás vezetőjének járásiránya. Egyik adatközlő szerint pedig a csebre a szoba közepén kell elhelyezni.

A kör tehát zárt formája révén egyértelműen a védettséget, a birtoklást, a teljességet jelenti. Az ember maga határolja el azt a térrészt, amelyet birtokolni tud, s amelynek belső szabályait maga állapítja meg.

A kör belső struktúrája

a. További adatok bizonyítják azt, hogy a körrel behatárolt térben a központ és a periféria újabb opozíciót alkot.

A közép az ember akciószférája, ezért ez a térrész rendelkezik a legnagyobb szervezethez. A periférián kapnak helyet a felesleges vagy ártó tárgyak és hulladékok. Nemcsak tér-ökonomia ez, hanem egyúttal a hiedelmek által irányított megoldás is.

Falusi házakban még ma is megfigyelhető, hogy a napközben összegyűlt szemetet este a konyha sarkában hagyják összegyűjtve. A kidobott szeméttel ugyanis, a pars pro toto alapján, a családtagok megronthatók.

Az átviteli mágián alapuló gyógyító eljárások végtérmekek szintén nem az idegen térben helyezik el. Az emberről levett betegséget az idegen térbe, a csepegés, az eresz alá kell eltemetni, hogy elpusztuljon. „Ecce mamának megdagadt az arca, azt mondták, hogy pokolvar. Ehittak Tordán egy asszonyt, az mind mondat, beszélt, csinált a keze, s valamit bé kellett ásni a csepegés alá, hogy a betegség haljan meg.” (Tóth Erzsébet 1932, Detreheim-telep) A szemölcsöt szintén „a csirke zúzájának recés részével kell bekenni, három keresztet vetni s béásni a csepe-

gés alá.” (Szász Ferenc, 1900, Detrethem-telep) „Minden sümölcsnek ke venni három, ha sok van, elég egy is, szalmát, letörni, csak a bogja ke. Minden szalmával keresztet ke vetni a sümölcs felett. A szalmát össze ke kötni, s etenni, ahol éri a víz, az eszterhéj alá a földbe. Miko erothad a szalma, etúnik a sümölcs. Közbe ke mondani: – Miko erothad a szalma, tűnjen e a sümölcs.” (Kocsis János 1932, Detrethem-telep)

Az átviteli mágia alapján a halottmosó víz szintén veszélyt hozhat a családtagokra. Ezért öntik a körülhatárolt téren belül a periferiára, a kerítés tövébe. Az erőszakos halállal vagy keresztetletlenül meghalt személyt a temetőben megkülönböztetett helyre, a periferiára, az árokba, a sarokba temetik. Ugyanide kerül a temető tisztításakor összegyűlt gaz is.

„Az akasztott embert nem temették a temetőbe? – Nem, nem, a szélbe. Nem oda, ahol van a család. Az nem szabad, hogy a temetőbe legyen, csak az egyik sarkába. Vagy a legfelsőbe, vagy a legalsóba.” (Demeter Pista 1923, Andrassy-telep) Az öngyilkost „úgy hallottam, hogy a sáncon kívül temették. Az vót az öngyilkosok helye, nem a rendes halottak közt”. (Fodorné Demeter Eszter 1913, Andrassy-telep) A keresztetletlen gyermeket „eltemették nem éppen a temetőbe, a temető szélbe”. (Jenei Eliza 1907, Bodon)

b. A körön belül a másik opposzió az elől-hátul. Az elől iránya lehet az ajtó vagy küszöb, a település, az utca és/vagy a templom felé eső rész. A kerítésnek ez a része nyitott, díszítettebb, reprezentatív jellegű. A ház utca felőli ablakába virág kerül, a kerítés és a ház között kap helyet a virágoskert. Az elől tehát az életet jelenti.

A hátul a transzcendens szféra, a temető, a nyugat felé eső rész. Ez a térrész legtöbbször zárt (a külső veszélyt elhárítandó), elhanyagolt, sőt került. Hátul kap helyet a szemét- és trágyadomb, itt kerül sor a majorság levágására.

Ez az opposzió a kút és az árnyékszék szembenállásával szemléltethető. A víz purifikáló hatású, a tisztálkodás mellett jóslásra és gyógyításra használható fel. Tisztaságára vigyázni kell, kisgyermekes anya a hathétben nem meríthet vizet. Az ünnep első napi (karácsonyi vagy újévi) és a húsvéti víznek tisztító és termékenységvarázsló hatása van.

Az árnyékszék, amely formájával a kúthoz hasonlít, a hátul szférájában foglal helyet. Ide kerül mindaz, aminek ártó hatást tulajdonítanak. „Miko elviszik a tejet, a tehény erőssen bóg. Megfejik a tehenyet, a tejet bédobják a vécebe, annak az illetőnek úgy elromlik a teje, hogy többet nem tudja használni.” (Simon Jánosné Halmágyi Anna 1922, Detrethem-telep)

Összefoglalás

A hiedelemrendszer szerkezetében az utóbbi évtizedekben bekövetkezett változás a térképzetek alakulására is kihatott. Eredetileg minden térformációnak (hegy, víz, erdő, bánya, temető, mező stb.) megvolt a maga specifikus védő, védő/ártó lény. A hiedelemlények száma az intenzívebb hitélet hatására erősen lecsökkent vagy épp sorvadóban van. Ma a veszélyes tér általában a sátán, a tisztátalan uralma alatt áll. S ezért alakulhatott ki a térhasználatra való engedélykérés és az eredményes térhasználatért való háladási szokása. E szokás a keresztény egyház szövegeit és gyakorlatát (szókincs, technika) alkalmazza.

„Mikor tavasszal először mentek ki a határra, imádkoztak? – Igen. Hogy a Jóisten megadta, segített, hogy megértük, hogy menjünk ki a mezőre dolgozni. S mikor aztán nekifogatt, hogy vessen ősszel a búzát, aztán levette a kalapját s imádkozott s úgy fogott neki vetni.” (Józsa Endre 1899, Ecken)

Uram, áldd meg kezünknek munkáját, / Te tudod megáldani egészségünket, / Hogy megteremjen a földünk bőségesen, / Áldd és légy velünk erővel, hogy végig az évben keresztül hogy tudjunk munkálkodni.

„Akko, miko kimenyünk a leghamarább dógozni. Igen, akko. Hogy egész évbe őrizze meg, hogy tudja egészségesen végezni. Eztet használok most is, ahogy tanított nagyapám. Eztet nem tudnék emenni, hogy ne... Miko még szénagyűjteni is menyek, mindig, mindig mondom, hogy segítsen meg a Jóisten, hogy tudjam összegyűjteni.

Ezeket használok most is.” (Szántó Ferencné Erzsébet 1930, Bodon)

A bent és kint opposziója azonban nemcsak az emberi-transzcendens szembenállásában releváldik. Szociális vetülete is van.

A körön kívül élők társadalma is a káoszban él. Cselekedeteik motiválatlanok és értelmetlenek. Másként beszélnek, más viselkedési, táplálkozási szokásaik vannak, babonásak. S épp azért mert nem próbálnak meg rendet teremteni a káoszban, velük bármi megtörténhet. A kinti káoszra vonatkozó ismeretek is szerves részét alkotják a világképnek. Ezek az információk hitelesítik a belső rendet, határozzák meg a közösség és a kultúra identitását. A paraszti kultúra kizárja az alternatív értelmezési és cselekvési lehetőséget. S ezáltal erősíti a közösség tagjainak biztonságérzetét.

Néhány, más terek kaotikus szokására utaló közlést idézek. „Amiko vótunk a testvéremné esküvőn, Egeresen, ott búzát dobáltak fel. Áldás vagy mit mondtak, nem tudam. Román lakodalom vót.” (Kocsis János 1932, Detrethem-telep) „Csipojánbo mondták, hogy ha festett az asszony, a festék úgy sikerült, ha elhíttet egy hazugságot.” (Albert Sándorné K. Lília 1907, Detrethem-telep) „Egy frátai fiú mondta, hogy ha nállok karácsony első napján elindul reggel egy asszony, az emberek az utcán kikerülnek, hogy ne találkozzanak velle.” (Keszeg István 1955, Detrethem-telep)

És befejezésül a bent-kint, a rend-káosz opposzióval magyarázható a népi narráció térszemléletének ambivalenciája. Amennyire magabiztos, egyértelmű és stabil a térformákhoz (vízhez, erdőhöz, keresztút-hoz stb.) való viszonyulás, épp annyira bizonytalan, változó a helységekhez való viszonyulás, az események lokalizálása. Ugyanaz a hiedelemmonda gyakran adatközlőként vagy falvanként más-más településhez kötődik, anélkül, hogy az adatközlő szemében hitelességéből veszítene. A térképzet és térhasználat tehát a népi környezetben nem földrajzi, empirikus, hanem hiedelem-meghatározottságú. S ehhez még csak azt tenném hozzá, hogy a parasztság helyhez kötött életmódját is ez a tény motiválja. Egyrészt a turisztikai látványosság nem rendelkezett vonzóerővel, másrészt a helyváltoztatás szabályainak (tiltások, lehetőségek, veszélyek) elsajátíthatlansága otthonülésre készítette a falusi embert.

Az alvinci újkeresztyén késesekről

Az Alvincre telepített újkeresztyének – újrakeresztelők, anabaptista, morva testvérek, habánok – ónzománcos kerámiájáról száz éve ismételtlen írtak, vagy legalábbis történeti adatokat közöltek, ugyanakkor az általuk gyakorolt egyéb jelentős mestersegeikről, amilyen a késesség is, legfennebb említés történt. Én is csupán 1950 nyarán Alvinc város Újvinc nevű településén járva tudtam meg többet a 17. század elején Morvaországból ide telepítetteknek a fazakasságukkal egyenlő fontosságú egyik rangos mestersegiükről.

Mivel a jellegzetes ónzománcos „fajansz” edénykészítés eredete az olaszországi Faenzaig vezet vissza, föltehető, hogy e mesterseget ismerő, kommunisztikus újkeresztyén szektások is üldöztetésük miatt Észak-Olaszországból Svájcra, Dél-Németországra és Ausztriára kerültek a 16. században protestáns Morvaországba s Magyarország északnyugati megyéibe. Az 1618. évi cseh-morva felkelés leverését követően (Fehérhegyi csata, 1620) azonban Morvaországban is megkezdődik a protestánsok üldözése, köztük az újkeresztyéneké is, akiknek egy részét Bethlen Gábor 1621-

ben Alvinc mellé telepíti le, érintetlenül hagyva közösségüket. Csupán Mária Terézia erőszakos katolizálása és németesítése következtében cserélték föl „újkeresztyén” és „morva testvérek” elnevezésüket is a „német közönség” elnevezésre (1763), bár ekkor már a morva, német és más nevű családok mellett magyar nevéük is voltak köztük, magyarul beszéltek és irományaikat is magyarul szövegezték. Az erőszakos térítés előtt Alvincről a környékbeli protestáns Tövisre, Szászkezdre, Segesvárra, Székelyudvarhelyre menekültek s ott folytatták mestersegeiket, amelyek a 18. században Alvincen jobbra lehanyatlottak, ők maguk földművesek lettek.

Bár 1950-ben én még megértem, hogy az újvinci egykori morva újkeresztyén telep utolsó bíróját, Tompek Dezsőt személyesen megismerjem, aki lehetővé tette, hogy az általa őrzött levelesláda mintegy húsz iratát lemásolhasam, a már csak 1780 óta megmaradt iratok között – a korábbiakat ugyanis a királynő elkoboztatta – a közösség régebbi vallására és mestersegeire már nem találtam utalást. Egykori közösségi életükről és a messze földön híres mestersegeikről is csak Tompek Dezső és néhány öreg társa közölték emléktöredékeket.

Az Alvinc melletti telephelyük is közös volt: eredetileg a borbereki fejedelmi várban lakott együtt mindenik család, majd a Maros áradása miatt Újvincre áttelepülésük után is az 1865-ben együtt épített iskola s az egész határuk közbirtok volt – a szántó, kaszálórét, erdő és a vesszős (füzes). A szántókat közösen szántották és vetették, ki-ki a maga részét (használati jussát), amelyet a családok nagysága szerint állapítottak meg: a legnagyobb 1 3/4 rész volt, a legkisebb pedig 1/8. Igaz, voltak viszályok a részek évenkénti megállapításakor, mondták is a szomszédos magyar gazdák, hogy „közös lónak túros a háta”, de azért a köztulajdon még száz évvel ezelőtt is fenntartották. A füzes vesszőjét is közösen vágták le, a részarány szerint többet vagy kevesebbet: akinek nagyobb része

volt, több ideig vágta magának, vagy több embert adott a levágásra. Ez is fontos volt, mert a levágott vesszőből fonták és újtották a vesszőkerítéseket.

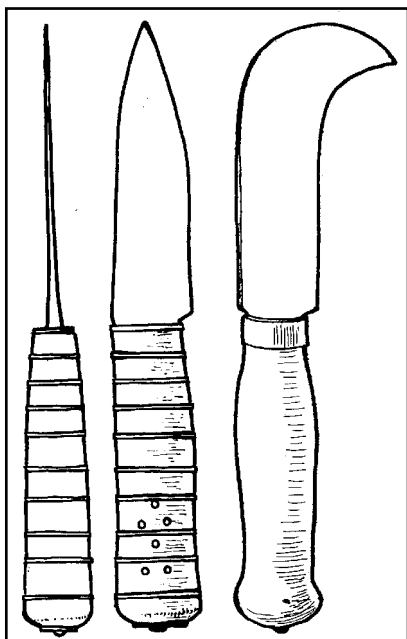
A közösség vagyonának a tagok közti licitálással gyűlt pénzből együtt fizették az adót. A pénzzel kövér csütörtökön (böjt elején) tartott közönséggyűlésen köteles volt elszámolni a bíró, akit ekkor választottak vagy megtartották az új évre is. Így maradt Tompek Dezső is hosszú éveken át a már „német közönség” bírója, akinek kötelessége volt a közönség ládjára való vigyázás is, amelyben minden közösséget érintő iratot (adólistát, kérvények másolatai, választlevelek, végzések, személyes panaszlevelek, pecsétnyomó stb.) őriztek.

Az egykori híres fazekasságukról csupán arra emlékeztek, hogy ezek árusítását a szász városokban nem engedélyezték, mert ezzel rontanák a helybeli szász fazekasok termékeinek keletjét. Ugyanakkor viszont a járai szeke-resek szabadon hozhatták a járai mázatlan parasztedényeket és a díszes, mázas tordai edényeket is, hogy aztán esetleg innen Hunyad és Temes megyébe tovább szállítsák eladásra.

Tekintettel a közösség kommunisztikus szervezetére, a tagok csak egymás közt házasodtak, kívülről nem jöhetett más vőnek, és az itteni legények nem vehettek másféle lányt feleségül, mert ez megbonthatta volna a köztulajdonra épített rendet. Ilyen kívülről való házasság csak kivételesen – helyben található házastárs hiányában és a beházasodó által a közösség szokásainak elfogadására adott kötelezvény esetében – volt megengedett.

Míg az alvinci habánnak nevezett ónzománcos fazekasság már a dedányák idejében sem volt meg, a másik régi főmestersegiük, a késesség, még századunkban is létezett. Az 1627. évi árszabás Alvincről kilencféle kést említ 1650-ben Berényi György Ugra vári ingóságai közt összesen 38 pár „újkeresztyén” kést írnak össze. 1950-ben még emlékeztek az utolsó hét késesre, akik a 30-as években még dolgoztak. Ezek voltak: Tompek

Karikás kés 1930-ból.
Kacor a szőlőánda és fürt lemetzésére
1951-ből, Szászmuksna.

János, Tompek András, Majer János, Vip Ferenc, Kor József valamint a beházasodott Utó János és Butyka János. A felsoroltak mindegyikének apja, apósa is késes volt, és föltehető, hogy a mesteriség ismerete s gyakorlása még morvaországi örökség.

Az alvinci (újvinci) késesek mesterségük megszűnéséig főleg négyféle kést készítettek: leginkább házi kést, azaz főleg kenyérvágásra és konyhai használatra való kést, disznósúró kést, díszes karikás kést, amelynek nyelét szarulemez karikákból állították össze, amelyhez bádognál tokot is csináltak. Ezt főleg a havasalji mokányok vásárolták, a széles serpárjuk (tüsző) mögé tűzve tartották. Ugyanakkor a görbe pengéjű kacort a környékbeli szőlőművesek vásárolták a szőlővenyige metszésére. Az előbbieken kívül még készítettek eladásra is evő-, szakács-, varga-, vonó-, metsző- és zsebkést is, főleg megrendelésre pedig beretvát és sebészkeést.

A késnek való acélt régebb Szebenből vagy Budapestről szerezte be a helybeli boltos, akitől aztán a késesek pénzzel vagy kész kessel fizetve megvásárolták. Az első világháború után azonban már így nem lehetett késnek való jó acélt kapni, s ettől kezdve a kovácsoktól szereztek be a késnek való ekevasat, amit pénzzel fizettek meg. A szántásra már alkalmatlan, elváslott, rossz ekevasat – az eke laposvasát –, a kovács tűzben (kohóban) faszénnel hevítve késeknek alkalmas szalagokra vágva kínálta megvételre a késeseknek.

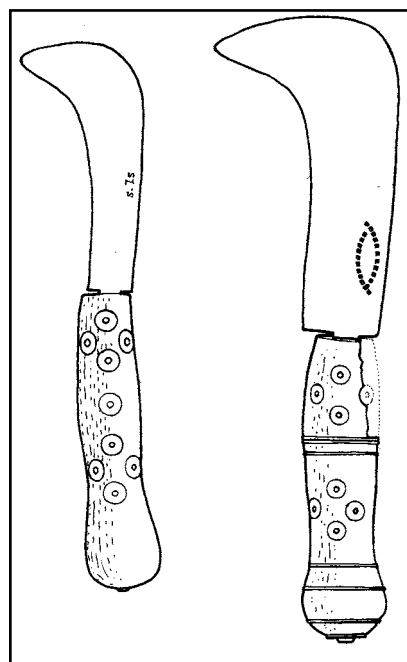
Az így beszerzett acélszalagokat, pántokat a késes saját üllőjén kikovácsolta, egyszerre 50–60 darabot is, a készítenő késeknek megfelelő hosszúságú és vastagságú pengének és szárnak, majd az izzítással meglágyított szárreszt kifűrták, s az egésztest körülreszelték a megfelelő formára. Ezt követte a kés acéljának megedzése – tűzbe téve, vízben vagy olajban –, majd következett az acélpenge kifenése köszörűvel. A kés-köszörű kis vízimalom volt, amelynek a köve, szemben a lisztelő malommal, nem vízszintes, hanem függőleges állású volt. A penge kifenését követte a nyelzés: a meghagyott szárat fával vagy csonttal (szaruval) burkolták a jobb fogás, s egyben a díszítés céljából is.

A nyélnek való szarut a fésűsöktől szereztek be, elsősorban Szászsebesről. Itt még a 30-as években is dolgozott három fésűs, egy magyar, egy szász és egy román. A fésűs csak a marhaszarv tülökrészét használhatta fésű készítésére, a szarv tömör végét így olcsón eladta kilószámra (régén fontra mérték) a késeseknek. A szaru késnyelek háromfélék voltak: egyszínű feketék, cifrázottak azaz betétesek, ha a nyél végére más színű szarut tettek, és karikásak, mikor a kés szárára több különböző színű szarukarikát húztak.

Feldolgozásra a tömör szarut előzőleg tűzben kissé megégették feketére, sötétbarnára vagy világosabbra, majd fűrésszel felszabták a kívánt idomra. A karikás nyélhez a szarut 0,5–1 cm széles karikákra vágták, s ezekből fűzték a szárra felváltva egy sötétebbet és egy világosabbat, közéjük még egy-egy sárga (réz) vagy fehér bádoglemezt helyezve. Utóbbiakat helybeli bádogosok hulladékából válogatták és vásárolták meg a késesek. Miután a szarukarikákat és közéjük a bádoglemezeket a szárra fűzték, majd az egészet kellő gömbölyűségűre egyenletesen, simán körülreszelték, esetleg díszként még sárgaréz szegeket is vertek a nyélbe.

Az árusítás legegyszerűbb módja volt a faluzás. Ha kevés kése volt a mesternek, vasárnaponként Kudzsirra, Alkenyérre, Felkenyérre és más közeli falvakba mentek, ahol a kézben vitt kis asztalról árultak, amelyeknek a lábait a földbe szúrva rögzítették. Aki nek volt eladásra 2–300 kése, azokat ládába csomagolta és két, három, négy ilyen késes fogadott együtt egy szekeret s így mentek a vásárba. Ilyenkor aztán kértek az üzletekből egy-egy ládát, és erre rakták ki a késeket árusításra.

Századunkban már távolabb is mentek vonattal. A késeket tuca-tonként vastag papírba csomagolták, s az egészet zsákba helyezve vitték. Rendszerint a késes felesége vagy lánya árusított, a mester pedig ezalatt otthon dolgozott. Utóbb a megszokott vásáros hely Szászváros, Déva, Tövis, Gyulafehérvár, Szászsebes volt, azelőtt Szebent és Kolozsvárt is járták. Vonattal már távolabb mentek, gyakran Petrosényba is. Többféle üzletnek megrendelésére postán is küldtek egy-egy csomag kést; egyik mestertől csupa házi kést és

Kacor fekete szarunyéllel, fehér csontkarikákkal 1920 tájáról. Apahida.

Kacor fekete szarunyéllel, világos szarú- és cin karikákkal, fehér csontkarikás szegekkel 1910 tájáról.

disznósúrórt rendelt a boltos. Volt aki Tordára, Kézdivásárhelyre, Marosvásárhelyre küldött postán késeket.

A késes eladási ára főleg a méret szerint változott, 1935 tájt 20–100 lej között. Legolcsóbban adták a kis karikás kést, már drágább volt a házi kés, legdrágább pedig a hosszú, disznósúró kés.

Alvincen kívül más városban is voltak régen késesek (Szászváros, Gyulafehérvár, Nagye nyeden, Tordán), sőt távolabbi szőlővidékeken még egyes falvakban is készített egy-egy ezermester kaszavásból fanyelű kacrokot, de annyi késes együtt mint Alvinc Újvinc nevű telepén, sehol sem volt. Ugyanakkor olyan minőségű árút mint itt, sehol sem állítottak elő. Az itteni késes mestersége, betelepítésük óta szállt az apákról fiaikra, az utóbbi nemzedékből, akik vizsgáztak is szakértelmükből, iparigazolvánnyal rendelkeztek.

Íme, ha eddig az alvinci ónzománcos kerámiáról több ismertetés is megjelent, most e még oly rövid adatközlés révén megismerkedhettünk a morvaországi telepések másik régi, jelentős kézművességével, a késes mesterséggel.

Generáció- és stílusváltás a kalotaszegi cigányzenész családoknál

A magyar hangszeres népzenet megszólaltató zenészek túlnyomó többsége – például Közép-Erdélyben – nem magyar, hanem cigány etnikumú, és noha működtek és működnek parasztzenészek is, falvaink tánczenei igényeit már a középkortól többnyire cigánymuzsikások látják el. Ezek a cigányzenészek együttesekbe, vagyis bandákba szerveződve hivatásszerűen működnek: számukra a muzsika megélhetési forrást jelent. És mivel a bandák igen gyakran rokonsági kapcsolatokon keresztül alakulnak – ennek természetesen megvannak a megélhetés szempontjából funkcionáló gyakorlati és szociális okai –, jogosan beszélhetünk cigányzenész dinasztiák létéről.

Dolgozatom problémafeltevése bizonyos fókig kísérlet, célja tehát néhány aktuális tény regisztrálása, értékelése: témám a fokozatosan kihalt hagyomány átváltozása a (még élő) kalotaszegi cigányzenész családoknál. Állításaimat elsősorban saját gyűjtéseim, tapasztalataim alkotják: ezeket az embereket személyes kapcsolatok révén jól ismerem, ismerem magam is. Konkrét adataim nagyrésznél alapjául az egyik legnevesebb kalotaszegi cigányzenész családhoz, a mérai Árusokhoz fordultam (l. a mellékelt táblázatot is).

Cigányzenésznek lenni Kalotaszegen

A hangszeres népzene avatott előadói, a hivatásos falusi cigányzenészek a falu társadalmi ranglétráján külön helyet foglalnak el. (Hivatásos népzeneésznek tekinthetünk minden olyan hangszerjátékost, akit fizetség ellenében rendszeresen igénybe vesz a faluközösség, még akkor is, ha nem kizárólag ebből él.)

A közösségek viszonyulása cigányzenészeihez a befogadás szempontjából egyértelmű: ezeket az embereket a helyi társadalmak szerves részeként tartják számon, még akkor is, ha más etnikumúak. (Néhány esetben tudunk arról is, hogy cigányzenészek magyar, illetve román nemzetiségű társakkal élnek vegyes házasságban.) Am ez nem jelenti azt, hogy bizonyos szituációkban nem éri őket megalázás, kiközösítés. (Nyilvánvaló, hogy mi-

nél jobban rá van utalva valaki arra, hogy kizárólag zenélésből éljen, annál inkább vállalja a hivatásosoknak kijáró bánásmódot.) A „húzd rá cigány, mert ha nem...” jellegű paraszti gondolkodás, bizonyos fokú urizáló tendenciákkal sajnos még mindig fellelhető.

A falusi zenészelet nehéz élet: a muzsika nemcsak szellemi munka, hanem fizikai is. Ehhez az élethez hozzátartozik az éjszakázás, a rendszertelen étkezés, az utazás. Ezenkívül gyakori – népes családjaik eltartása érdekében – a munkavállalás: Berki Ferenc Árus polgári foglalkozása például a kéményseprés volt. (Természetesen gyakori az alkalmi munkavállalás is, el egészen a magyarországi csencselésig!)

A zenészcigányok szociális helyzete ma azonban gyökeresen más, mint volt húsz évvel ezelőtt. A régi természetbeni fizetségek kora (például a nyári táncok, fonók gabonában való fizetsége) – a hagyományos táncélet fokozatos megszűnésével párhuzamosan – lejárt, most már csak a késpénz számít: jelenleg Mérában egy jó zenész százötven-kétszáz ezer lejért muzsikál egy éjszakát. Jövedelem-többletet hozott, főleg a felkapott adatközlő zenészeknek a kutatók rendszeres gyűjtőmunkája és az 1970-es években kibontakozó táncházmozgalom is, erre a kérdésre a későbbiek során még visszatérek.

Vagyonuk, gazdaságuk így utolérte, sőt esetenként meghaladja a módos Kalotaszeg lakosságának anyagi helyzetét, életmódjuk mondhatni azonossá vált. (A modern technika nemcsak a hangszerekre hatott, hanem a háztartásukra is.) Régebben szinte valamennyi kalotaszegi faluban működött egy, néhol több, hagyományos népzenei játszó cigánybanda. Léteztek zenészközpontnak tartott helységek, ilyennek számított például Bánffyahunyad, Gyalu (itt született 1920-ban a ma élő leghíresebb kalotaszegi prímás, Fodor Netti Sándor), Méra, Váralmás stb. Mindegyik zenekarnak megvolt a maga területe, az a szűkebb-tágabb vidék, ahol kiszolgált a helybeliek zenei igényeit (például az életében nagyon közkedvelt gyalui Viski Rudolf és bandája rendszeresen muzsikált Magyarlónán, Kiskapu-

son, Nagykapuson stb.). Bizonyos értelemben a zenészek között egyfajta területi felosztás funkcionált, nagyjából meg volt határozva ki muzsikál Felszegen, ki Alszegen, ki Nádasmentén és ki a Kapus völgyében. Természetesen egy-egy jobb, nevesebb bandát messzebb is elhívtak – a mérai Árusékat egy évben átlag ötször-hatszor fogadták fel más falvakban. A falvak etnikai összetétele nem befolyásolta ezt a zenészeletet, egyaránt muzsikáltak magyar, román, vagy vegyes lakosságú falvakban.

Kalotaszegen néha más vidékek zenészeit is megfogadták (kivételes a kolozsi zenészközpont helyzete, innen rendszeresen fogadnak zenekarokat napjainkban is), de esetenként elkerültek kalotaszegi zenészek is más tájegységek falvaiba muzsikálni.

Bár a zenészfogadás módjainak bemutatásával dolgozatom nem foglalkozik, utalok arra, hogy ki melyik és milyen összetételű bandát fogad, az a szokás és közlés kérdése mellett elsősorban anyagiakon múlik. A pénzesebb falusi gazdák akár több zenekart is muzsikáltathatnak egyszerre. (Inaktelkén volt például a hetvenes években egy olyan lakodalom, amelyre több mint harminc zenészt fogadtak!)

Ez a világ azonban a múlté. Pílanatnyilag már csak 10-15 olyan zenész él Kalotaszegen, aki még – vagy legalábbis részben – a régi muzsikát tudja a magáénak, s ezek is többnyire idős emberek, sok közülük már nem aktív muzsikus.

A kalotaszegi cigánybanda hagyományos felállása

A kalotaszegi hivatásos cigányzenészek a gyári hangszeres különféle összeállításában alkotnak együttest, bandát. Ezek legkisebb és legrégebbi egysége a hegedűs (prímás) és kontrás.

A bandák hagyományos, felállása: prímás, aki egyben a zenekar vezetője (és általában a családfő), és a segítsége, azaz a kíséretet játszó brácsás és bőgős.

Idővel ez a felállítás – természetesen vidékenként eltérően – lényeges módosulásokon ment keresztül: helyenként megnőtt a vonós-hangszeresek száma (gyakori a két,

vagy akár több primás és brácsás), és a hatvanas években megjelent a harmonika, amely fokozatosan a kalotaszegi bandák kíséretének egyik alaphangszerévé vált. (Ez a tény meghaladottá teszi Kodály Zoltán azon kijelentését is, hogy „A cigány sohasem használ: citerát, furulyát, dudát, harmonikát... (1937)”. És még egy – e cáfolatot erősítő – adat: Méra, és egyben Kalotaszeg egyik legsokoldalúbb cigányzenész egyénisége, Berki Ferenc Árus jól tudott furulyázni is.)

A létszámnövekedés, néhány egyszerű gyakorlati okra vezethető vissza: így hangosabban, erősebben szól a zene, és könnyebben lehet többfelé szakadva muzsikálni (például a lakodalmi asztalozásnál, amikor a zenészek végigjárják az asztalokat, hogy minden vendégnek elhúzzák a kedvenc nótáját).

A kalotaszegi cigánybandák repertoárjáról

Kalotaszeg Erdély egyik legpolgárosultabb vidéke, zenei hagyományai a legkevesebb régiséget őrzik. Cigányzenészei mégis más-ként viszonyulnak a népzenei anyaghoz, mint a vidék többi lakosa. Anyagi érdekességüknel fogva jobban őrzik a hagyományt, olyan dallamokat is megtartanak emlékezetükben, amelyeket a közösség többsége már nem ismer, hátha még kérni fogja mulatság alkalmával valaki. Ugyanakkor ők veszik át elsőként az újonnan megjelenő darabokat is, mert ha nem tartják a lépést a divattal, többet nem fogadják meg őket muzsikálni. (A kalotaszegi cigányok viszonylag modern muzsikások, s az újabb magyar és román tánczenei divatot Kolozsvár közelsége miatt gyorsan követik.) Létérdekük tehát azt kívánja, hogy minél nagyobb repertoár ismeretében minél szélesebb közönséget tudjanak kiszolgálni.

Régen is kapcsolatban voltak az „úri zenével”, igyekeztek azt a repertoárt is elsajátítani, hiszen a falu népe mindig is vágyakozott a magasabb rangúnak vélt kultúrára. Ma is nagyra becsülik a „kottistákat”, a városi cigánymuzsikusokat, bár azok rendszerint sokkal szerényebb dallamkészlettel rendelkeznek, nem beszélve a stílusbeli különbségekről, amelyek – különösen a tánchoz való alkalmasság tekintetében – a falusiak oldalára bilentik a mérleget.

A városi primások játéktechnikája finomabb, rafináltabb, de nem ismerik a falusiak régies és rendkí-

vül gazdag díszítő stílusát, és a variatív képességük sem éri el a falusi primások spontán, minden dallamra kiterjedő, ismétlésenként más-más változatot eredményező figurációinak szintjét.

A városi–falusi zenész szembeállítás a valóságban nem ennyire kiélezett. Ugyanis városon is élnek – az utóbbi időben egyre többen – faluról beköltözött zenészek, akik továbbra is visszajárnak muzsikálni a faluközösségnek (például Cilika János bogártelki primás élete utolsó éveiben Kolozsváron lakott), de már a városon is játszanak, mindkét stílust ismerik, bár rendszerint nem egyforma szinten.

A szakma öröklődése

A cigányzenészek számára a muzsika megélhetést jelent, ezért érthetően nagy gondot fordítanak a szakma családon belüli fennmaradására. A falusi zenésztársadalmakban az alapokat jelentő – és vér szerint öröklhető – szükséges adottságok mellett (tehetség, rátermettség, ritmusérzék stb.) a különböző hangszereken való játszás elsajátításának és későbbi hivatás-szerű gyakorlatának jól meghatározott útjai vannak. Például nem mindegy és nem véletlenszerű az, hogy egy bandának milyen a felállása, ki milyen hangszeren játszhat – ez annak ellenére, hogy a cigányzenészeknél általánosnak mondható a többféle hangszeren való játszás ismerete –, és ki mikor cserélhet hangszert. Az is meghatározó tényező, hogy ki kitől és milyen környezetben tanul már kisgyermekkorától zenélni.

A cigányzenészek között a hangszerek fontossági sorrendje alapján egyfajta hierarchia létezik, amely nemcsak a dallamjátszó hegedű tekintélye és a kíséretet alkotó hangszerek között áll fenn, hanem valahol a kíséretben belül is: a brácsa (később a harmonika is) előkelőbb hangszernek számít, mint a bőgő.

A következőkben – a dolgozatomhoz mellékelt táblázat segítségével – megpróbálom felvázolni azt a szabályrendszert, amely alapján körülírható a szakma öröklődése. (Tulajdonképpen ennek alapján működnek, működtek a kalotaszegi cigányzenekarok!)

A régies és nagyon sajátos hegedűjátékáról felismerhető Öreg Árus Kalotaszeg egyik leghíresebb cigányprimása volt. Hírnevére jellemző, hogy a hat évvel idősebb testvérbátyját, a szintén primás

Antal Jánost csak a Kisárus ragadványnevén kísérte. Az Árus családban ők alkották az első zenészgenerációt, elődeik – legalábbis a családi emlékezet szerint – nem voltak muzsikusok. Zenélni a század első felének neves kalotaszegi cigányzenészeitől tanultak, Antal Ferenc Árus az Öreg Péter (1896–1952) primástól, Antal János Kisárus pedig Prikolicstól és Zsombori Gyulától. (Antal Ferenc Árus csak hegedűn játszott, bátyja viszont tudott brácsázni és bőgőzni is.)

A két öreg Árus mellett tanult a második generáció muzsikálni, amitől a híres mérai Árus-banda felállása több mint két évtizedig állandó: az Öreg Árus kíséretében Berki Béla brácsás volt, majd miután Tóni Rudolf lett a brácsás, a harmonikás, Berki Ferenc Árus pedig a primás. Megfigyelhető, hogy általában az apa mesteriségét, helyét saját fia öröklő a zenekaron belül, így Berki Béla harmonika-, illetve Tóni Rudolf brácsatudását továbbbéli fiaik.

A táblázaton is jól látható az a főlánc, amelyik a hegedűn való játszás tudásának öröklődési útját mutatja, ez nagyjából az elsőszülöttség primátusát követi minden zenészcigány családban.

A kalotaszegi zenekarok kizárólag csak szükségben (katonaság, betegség, halál stb.) hívnak maguk közé külső munkatársakat muzsikálni. Az Árus-bandával kapcsolatban csak azok nevét említem, akik gyakrabban muzsikáltak velük: a régiek közül Leves (szucsági bőgős), Csurka János (besztercei származású brácsás), Cilika József (bogártelki harmonikás) – ők már elhunytak; Sztojka János (brácsás), Fodor Netti Sándor (primás).

A több hangszeren való játszás tudománya kényszerhelyzetben gyümölcsöztethető, mert a hangszerváltás, az előrelépés többnyire akkor történik, amikor valaki végleg kimarad a zenekarból. (Például Berki Ferenc Árus az apja halála után primáshiányból vált hegedűssé.)

Érdekes, hogy a vendégprimás megítélése összefügg az illető személynek az adott zenésztársadalomban betöltött helyével: ha fiatal, kezdő, vagy gyengébbnek számón tartott, akkor csak segédprimásként, tercprimásként jöhet szóba (különben ugyanez a szerepe a családon belüli primásutódnak a tanulási időszak alatt); ha viszont jobb és nevesebb, akkor akár át is veheti a vendéglátó banda irányítását. (Ez utóbbi a nyolcvanas években az

Árus-bandánál is bekövetkezett, amikor Fodor Netti Sándor éppen állandó zenekar nélküli vendégprímás vált főprímássá.)

A fiatalabb generáció tagjai nem mindig várják meg az öregebbek kihalását, gyakran alakítanak új bandákat. És nemcsak anyagi okokból (vagyis, hogy mindenki a maga kenyerét keresse), hanem a fiatalabb zenészek könnyebben tudnak lépést tartani a falusi közösségek változó zenei ízlésével.

A hagyomány felbomlása

A hagyományos táncélet megszűnése és a falusi közösségek jelenlegi zenei ízlése gyökeres változásokat eredményezett a hangszeres népzene területén is. Amint már említettem, a kalotaszegi cigányok modern muzsikások, viszonylag gyorsan alkalmazkodnak az új helyzethez.

Az utóbbi évtizedekben a városra való tömeges beköltözés (sok kalotaszegi cigányzenész vált vendéglői muzsikussá városban az utóbbi években!), az ingázás, a divathullámok gyors terjedése falusi közegekben (erősebben a fiatalság körében), a rádió, tévé hatása (főleg a műholdas csatornák megjelenése óta), szintén befolyásolja az aktuális zenei életet. Így egy jelenlegi zenekar repertoárjának egyaránt szerves részét képezik a népies, kispolgári szórakoztató zene (Lagzi Lajcsi stb.), a könnyűzenei slágerek (akár idegen nyelven is elénekelve!) és azok a polgári társastáncok (hétlélés, gólya, tangó, valcer stb.), amelyek már a régi táncéletben is megtalálhatóak voltak. A mai elektronikus hangszerelések és az erősítés (mikrofonok, hangszedő a hegedűn stb.) hozzájárultak a zenekar felállításának, és az általa megszólaltatott muzsika hangzásának fokozatos megváltozásához.

Új hangszerek jelentek meg: bőgő helyett a basszusgitar, a kísértet erősítő dob, és a tulajdonkép-

pen minden hangszert helyettesítő elektromos orgona. A nyolcvanas években a hegedű mellett új daljátszó hangszerre találtak az elektromos gitárban és a szaxofonban! (Az új hangszerek megjelenését szintén jól nyomon lehet követni a dolgozatomhoz mellékelt táblázaton a fiatal zenészgeneráció szintjén.) Az elektromos orgonák anyagi előnyt is biztosíthatnak mind a zenészcigányok, mind a közönségük számára: így akár egy-két zenészt is meg lehet fogadni, nincs szükség teljes zenekarra. (Fodor Netti Sándor szokott mostanában ilyen felállásban muzsikálni: ő hegedű, a fia szintetizátoron kíséri.)

A kalotaszegi hagyományos hangszeres népzene jelenleg erős átalakuláson megy keresztül, és ezt akármennyire is érezzük értékvesztéssel járó ténynek, önmagában mégis egy természetes folyamatnak kell értékelnünk.

A változás néhány nem természetes oka

A kalotaszegi hangszeres népzene az utóbbi évtizedekben olyan hatások is érték, amelyek – talán akaratlanul – kívülről befolyásolták alakulását. Itt elsősorban az 1970-es években kibontakozó táncházmozgalomra, és a sajnos egyre kevésbé tudományos célokat követő népzenei gyűjtőinvázióra gondolok. Mert ezek új érdekeltségeket ébresztettek a cigányzenészekben: a bevált adatközlőket fesztiválokra vitték, lemezüket jelent meg, falusi táncsoportokat kísérték, táncházakban, táncbázisokban muzsikáltak stb. Ezek az otthoni hivatásban is jelentős tényezőkként hatottak: máskepp fogadják meg a felfuttatott zenészeket, és máskepp a gyűjtők, táncbázisok számára ismeretlen zenészeket.

A fiatal cigányzenészeknek pedig így érdekükké vált, és alkalmuk adódott hangkazzettákról visz-

szatanulni a régi muzsikát, hiszen tudatosult bennük, hogy mit kell húzni az otthoni közönségnek, vagy mit egy budapesti táncbázis találkozóhoz, mire mulat a falubelije, s mi érdekli a gyűjtőt.

A táncházmozgalom másik nagy megfontolatlansága, minden eredeti jószándéka ellenére, hogy egy helyre összegyűjtve különböző tájegységek zenészeit, új körforgást teremt a hangszeres népzene dalalkészletében. (Például el lehetne azon elmélkedni, hogy miért tudnak a kalotaszegi zenészek olyan mezősegi táncdallamokat húzni, amelyek azelőtt nem tartoztak a repertoárjukhoz.)

Végül megemlíteném két érdekes, humoros esetét, módját annak, ahogyan maguk a primások emeltek be műzenei eredetű dallamokat repertoárjukba.

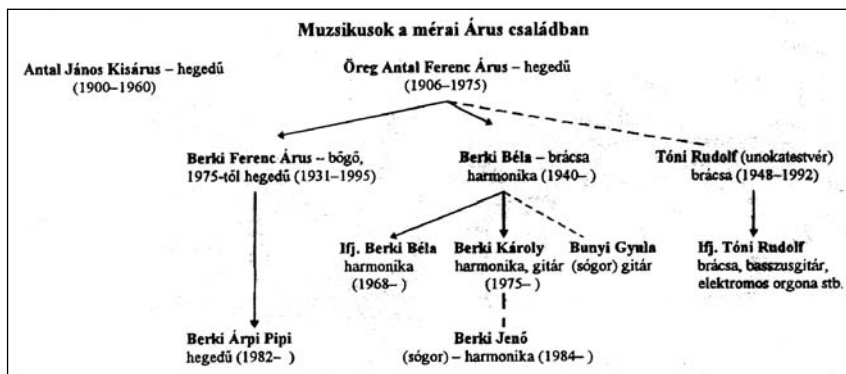
Id. Fodor Netti Sándor primás például arra a kérdésre, hogy talált-e ki magától legényesdallamot, ezt válaszolta: „Van egy, amelyiket Sanyika... tanulta az iskolában, aztán áttettem és csináltam még valamit bele...” (1985). (Ifj. Fodor Netti Sándor ugyanis a kolozsvári csökkentett órarendű zeneiskolában tanult kottát, és egy otthon gyakorolt hegedűkoncert volt a forrása az említett legényesdallamnak.)

Árus Feri mindig büszkén vallotta magát magyar cigánynak. S hogy ezt bizonyítsa, a totalitárius rendszer idején előszeretettel muzsikálta bálokon, lakodalmakon szaporának a magyar himnusz úgy, hogy a hallgatóság nem is igen jött rá, voltaképpen mire táncol és csujogot.

1995 novemberében Berki Ferenc Árust temették. Kalotaszegen is a cigányzenész temetés rituáléjához tartozik az, hogy a zenésztársak muzsikával kísérik utolsó útjára az elhunytat. Az Árus Feri sírját körbeálló zenekar zokogva muzsikált, az ő halálával tulajdonképpen kihalt a valamikor Árus-banda. (Berki Béla már évek óta fekvő beteg, mindkét lábát amputálták.)

Később, a toron pedig Netti Sanyi bácsi kérdezte tőlem: „Engem ki fog kikísérni, ha mindegyikünk elmegy?”

És az Árusokéhoz hasonlóan lassan kihalnak a hagyományos népzenei játszó régi, nagy zenészdinasztiák, a bánffyhungyadi Csipások, a bogártelki Cilikák, a kolozsi Sztóják... a jövő valami mást hoz Kalotaszeg zenei életében.

Népismeret, szociális védelem – falufejlesztés

Ennek a tanácskozásnak a célja: a falu felemelése, szakszóval kifejezve: falufejlesztés. Vajon – kérdeztem magamtól – mit nyújthatok én azoknak a szakembereknek, akik itt Torockón egybegyűlve, annak a bizonyos falufejlesztésnek a nemes feladatát felvállalták.

Abból indulnék ki, hogy a falufejlesztésnek megvan a maga stratégiája és taktikája. Am ennek első feltétele: ismerni, megismerni a maga bonyolultságában azt a paraszti közösséget, melyet – nem vitás – csupán felvilágosítás, nevelés által lehet fejleszteni. Másképp szólva: nem elég a nemes célt kitűzni, kimozdítani a falut reménytelen és sivár jelenéből, amelybe az elmúlt évtizedek taszították. Ehhez ismernünk kell a falu állapotát, gondolkodásmódját; azokat a társadalmi, szociális gondjaikat, melyek a falu kirajzásához, olykor tán elöregedéséhez elvezettek.

A fentiek valós kihívást jelentenek a falun segíteni akarók számára.

A falu „megbetegítése”

Ha tehát elfogadjuk azt az alaptételt, miszerint a falufejlesztő szakembereknek a maga bonyolultságában kell megismerniük az általuk vezetendő, sőt megnevelendő falut, akkor számolnunk kell azzal, hogy a falut – éppen az utolsó évtizedek hatására – „megbetegítették”. A kifejezés Csoóri Sándortól való kölcsönzés, aki Nomád napló című kötetének Tenger és diólevél című ciklusában (Bp. 1982) így ír: „A beteg és torz dolgokat is csak akkor követi el egy nép, ha előzőleg megbetegítették.”

Nincs itt terem arra, hogy bővebben kifejtsem a különböző falumodellek – én legalábbis így nevezném – sajátos egzisztenciális problémáit. Egy bizonyos: az elmúlt évtizedek során szociológusok, szociálpszichológusok egyaránt rámutattak a valamikori egészséges paraszti értékrend fellazulására, sőt olykori eltorzulására. Az alábbiakban csupán jelzésértékű példákat hozok abból a célból, hogy a kérdés súlyosságát érzékeltessem. (A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartásformák című kötetemben Bp. 1989 – e kérdések bővebb taglalására is sor került.)

Losonczy Ágnes szociológus így diagnosztizálja a falu beteges állapotát: „Miközben felfedezik »fent« az élet, az erkölcs, a kultúra értékeit, melyet a parasztság hozott létre, »lent« az óriási paraszttömegek létfeltételei úgy szűkülnek, hogy aki csak teheti, mindent elkövet, hogy megszabaduljon a falutól.” (Életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Bp. 1978)

Hasonlóképpen fogalmaz Tárkány Szűcs Ernő is, aki megállapítja: „A falu közvéleménye egyre kihangyolabbá válik a feladatát. (...) elveszti az erkölcsi megítélés helyes mértékét. Ezzel felszabadulnak és vérszemet kapnak az önzés, szenvedélyek. A »mindent szabad« lesz úrrá a lelkeken.” Az egyke mindinkább erősödő kialakulására, vagy akár a tisztazugi perre utalva ugyanakkor leszögezi: „a torz erkölcsi normák a tilalmi zónából átkerülnek a másik zónába”. (Magyar jogi népszokások. Bp. 1981)

Nem vitás, ezek már a múltban is lappangó veszélyhelyzetek, melyek a harmonikus paraszti lét erkölcsi rendjét megzavarták, csak felerősödtek abban a szellemi rombolásban, melyet a diktatúra a falu lejáratásában, megvetésében, megszűnésének jósolgató-

sában fejezett ki. Bizonyára mondhatjuk: az ingázók tömege, a fiatalok szinte menekülésszerű kirajzása nagy mértékben annak az ideológiai háborúnak tudható be, mely a falu megszűnését a „fejlődés” természetes velejárójának tudta be.

Elég, ha arra utalunk: a diktatúra felfogása szerint a falu egy visszahúzó állapot. Ennek jegyében „felvilágosító munkával” sulykolták belé a haladás által megszüntetendő „lenti állapotát”.

Nem beszélve arról, hogy megfosztva földjétől, egyben életének értelmétől fosztották meg a parasztságot.

Igazat adhatunk Tomka Miklósnak, aki szerint: „A gyors változás a biztonságadást, a tájékozódást és a változás megkönnyítését teszi kétségessé.” Abban is igazat adhatunk, hogy „a parasztság így veszíti el az évszázadok során felépült értékrendjét, mely biztosította számára a biztonságtudatot, kiiktatta azt a bizonytalanságérzetet, mely a mai falu lelki, szellemi épségét veszélyezteti.” (A hiedelmek a társadalmi tudat kialakulásában és az egyéni tudat szerveződésében. In: Hiedelemrendszer és társadalmi tudat. Bp. 1950)

(Hadd jegyezzem meg: itt a kérdés súlyosságának hangsúlyozása okán sarkítottam: az egyes falvakban nem azonos módon ment végbe ez a „megbetegedés”. Az egyes falvak esetében a hagyományaikhoz való ragaszkodás – illetve az attól való elszakadás tekintetében különböző árnyalatokat, különbözőségeket figyelhetünk meg. Mindezek egyben azt is megkövetelik a falufejlesztő szakemberektől, hogy számoljanak a különböző falumodellek sajátosságaival.)

Megmenthető, újrabeépítendő szociális paraszti szolidaritás

Az előbbiek során úgy tűnhet, hogy a parasztság tekintetében csupa negatívummal számolhatunk, amikor a falu jövőbeni fejlesztésének célkitűzését megfogalmazzuk. Valójában az előzőekben sarkítva fogalmaztunk, azzal a megfontolással: diagnosztizálnunk kell a falut, hogy célunkat elérhessük.

Ugyanakkor szükséges felmutatnunk azokat az értékeket is, amelyeket többé-kevésbé – az egyes falvak tekintetében másként-másként ugyan – bizonyos falvak megőriztek, melyek a falu évszázados fejlődésében, alakulásában nem véletlenül jöttek létre.

Miről is van szó?

A parasztság évszázados elnyomtatása során ösztönösen kialakította azt a bizonyos szolidaritást, az együvé tartozásnak azt a biztonságos érzetét, mely az egyes falvakat szinte külön-külön entitássá alakította át. (Gondoljunk arra, hogy az egyes falvak lakói milyen büszkék saját közösségükre, a sok falucsúfoló, mely a szomszédos falvakat gúnyolja ki, bizonyos fókig a saját közösségük iránti részrehajló elismerésnek, büszkeségnek tudható be.)

Bizonyára több tényező is meghatározza azt, hogy az egyes közösségeken belül kialakul az a szolidaritásérzet, mai műszóval: egyfajta szociális háló, mely az egyes tagok biztonságát, a bajok elhárítását meghatározza.

Bár ezúttal is jelzésszerűen, hadd utaljunk néhány olyan tényezőre, melyek a századok során kialakították ezt a fajta szolidaritást.

Iulius Lips szerint „minden társadalmi szervezetnek” alapvető funkciója, hogy biztosítsa „az egész nép biztonságát és védelmét”, továbbá „a közösségen belüli és azon kívüli élet szabályozását”, valamint „a csoport összetartását”. (Iulius Lips: A dolgok eredete. Az emberi művelődés története. Buk. 1962)

Bizonyára a tapasztalat is besegített abban, hogy a közösségben kialakuljon az a felismerés, hogy az egyedeknek, a közösség tagjainak törvényekre, szabályokra van szükségük, melyek a közös életet megszervezik. Ezen belül – ösztönösen és tapasztalat útján – alakult ki az is, hogy a rájuk zúduló veszélyt csak közösen háríthatják el. A tüzet közösen oltják, az árvíz ellen is csak közösségben lehet védekezni. A rászorultságban egymás segítése nélkülözhetetlen a túléléshez.

Ezt a gondolatot fejezi ki Kurt Levin is, aki Csoportdinamika című munkájában (Bp. 1975) ezt írja: „A közösség az egyén számára »élettér«, valamint eszköz is céljai elérésére”. Valóban, a paraszti világban az élet minden fordulója – születés, házasság, halál – olyan közösségi létélmény, amelyben a közösség minden tagja részt vesz. S nem véletlen az sem, hogy mindezeket az aktusokat közös ünneppé fejlesztette.

Ezért minden ünnepen – lásd még a karácsony, húsvét, pünkösöd ünnepén – a falu teljes közössége részt vesz. S hogy ez milyen fontos számukra, elég, ha a hozzáfűződő dal- és táncműködésre utalunk. A színes szokások és látványok a közösségi összetartozásnak, egyben pedig az anyanyelvi kultúrának a fontos megnyilatkozásai.

Ez a szoros kötelék egybefogja s ezer szállal fűzi egymáshoz testvéri, rokon, szomszédi, komasági stb. kapcsolataiban.

Így érthetjük meg Csepeli Györgynek lényegre tapintó megállapítását, aki a Szociálpszichológia vázlatok című művében (Bp. é.n.) ezt írja: „a múltbeli paraszti közösségekben hiányoztak azok az egzisztenciális szorongások”, melyek – teszi utána – „ma már mindinkább jellemzik a mai paraszti közösséget”.

A fentiek alapján hadd utaljunk arra, hogy nemcsak ünnepeiket, de a hétköznapiakat is át- meg átszőtték azok a bensőséges viszonylatok, melyek az egymáson való segítséget meghatározták. Valójában ez is egyfajta íratlan szabály volt, hogy bizonyos munkákat kölcsönbe végeztek el: így az aratást, cséplést például szomszédok, barátok, rokonok segítségével. S természetes volt, hogy ez a kölcsönmunka megtérült a viszonzással. Kalákában történt a kukoricafosztás, a tollfosztás is; egymás kölcsönös megsegítése természetes volt. Minthogy kalákában épültek a házak, istállók: kiki a maga erejével, szerszámaival szomszédjánál gyakran még hívás nélkül is jelentkezett.

(Ide kívánczok egy kedves élményem. A hetvenes években falumban, a Maros megyei Mezőpaniton jártam, ahol tanárokkal, tanítókkal is találkoztam. Ők mondták el, hogy milyen élmény volt számukra az, hogy Mezőpaniton, amikor egy házat kezdtek építeni, akkor – meg nem hívottan is – a szerszámokkal együtt érkeztek a segíteni akarók. A házigazda olyankor azt mondta a később érkezőknek: „Köszönjük szépen, mára már elegendő vagyunk!”)

De beszélnünk kell arról is, hogy éppen a falunak mint sajátos egységnek, létterének a felismerése ahhoz is hozzájárult, hogy a faluban nem maradt senki támogatás nélkül. Szégyen lett volna a falu számára, ha teszem azt, egy-egy öreg, akinek nem maradtak el- tartói, támogatás nélkül marad.

Megrázó elbeszélést olvashatunk az Asszonyok könyvében (Népi elbeszélések, Bp. 1988), amelyben egy özvegyasszony, akinek nem volt senkije, hazatért az aggmenházból, „összeesett az utcán s az alsó szomszéd, a rokon kapta meg a sárban” – olvashatjuk. „S bár Erzsi nénénk éppen haragban volt, nem hagyta ott az utcán, hanem bevitte, megmosdatta, megetette, s bévítte a házába, s ott tartotta, hisz nem volt senkije.” S aztán a két szomszéd – olvashatjuk tovább: „az első s a felső vittek neki ennivalót, s tisztességesen el is temették, hiszen már nem volt senki támogatója...”

Jegyezzem meg, hogy ez a történet a hetvenes évekből való, ami azt bizonyítja, hogy a már említett változás, megbetegedés dacára is, még működött az egymás iránti szolidaritás. S hogy ez mennyire még élő paraszti jelenség, hadd utaljak, az ellentétezés és a kontraszt szellemében, egy városi példára. Láttam egy filmet, mely azt akarta megfigyelni, milyen a városi ember egymás iránti szolidaritása. Rejtett kamerával filmezték egy magát élettelennek, tán halottnak álcázó testet, s egyben a mellette elhaladók reakcióját. Megdöbbentő volt: mindenki teljesen közömbösen ment el mellette anélkül, hogy megnézte volna: beteg-e, valami baj érte? Nem jutott eszükbe, hogy mentőkhöz forduljanak stb.

Mindezt azért említettem, mert azt a reményteljes konklúziót segít levonni, hogy a parasztságban még megvan az a bizonyos szolidaritás, szociális érzék, melyre építeni lehet.

A falufejlesztés modelljei a múltban

A falufejlesztés mai szakembereinek feltétlenül ismerniük kell mindazokat a kísérleteket, amelyek a két világháború között itt Erdélyben megszülettek. Példáim újból csak jelzésértékűek lesznek, arra akarnak rámutatni: miért és miáltal lehetnek modellértékűek a jelen számára is.

Ilyen modellértékű példa volt az EMGE (Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület) kísérlete, amely a falut a szakszerű mezőgazdálkodás által kívánta felemelni. Néhány utalás az EMGE sokirányú és átgondolt szerepére: falvanként megalakultak a Gazdakörök, amelyek az egyes falvak lakosságának biztosították a Gazdakör géppálmányának igénybe vételét. Mezőpaniton már nem szennyes tarisznyából vetették a búzát, hanem vetőgépek segítségével. És nem akármilyen búza-, árpa- és rozsszemet vetettek el, hanem csakis nemesített vetőmagot, melyről – szintén az EMGE irányításával – a Gazdakör gondoskodott; nem akármilyen tehenet tartottak, hanem csakis törzskönyvezett teheneket, amelyek biztosították a magas tejhozamot.

S hogy milyen sokoldalúan és tervszerűen volt mindez megszervezve, hadd utaljak arra, hogy ugyan- csak a Gazdakör segített megszervezni a tejcsarnokot is, ahol a gazdák értékesíthették a tejfelesleget.

Ez a fajta falufejlesztési modell tehát gondoskodott arról, hogy gazdasági esélyt nyújtson a falunak, s így mozdítsa ki a falut a több évszázados stagnálásból.

Kérdés azonban, hogy a falu elfogadja-e az esélyt, ha a szakemberek nem gondoskodnak az emberek átneveléséről, gondolkodásmódjuk kimozdításáról abból a stagnálásból, melyet a babonák, a tudatlanság határozott meg. Így és ezért indított ugyancsak az EMGE a téli hónapokban falvak-szerte szaktanfolyamot. Mezőpanit esetében ezeket a tanfolyamokat hol a közeli Marosvásárhelyen tartották meg, hol pedig magában a faluban szervezték meg estéről estére. Ugyanezek a szakemberek gondoskodtak arról is,

hogy könyvet adjanak a gazdák kezébe. És nem csupán szakkönyvet! (A Gazdakörnek példászerű kölcsönkönyvtára volt!) Ifjúkori élményem volt, hogy a falubeliek kézzől-kézre adták azt a könyvet, amelyet az egyik EMGE-vezető (a nevét sajnos, elfelejtettem) Dánia, a gazdag parasztszomszaga címen adott ki. Ebből megtanulhatták, hogy szakszerűen lehet, sőt kell gazdálkodni, s akkor majd a bőség uralkodik.

Ez a falutípus a várost nem tekintette ellenségnek, de követendő modellnek sem, hanem olyan életformának, mely nem a „fentet” vagy a „lentet” asszociációja, hanem a természetes módon kialakult egymásmelletti létet. Egészen az ötvenes évekig, míg a megélhetés nem kényszerítette őket, nem mentek be városra sem cselédnek, sem napszámosnak, sem ipari munkásnak. Otthon akartak a földből megélni.

Más szóval, a paraszti hovatartozás számukra nem jelentett valami kisebbségi státust a várossal szemben. Nemcsak azért, mert jól tudták élni a földből, hanem azért is, mert a falusi közösség erős és biztonságot nyújtott számukra. Ez a tényező később is igen fontos maradt. A város számukra másfajta, de korántsem irigylendő életforma maradt. Viszont mindazt, ami ebből az életformából számukra hasznosítható volt, érdemesnek tartották átvenni. Nem idegenkedtek a civilizációtól, a villany, a rádió, a televízió, a mosógép hamar elterjedt a faluban.

De ezek a falvak egyetlen percre sem veszítették el identitásukat, a maguk nyitottságában kialakult értékrendjüket. Nem hitték el, hogy a falu mint gazdasági egység mezőgazdaságával együtt anakronizmus, valamint azt, hogy a jövő és a fejlődés egyet jelent a városiasodással. Volt annyi kritikai érzékük, hogy ezt ne higgyék el, és ha arra kényszerültek is, hogy városra menjenek dolgozni, naponta elmentek, és naponta hazajártak. Mezőpaniton ma sincs kirajzás a faluból, sőt az értelmiségivé vált panitiak is hazajönnek, mert megbecsülik a falujukat, és a falu is őket. Van olyan tanár, aki innen jár ingázni más faluba. Havadon, sajnos, a gazdasági helyzet súlyossága miatt erőteljes a kirajzás, mivel a föld már semmi biztonságot nem nyújt.

Az erdélyi falu kultúrtörténetének jegyében szólnunk kell azoknak a protestáns papoknak a szerepéről, akik a „kulturprotestantizmus” szellemi

áramlatának a nevében – már a két világháború közötti időben is – a falunak nemcsak a hitéletét, de a teljes gazdasági – s ezzel együtt óhatatlanul a szellemi felemelkedését is szorgalmazták. Példaként említhetném Balázs Ferenc mészáros unitárius lelkészt.

Hadd utaljak ezúttal a jelenből az illyefalvi Kató Béla református lelképásztor nagystílusú kezdeményezésére, amely egyben azt is példázza, hogy a falufejlesztésnek, illetve -felemelkedésnek sok modellje adódhat. De egy biztos: mind e fent említett példák megegyeznek abban, hogy gazdasági és szellemi felemelkedés együtt jár. E példáról csak ennyit, hisz – miként a programból is kiderült – erről magától a kezdeményező tiszteletes beszámolójából értesülünk.

Egy másik modell, melyről itt szintén szó lesz bizonyára, a faluturizmus fejlesztése. Ez itt, Torockón is igen aktuális esély. Hiszen a virágzó vasbányászat megszűnésével, a faluvá visszavédlett város rákényszerülne arra, hogy földjéből éljen meg. Ugyanakkor az a talaj nem alkalmas mezőgazdálkodásra. És íme, itt jön a falufejlesztési lelemény: a szépséges látványú környezet alkalmas a faluturizmusra. S ez – miként tudom – már megindult!

A fenti példák valójában csak arra akarták felhívni a figyelmet, hogy a falufejlesztés egyszerre és egyidőben egyfajta faluvelés; feladata pedig hozzásegíteni a falvakat a gazdasági felemelkedéshez, egyben pedig az önállósodáshoz. Miért fontos ez utóbbit hangsúlyozni? Mert csak így lehet kivédeni azt a bizonyos folyamatot, melyet megbetegedésnek, sőt megbetegítésnek nevezünk, s így lehet visszaadnunk a falu önbecsülését; megértését annak, hogy a falu minden időben betölti a maga sajátos szerepét. Ez pedig a falu megmaradásának záloga.

Mint a szépséges Torockó vendége: kívánom a tisztelt konferenciának, hogy vállalt feladatát, a falufejlesztést minél eredményesebben, gyümölcsözőbben végezze!

NAGY OLGA

Az elveszett juhait kereső pásztor zenés-táncos változata a lemhényi Szent György-napi szokásokban

Az állattartás a háromszéki székelyek életében is fontos szerepet játszott, szervesen kiegészítette a földművelésből származó jövedelmet, a gazdák pénztartaléka rendszerint a nagyállatok eladásából származott.

Az erdélyi állattartó gazdák és pásztorok kalendáriumi rendjében fontos helyet foglalt el Szent György napja (április 24.), amikor első ízben hajtották ki az állatokat a falvak melletti legelőre. Ez a tavaszi jelesnap gyűjtőpontja volt az állatok biztonságával, egészségével, termékenységével kapcsolatos szokásoknak és hiedelmeknek.

A falusi ember megélhetését és anyagi biztonságát reprezentáló juhnyáj épségének és termékenységének

megőrzését Háromszéken is egy egész sor hiedelem és mágikus eljárás biztosította: pl. az állatokat megvesszőzték, leöntötték, láncon vagy tűzön át hajtották ki a kapun stb. A juhokat óvó és védő Szent György-napi rítusoknak elsősorban gazdasági háttere volt, mely különböző módon fejeződhetett ki a pásztorélet gyakorlatában, s művészi formában is tükröződhetett különböző folklórkészítésekben. Dolgozatunkban mindezt a magyar szakirodalomban eddig ismeretlen háromszéki példával szemléltetjük. Az elveszett juhait kereső pásztor zenés, táncos változata Háromszéken a Szent György napján élő pásztorszokásokban bukkant fel.

Gottfried Habenicht Az elveszett juhait kereső és sirató pásztor kárpáti változatairól és típusairól írott tanulmányában a téma kialakulását a juhászok rituális tisztaságával és annak megszegésével magyarázta. Véleménye szerint a Keleti-Kárpátokban egészen napjainkig fennmaradt egy olyan sajátos előírás, tilítás, mely a havasi juhszállás (esztena) tisztaságát biztosította.

„Az esztenánál végzett pásztormunka zökkenőmentes lezajlásának föltétele a tisztaság volt. Ez a követelmény egyaránt vonatkozott a juhnyáj megvédésére és termékenységre is. Így a juhásznak tilos volt a szexuális kapcsolat teremtése, de még a falusi táncmulatságokban való részvétel is. A nő pedig meg sem közelíthette a havasi esztenát.”

Az elemzett népköltészeti alkotás központi alakja, a juhászegény elhagyta nyáját és esztenáját, bement a faluba, ahol találkozott kedvesével. Miközben ott együtt töltötték az időt, a juhok szétszéledtek és eltűntek, ami a faluközösség rendje szerint súlyos véteknek számított, tehát megerdementelte büntetését, vagyis a nyáj elvesztését. Ebből az értékrendből megszülető és kikristályosodó folklóralkotás már csak a lényegre összpontosít, csak e kihágás következményeit mutatja be művészi eszközökkel. A téma változatos formában jelentkezik a kárpáti folklórbán.

Tipológiai elemzésére Gottfried Habenicht vállalkozott, aki a témának három (hangszeres, vokális és dramatikus) főtípusát különítette el.

A dramatikus típusról összefoglaló munka még nem jelent meg a román folklorisztikában. A szakkutatók a téma vizsgálatában nem tértek ki külön sem a tánc, sem a mozgás megjelenítő vagy kifejező szerepére, tehát a színjátékszerű elemek jelentőségét elhanyagolták. Pesovár Ferenc kutatásaiból tudjuk, hogy az erdélyi románok körében (különösen Mezőségen és Kalotaszegen) még a közelmúltban is élt a táncos formája.

Az elveszett juhait kereső pásztor témája a magyar folklórbán változatos formában élt. A magyar variánsok jelentőségét különösen az növeli, hogy a téma meglétét viszonylag korán, már a 16. század második feléből származó írott forrás jelzi. Balassi Bálint (1554–1594) költészetében található meg a tánc első írásos említése. A költő korában a versszövegek önállóan még nem éltek, éppen ezért alkotásait ő is a korabeli közismert és akkor népszerű, divatos magyar, lengyel, olasz, török, latin, német, horvát meg román énekek dallamára komponálta. Eckhardt Sándor kutatásai szerint 1558-ban vagy 1589-ben keletkezhetett a Júliához írott szerelmi versciklus Régi szerelmem nagy tüze hamuvá vált kezdetű darabja, melyet „akkor szerzette, hogy ő felesége idegensége miatt a régi szeretőjéért kezdett szívében megindulni”.

Témánk szempontjából jóval fontosabb üzenetet rejt magában a verscím után következő dallamjelölés: „Arra az oláh nótára az mint az eltévedt juhokat siratja volt az oláh leány.” E szűkszavú tájékoztatást viszonylag gyakran idézik, mivel ez tekinthető a román népköltészet legkorábbi írott említésének.

A magyar folklór kutatói eddig viszonylag kevés olyan játékról közöltek leírást, mely szinkretikus módon a zene, a tánc, a szöveg, a gesztus és a mozgás eszközeivel jelenít vagy ábrázol egy-egy élethelyzetet vagy egy jellegzetes népi figurát. Az utóbbi évtizedekben föllendülő néptáncutatók közül elsősorban Pesovár Ernő és Pesovár Ferenc foglalkozott a magyar dramatikus tánc hagyományainkkal. Ők vizsgálták meg első ízben a színjátékszerű elemekkel rendelkező változatokat: pl. a kanász és a disznó viadalá-

ról szóló dramatikus kanásztáncot, a haláltánc tradíciókban gyökerező Bene Vendel táncát, a betyárromatikával keveredő Savanyú játékot, a nyírségi lakodalmas táncok kijózanodási jelenetét, a tyúkokkal játszó róka táncát, a nyúltáncot, a betlehemes játékokban előforduló pásztortáncot, a tréfás verbuválást megjelenítő játékot, a rituális hagyományainkban gyökerező borica-táncot, a cigányok pantomimelemeket felhasználó párbajszerű botlótáncát stb.

Pesovár Ernő pedig az elveszett juhait kereső pásztor táncos formáinak kifejező eszközeit az előbb felsorolt szerény, de annál jelentősebb dramatikus emlékeink sorában vizsgálta meg: „A magyar változatok elsősorban lakodalmi mulattató, dramatikus táncos megjelenítésére hívják fel a figyelmet. Nyilvánvaló, hogy táncos formáit szélesebb körben ismerték, de mivel a folkloristák elsősorban zenei érdeklődéssel közeledtek a témához, táncos vonatkozásaira ritkán figyeltek. Az újabb gyűjtések a zenével együtt mind gyakrabban felszínre hozták, a pantomimikus-táncos mozzanatokat is. Különösen ott, ahol a vonós hangszereken játszó, tánzenét szolgáltató muzsikások ismerik a dallamot.”

A népi táncainkkal foglalkozó folkloristáink gyűjtéseiből a téma táncos-pantomimikus formái folklór területünk egész szélességében szinte mindenütt felbukkantak. Pesovár Ferenc és Faragó József kutatási eredményei szerint a következő kutatópontokon írták le: Gyergyó, Jobbágytelke, Nyárádmagyarós (Maros-szék), Szék (Mezőség), Magyarlóna (Kalotaszeg), Bihar-keresztes (Bihar), Penészlek (Szabolcs-Szatmár), Kunszentmiklós (Kunság), Madocsa (Tolna, Dunántúl), Sárkeresztúr (Dunántúl), Perkáta (Fejér megye, Dunántúl), Olad (Vas).

A táncos dramatikus forma szerkezeti felépítését és legjellegzetesebb fordulatait a következőképpen lehet leírni:

a) A legtöbb alkotásban a pásztort alakító férfi az elveszett állatait (pl. juhait, kecskéit) siratja, majd elindul keresésükre. A siratást és a keresést a legtöbb változat bánatos dallammal érzékelteti. A keresés közben a pásztor több olyan tárggyal vagy természeti jelenséggel találkozik (pl. sziklával, bokorral, elszene-sedett tuskóval stb.), mely megtéveszti, s éppen ezért hirtelen úgy gondolja, hogy saját nyáját találta meg, s örömeiben táncra perdül.

b) Amikor rájön tévedésére, csalódottságában újra keseregni kezd. Szomorúságát rendszerint bánatos dallam fejezi ki.

c) A játék végén rátalál nyájára, s örömeiben vidáman ugrándozni, táncolni kezd.

A játék folyamán a juhok keresésére induló pásztor elé gördülő akadályok többször is megismétlődhetnek. A variánsokban a pásztor különböző érzelmi hullámlásait duma vagy furulya imitáció fejezheti ki.

A táncjáték során rendszerint egy kötetlen ritmusú, régies stílusú keserves, lassú dallam és egy friss táncdallam váltogatja egymást. A szomorú epizód érzelmi állapotát, a tulajdonképpeni esemény sorozatot gesztusokkal, pantomimikus mozdulatokkal, mimi-kával, jajgatással adják elő, míg a gyorsabb dallamra vidáman táncolnak.

Folklórterületünk nagy részén a történet szövegét a zenével egy időben a muzsikások adják elő, miközben a táncjáték eseményét egy vagy több juhászember jeleníti meg. A játék eseményét kísérő szövegekben gyakran fordulnak elő improvizatív, aktualizált részletek.

A dramatikus játék dallama általában a vidék jellegzetes archaikus táncdallama, amelyre régies táncot

(pl. verbunkot, ugróst, kanásztáncot, legényest) járnak. Az erdélyi változatokba újabb stílusú táncok is előfordulhatnak: pl. friss, szapora, sűrű csárdás stb. A táncjátéknak eszközzel járt változata a kondástánc és a bottal járt kecsketánc. Legfontosabb előadási alkalmi a következők: a lakadalom, a juhnyájak tavaszi kihajtásához és próbafejéséhez fűződő mulatság, de megszólaltatták asztali, mulatónótaként is.

A téma táncos, zenés, dramatikus változatainak sorát egy újabb székelyföldi adattal sikerült gazdagítanunk. A háromszéki változat Lemhényben a Szent György napjához (április 24.) fűződő tavaszi juhászszokás színes eleme. Hajdanán ezen a napon szervezték meg az úgynevezett esztenakiállítást, vagyis az összegyűjtött juhnyájak havasi legelőre való terelését. Előtte való este a juhászlegények összegyűltek egy kibérelt háznál és táncmulatsággal tették emlékezetessé e gazdasági szempontból jelentős eseményt. Mindegyik juhászlegény a mulatságra meghívta a saját kedvesét is. Az éjszakát táncolva, mulatva töltötték együtt, majd virradatkor zeneszóval elindultak a havas felé.

A 79 éves Lukács András a következőképpen mesélte el az ekkor bemutatásra kerülő játék forgatókönyvét: „Mentek a Kishavas és a Sándor felé a juhokkal, számárával és a batyuval. Ment mindegyik és énekelgetett nagy szomorúan, mert itthon maradt a szereteje. Az egyiket hajnalba megcsapta az álom, s a juhait elmentek. Mikor megébredett, hát nincs egy se. Elévette a furulyáját az öviből, és egy keserves juhász darabot kezdett el. Künn a Gyepáron fehér köveket látott meg, s távolról azt hitte, hogy a juhait. Örömeiben vígan táncra perdült. Mikor odaért, hát nem lát mást, csak kövek vannak ott. Az egyik fűtta siralmasan a furulyáját, s ő pedig fejét fogta bánatába. Kesergett: ja-ja-ja-ja-jaj, elvesztek a báránykaim, vajon mit csinálnak? Ment szomorodva, s hát ott az erdő szélén voltak a társai a juhokkal. Mikor felért oda, örömeiben nagyot kurjantott. Az egyik furulyálgatott jó víg darabot, s arra ott olyan víg táncot vágtak örömeiben, hogy döngött alattuk a föld.”

Adatközlőm vallomása szerint századunk közepén a leghíresebb felsőlemhényi furulyás Varga Lázár juhász volt. A Szent György-napi esztenakiállítás alkalmával rendszerint ő zenélt a bács nótáját. Gergely Ferenc, 32 éves cigánymuzsikus is megtanulta tőle, rendszerint hegedűn adja elő. A háromszéki változatot 1985-ben az ő lenyűgöző előadásában sikerült hangszalagra rögzítenem.

A lemhényi hangszeres és vokális változat szerkezeti szempontból a következőképpen épül fel:

1. hegedűvel kísért szöveges balladás dal:

*Felfogadom többé juhász nem leszek,
Fejővidret lábam közi nem veszek,
Mer a juhnak vékony-hosszú a lába,
A nagy hegyet mászni kell hát utána.
S hallották-e a Nemerén mi történt,
Gyenge juhászt két fa közi kikötték,
Nem kikötték, hanem agyon ütötték,
Piros vért két fa közi öntötték.*

2. csak hangszeres keserves (az előbbinek változata),
3. csak hangszeres vidám táncdal,
4. hangszeren előadott keserves,
5. hangszeres vidám táncdal.

Sajnos Lemhényben már senki nem emlékezett az egykori táncos-pantomimikus elemekre.

Az elveszett juhait kereső pásztor háromszéki magyar változatának áttekintése után következtetéseinket a következőképpen összegezhettük:

1. A juhtartó pásztorokodás a román nép életmódjának központi eleme volt. Elemzett táncjátékunk szervesen kapcsolódik a románság pásztorfolklórjához, annak sajátos és kifejező alkotása, mely vokális, hangszeres valamint dramatikus formában élt.

2. Az erdélyi magyarság a témát átvette, továbbcsiszolta és megőrizte mindhárom megjelenési formájában. Az eddigi adatok szerint a hangszeres típus Bukovinában, Moldvában, Gyimesben, Kászonban, Csíkbán, Felső-Maros vidékén, Nagy-Szamos völgyében, Mezőségen, Kalotaszegen és Szilágyságban bukkan fel.

3. A dramatikus táncjátékos forma legkeletibb megjelenési pontja gyűjtéseink szerint Háromszéken kezdődik, majd a történeti Erdély nyugati vonaláig tart Csíkon, Gyergyón, Marosszéken, Mezőségen és Kalotaszegen át, de onnan tovább folytatódik Szabolcs-Szatmárban, Kunságban, Liptóban, Fejér, Tolna és Vas megyében folklórterületünk legnyugatibb pontjáig, tehát a Dunántúl nyugati részéig.

4. A szöveges változatok sora Moldvában kezdődik, tovább folytatódik a Gyimes völgyében és a Székelyföldön (Csík, Gyergyó, Háromszék, Udvarhely- és Marosszék) gyűjthetők legszínesebb variánsai, s csak szórványos (Hunyad vidékéről és a Nagy-Szamos völgyéből származó) adatok utalnak más erdélyi falvakban és vidékeken való meglétére.

5. A téma elterjedése, a zonális szinten megrekedt folklórcserékkel szemben egyedülálló a román-magyar kapcsolatok esetében. A hangszeres variánsok Moldvától egészen Erdély nyugati kapujáig felbukkannak, a dramatikus-táncjátékos formák tovább folytatódnak Magyarország felső részén át egészen a Dunántúl nyugati vonaláig, a szöveges alkotások pedig viszonylag szűk területen (Moldvában, Gyimes völgyében, Székelyföldön s szórványosan Erdély egyik pontján) fordulnak elő.

6. A téma előadása juhászünnepségekhez, lakodalmi játékokhoz és asztali mulatságokhoz fűződik. Ezek közül a legszerveesebbnek a juhászélet jeles napjaihoz (Szent György napja, tej bemérés, esztenakiállítás, Szent Mihály napja stb.) fűződő megjelenése tűnik, s onnan sugározhatott szét az emberi élet jeles fordulópontjai felé (pl. lakodalom), de alkalomtól függetlenül megjelenhetett asztali mulatozás idején is.

A téma három altípusa közül a dramatikus-táncjátékos formák látszanak a legkomplexebb alkotásoknak. Ezek szinkretikus módon sűrítik és összesítik a zenés, szöveges, táncos valamint a pantomimikus elemeket. Gyűjtéseink szerint ennek a típusnak legszélesebb az elterjedési területe: Székelyföldről egészen a Dunántúl nyugati határáig felbukkant. Gyimesi nyomok utalnak arra, hogy ott is élt ez a forma, míg a moldvai hiányát az eddigi gyűjtések fogyatékosságával is lehet magyarázni.

A szöveges formák megrekedtek nyelvterületünk keleti peremvidékén, ahol a románság és magyarság kétnyelvűsége és mindennapi érintkezése természetes. A tiszta hangszeres formák a történeti Erdély nyugati határait már nem lépték át.

A fenti adatok segítségével a folklórártvétel törvényszerűségeit is jobban meg tudjuk világítani. A dramatikus táncjátékos forma szinte predesztinálva volt az adaptációra, hiszen csak zenés, táncos, pantomimikus és rögtönzött szöveges elemekből épül fel. Mindez a beépülés folyamán nem okozott különösebb nyelvi nehézségeket, és elősegítette a téma széleskörű elterjedését. Az adaptáció során a román dala-

mokat olyan hasonló hangulatot árasztó magyar változatokkal cserélték fel, melyek az adott területen éltek: így a román cântec lung helyét egy-egy keserves, a gyorsabb ritmusú dallam helyét pedig egy feszebb magyar táncdallam vette át. A játékokhoz fűződő szövegeket alkalmyszerűen, spontán módon, a hangulathoz igazítva, kötetlen formában rögtönöztek.

A folklórcsere idejére vonatkozó adatok azt sugallják, hogy az átadás-átvétel folyamata Magyarországon északi részén, s Erdélyben már a 16. század második feléig megtörtént, melynek kibontakozásában nagy szerepe volt a transzhumáló román pásztorkodásnak.

Bizonyos jelek arra utalnak, hogy szórványos módon a téma későbbi lokális átvételével is számolnunk kell, elsősorban a romániai magyar közösségekben, ahol a román-magyar kapcsolatok mindennapi realitás részei. A cserét elősegítette az azonos életmód és

foglalkozás. Minden népköltészeti alkotás adaptációja legtermészetesebben csak a jó baráti viszonyban élő személyek közvetlen kapcsolata és érintkezése révén valósulhat meg.

Lemhényi adatközlőim szerint a háromszéki havasi esztenáknál is román és magyar juhászlegények dolgoztak együtt. A juhászéletmód tavasztól őszig viszonylagos elszigeteltséget követelt meg a pásztorkodótól, akik hosszú időre el voltak szakítva a völgyekben élő faluközösség tagjaitól. A viszonylagos havasi elzártság kedvezett az együtt dolgozó, különböző ajkú pásztorkodók közötti folklórcserének. A hegyekben közvetlen módon, egymástól tanulhatták meg nemcsak a foglalkozásukkal kapcsolatos ismereteket, hanem kedvelt dalaikat, táncaikat, szokásaikat és értékrendjüket is.

POZSONY FERENC

A barcasági csángó magyar öltözet

számos olyan hagyományt őriz, mely a többi magyarlakta területen már részben, vagy egészben feledésbe merült. Bár lényegében, különösen alsó ruházatában, a tíz csángó falu öltözete egységesnek mondható, felső ruházatában, aszerint, hogy városközelben, Székelyföld határán, román, szász városi vagy falusi hatásnak volt egy-egy falu jobban kitéve, aszerint városi, polgári, vagy főúri öltözetdarabokat, vagy az egyes népcsoportokra különösebben jellemző ruhadarabokat vett át és alakította ki ezek segítségével a jellegzetes hét- illetve tízfalusi csángó viseletet.

„Ilyenszerű viseletet – írja Orbán Balázs az 1870-es években – a vármegyei magyarságnál több helyen találunk”. Ilyent látott Orbán Balázs az erdélyi tájak és népviseletek alapos ismerője Alsó- és Felsőrákoson; Nagykendén, Bala-vásáron és a Kis-Küküllőmente legtöbb falujában. Mivel minden egyes ruhadarab, különösen az akkori férfiviselet, teljes egészében kikerült a gazdaságból, így valószínű, hogy Erdély-szerte viselt földműves öltözetéről van szó, melyet magyarlakta területek közül legjobban megőriztek a Mezőség és Kis-Küküllőmente egykori jobbágjai, valamint a magyar- és szászajkú lakosok között kisebb tömegekben élő csángó magyarok.

A Kárpátok kanyarulatában részben megőrzött mind a három együtt élő nép ruhatárában olyan öltözet darabokat, melyek valami-

kor egész Délkelet-Európára, sőt egész Európára jellemzők voltak. Viszont Brassó piacán cserélte ki árúját nyugat és kelet, s így a házilag előállított báránybőr, posztó, kender- és lenvászon alsó- és felső ruhák mellett, már a legrégebbi időkben feltűnnek a leheletfinom-ságú fátolkendők, a farvalók, a menyasszonyi jegykendők, a sajin-kák és a brassói ötvösök remekei: a köszöntők és a bogláros övek.

A csángó férfiak is egykoron mind a tíz faluban nyáron mezei munkára kieresztett, kendervászon inget, gatyát, vagy fehér posztóharisnyát és széles bőrdé-szűt, néhol kendervászon firiskót viseltek. Mindössze az ing szabása, hossza és díszítése, a harisnya bősége valamint a dészűt szélessége és díszítése különbözött. Vállig erős, rendszeren gondozott és tisztán tartott hajukra nagykarimájú fekete kalapot tettek. Mezítláb, legjobb esetben bocskorban dolgoztak.

Ünnepélyesebb alkalmakkor, a kendervászon inget és gatyát finomabb lenvászonnal, majd gypotvászonnal cserélték föl. Erre húzták a zsinór nélküli, feszes posztóharisnyát. A dészűvel vagy tűszűvel leszorított ingre mejjes-bundát, Krizbán kozsókat vettek. Négyfaluban (Bácsfalu, Türkös, Csernátfalu és Hosszúfalu) fehér zekében, Háromfaluban (Zajzon, Tatrag és Pürkerrec) fekete dísz-zekében ünnepeltek. A 18. századi metszet tanúsága szerint a hosszú, lágyszárú, egylábú csizma sem hiányozhatott.

Bácsfaluban az ing fölé oldal-gombolós mejjesbundát vettek, mely piros, zöld selyem tulipánokkal volt kihímezve. Erre miesnapokon, hogy ne piszkolódjon, vászonzól készült zebunkát öltöttek. Mikor lányos házhoz mentek vizitába, akkor sötét posztóból készült gajtányos zekét dobtak a vállukra.

A híres hétfalusi szekeresek az útra fekete, háziszőtt köpenyeg, télen bőrujjast és szárika csizmát is viseltek. A barcaújfalusiak edénnyel eljártak egészen a havas alá, s onnan hozták a hosszúszerű fehér vagy szürke szárikát. Ott-hon nem vették fel, de az úton jó meleg volt. Mikor esett, a szőrével kifele, mikor hideg volt, befelé fordították.

A múlt század vége felé az idősebb férfiak még megőrizték a hosszú haját, a bőujjú inget, a szűk fehér harisnyát s a hosszúszerű, egylábú csizmát. A fiatalabbak már sárgicérnás, kézelős inget vettek s a fehér harisnyára keményszárú csizmát húztak. A rövidre vágott hajra, már kisebb karimájú kalap került s a fehér zeké mellett már viselték a sújtásos fekete, kék s a szegényebbek a kávészínű zekét.

Háromfaluban, a századforduló után, tovább viselték a fehér harisnyát, a fehér lencérnával, vagy sárgicérnával hímzett inget, dészűvel leszorítva. Erre háziszőtt, fekete vagy szürke lájbit vettek. Arra a piacról vásárolt kötött barna flanelt, melyet az ottani var-

rónók fekete szegővel szegték még az ujján is, hogy el ne nyúljon. A csinosabb szabású, szabó készítette vagy legalábbis szabott fehér posztóharisnyára a piaci sátorban vett fekete vagy brassai kék posztó kabátot hordtak.

Télen az erdőre favágni, bo-
kigérő, hosszú kávészínű posztó-
ból készült gyébával mentek.

Az első világháború előtt, de különösen utána, a fiatalok rend-
re áttértek a fekete prccses nad-
rágra s ehhez vették a fekete posztó-
lájbit és kurtit, melyet az ünne-
pélyeken pl. a zajzoni boricások
még ma is viselnek.

A női öltözetben már sokkal
lényegesebbek az eltérések.

A hétfalusi csángó nő viselet,
Orbán Balázs szerint már a múlt
század hatvanas éveiben is „jóval
festőibb, értékesebb a székely nők
öltözeténél” (I. kép). Kolumbán
Lajos kiemeli, hogy mint a férfiak-
nál „nálunk is régen a fehér szín
volt az uralkodó”. A csángó nő fe-
hér ruhában tett vallomást hitéről,
fehérben esküdött és fehér ruhá-
ban tették őt örök nyugalomra.

Ennek az ősi szokásnak kö-
szönhetjük, hogy még az 1960-as
évek végén is saját szemünkkel
láthattuk a ládafiában a század-
fordulói menyasszonyi ruhát, me-
lyet „halni tartottak”. A nyolcvan,
kilencven éves asszonyokon pe-
dig a ravatalon ott volt az egykori
fehér, pendelyes hímesing, az apró
ráncokba szedett hámosrokolya,
fehér csipkés köténnyel s a
kontyacsavart hajon a csepesz.
Ezt piros és fekete leánykori haj-
fonóval szorították le, fehér farva-
lóval borították s rajta a széles me-
nyecskeszalag. Mert haljon meg
bármilyen korban az asszony, a
sírba valamennyi fejdíszét magá-
val viszi.

A hímesing, a hámosrokolya
fehér köténnyel, mivel valameny-
nyi háziszőtt vászonból készült,
mind a tíz barcasági magyar falu-
ban megtalálható, így valószínű,
hogy a jobbágyfelszabadítás előtt,
mikor még a cifrázkodást botbün-
tetés terhe alatt tiltották, ez lehe-
tett az általános. A nyolcvanas
évekig még ebben confirmáltak,
ebben esküdtek és ebben temették
őket. A későbbi nemzedék a há-
mosrokolyát már alig ismeri. Az
Orbán Balázs által említett festői
öltözet, mely a hatvanas évekre
már kialakult, csak díszesedett a
századfordulói Hétfaluban.

A leányok kétágba font haju-
kat felkontyozták s hétköznapi szí-

Hétfalusiak népviselete (balról a románok, jobbról a magyarok)
(Orbán Balázs nyomán)

nes kendővel, vasárnap hajdon-
főtt veres hajfonóval jártak. Az
asszonyok kontypereces csavart
kontyukat főkötő alá dugták s fej-
kendőt kötöttek. Vasárnap kötött
csepeszt fehér farvalóval, Három-
faluban barancsikkal borították
be. A menyasszony, akár a száz
leányok, fekete bársonycsákóval
és paláttal esküdött. Útra vi-
szont, más kalapjuk nem lévén, a
férfiakét tették fel.

A századforduló után a pende-
lyes hímesing már hétköznapivá
vagy kisebb öltözteté lett. A lá-
nyoknál pirossal verzselve, az asz-
szonyoknál sárga, majd fehér kö-
téssel. Valószínűleg a színes fejtő
megjelenése előtt a nemzedékek
az időbeli sorrendet is követték.
Legrégebbi lehetett a fehér, me-
lyet méhviasszal meghúzott sza-
pult kender- vagy lenfonallal varr-
tak, majd sárga rézgáliccal, a piro-
sat köszörűsárral festett házicér-
nával, s végül piros fejtővel hí-
mezték.

Az ünnepi helyet már a főúri
mintára készített aranygalléros és
kézels csipkeujjú ing foglalta el,
mely alá rövidujjú kicsid inget s
pendelyt vettek.

Rokolyája a lánynak s a meny-
asszonynak fehér ráncbaszedett,
az asszonynak ünnepnap fekete,
hétköznapi sötétkék volt. Há-
mosrokolyát a lányok s a meny-
asszonyok fehérre, az asszonyok
feketét vettek, melyhez fehér ille-
ve fekete kötényt kötöttek. Dere-
kukra bogláros szíjút vagy övet

kötöttek, melyre cifrán hímzett
bőrszényt akasztottak.

A felsőruha kisujtázott fehér
posztózeke. Télen a bőrmellesek-
nek és hímzett subáknak volt
nagy becsületük. A módosabbak
arannyal futtatott ezüst, a szegé-
nyebbek ezüsttel futtatott réz kö-
söntyűt viseltek, s veres koráll és
kaláris gyöngyöt. A lányok a
gyöngyre gyöngyszalagot, a me-
nyecskek széles menyecskeszala-
got tettek. A lábukra régen sarut,
majd kordován csizmát, ritkáb-
ban papucsot vettek.

A múlt század végén, mikor a
hétfalusi csángó öltözet a legdí-
szesebb, a mintás selyemrokolyák
és kötények, valamint a bársony-
lábik lettek általánosak. A cser-
nátfalusi nagy textilleraikat egye-
nesen Párizsból szállította a
szebbnél-szebb selymeket, bárso-
nyokat, csipkéket. Innen jutott a
Kárpátok mindkét oldalán élő ro-
mánok és magyarok egyaránt.
Cserében viszont hozták a romá-
noknak a széles nagy borandzsi-
kokat, a magyaroknak a kisebb,
keskenyebbet. Így a ruhák, bár
anyagukban azonosak voltak,
szabásuk, díszítésük és viselési
módjuk adott sajátos jelleget.

A másik három barcasági falu,
Krizba, Újfalú és Apáca, a régi
viseletből a háziszőtt darabokat
tovább őrizte. Krizbán hímesing-
ben, lábiban ment még az első há-
ború előtt a lány a mezőre, s az
erdőből asszony zsákrokolyát vett,
és megőrizték a hátkendőt is. Pé-

ter Sári néni még gyűjtésem idején is háziszótt hátkendővel ment a templomba. Hétköznapi az egyszerűbb kendőbe gyermeket fogtak, s azzal vitték, mint Újfaluban. Krizbán és Újfaluban is fokozatosan a ruházathoz mindent Brassóban szereztek be, csak a hímesinget szótták-varrták. A leányt mikor eljegyezték, piros hímesingben ment, esküdni fehérben. A románok feljebb feketével, késsel hímezték, a magyarok pirossal, fehérrel, a pirosat aztán elviselték, a fehérrel halni tartották.

Krizbán takácsrokolyát viseltek, nyáron segesvári takácsszótttest. A lányok piros-feketét, az asszonyok kék-fekete kockást. Télen piros-fekete-zöld lámarokolyát, nagykokas könnyebb szövettel, s az asszonyok kék-feketét. Ünnepre gangárrokolyát (kamgarn) és hozzá olyan kurtit. Ezt megvették esküvőre, s aztán egész életükben ebben ünnepeltek.

Fekete házizposztó zekében konfirmáltak régen a lányok, s a keleti szabású zekéből, aki akarta, kidugta az ujját, aki nem, csak vállra vetette. Később a módosabbnak bundáskabátjuk, mentéjük is volt, mint az újfalusiaknak, finom bolti posztóból, báránybőr béléssel. Fehér báránybőr háromnegyedes kozsóknak jártak a fiatalok és az öregek még az 1860–70-es években, fekete báránybőrrel szegve, színessel hímezve. Az első világháború előtt a fiatalasszonyok télen finom fekete posztóból készült ködmönt vettek, báránka béléssel. Derekukra bogláros szíjút tettek, vasárnap még a kurtira is. A kurtit vagy

vizitkát házizposztóból szabták, s széles fekete bársonnyal szegték.

Piros csizmát csak a régi öregek viseltek. A század elején már fekete boxcsizmával ünnepeltek, a táncba fűzőscipőt vettek. Cúgos cipőt, finomabb boxbőrt vasárnap, s borjúbőrt miesnap.

Újfaluban is a régi öregek fehér vászonhímes inget vettek, ehhez szödtött vagy hámosrokolyát fehér csipkés köténnyel, s fehér bókólóruhát, fehér sima fátylat. Egyik vége leért, másikat fejükre körülcavarták. Télen molnárkék szőrrokolyát, az alján kefezsínórral, hozzá szorítós firiskót, s arra háromnegyedes fehér bőrszabát vettek.

Háziszótt szoknya foglalta el a hámosrokolya helyét piros-fehér csíkkal, fehér pirossal, kék fehérrel vagy piros kékkel. A múlt század végén s még a mi századunk elején is, itt mindenki szótttesben járt. Az első világháború előtt már bolti fekete szőrrokolyában, szőrsurcban és szorítós firiskóban ünnepeltek. Konfirmáláskor, nagypénteken, mikor a nagylányok sorába léptek, ezt viselte minden lány fekete bársonypártával és hosszú pántlikával. Virágvasárnapján, mikor konfirmáltak, fehér masininget, ugyanolyan szorítós firiskót, gyolcsrokolyát és csipkés kötényt vettek, s fejükre bársonypártát tettek, piros szalaggal. Esküdni is ugyanebben a tiszta fehérben esküdtek, s pártával, piros pántlikával és marssal (10 cm széles, közepén virágos pántlika), s tiszta fekete palástot adtak rájuk.

Mikor békentyolták a menyecskét, a haját kétfelé fonták, kétfelé csavarták. Arra tették a csigás főkötőt. Alul jött a tarka szalag, arra a piros kendő, s azt telitűzdelték piros és kék szemes-tűkkel. Erre tették a kontyra a széles menyecskeszalagot. Akkor a fehér gyolcsinghez fekete lájbit és szoknyát, alul piros selyem rózsáskötényt, s arra fehér csipke-kötényt viseltek. A csepeszt aztán az anyós vette, s ifjú férj adta a fiatalasszonynak, egyszerre a főkötővel, a csizmával és a selyemkendővel.

Első vasárnap, mikor az anyós bevezette a fiatal menyecskét a templomba, akkor fehér fátyolba béputyolázták, csak harmadik vasárnaptól tették a fekete csipke csepeszt, hátul széles, csokorba kötött bársonyszalaggal.

Az idős asszonyok még viselik

a szorítós firiskókat a szőrszoknyához fekete szőrsurccal és csizmával, s még őrzik a hosszú, gyermekhordozó parasztkendőket, amivel annak idején a gyermekeiket hordák a mezőre. A fiatalabb asszonyok is ünnepnap még felveszik a fekete bársonycsepeszt, fekete recével, a molnárkék rokolyát és firiskót fekete virágos surccal és fekete csizmával. Behúzott szabát már csak az öregek viselnek télidőben. Finom fekete posztó, széles fekete prémgallérral és kézelővel, s alul széles báránka prémszegő adta és adja meg a módját.

Apácán még a két világháború között is háziszóttal jártak az asszonyok és a férfiak. Ünnepelni még ma is abban ünnepelnek. Virágvasárnap szombatján, kátéki-kérdéskor, minden leány új piros szótttes szedetrokolyát s mellényt kap. Ehhez rövidujjú plátás ing talál, kihajtott gallérral és piros hajfonó. Piros rokolyát régebb a fiatalok hétköznapi is viseltek. Egy régi rend öltözet 30 sing (kb. 19 méter) vászon volt. Hétköznapi plátás pendölyös inget vettek, a felső része 5, az alsó 3 sing volt. Az alsószoknya 5 sing masinavászonból készült. A rokolya 9 sing „hol szűttük, hol vettük ezt a feketehalmi szűtttest”, a lájbi 2 sing, a rokolya anyagából. A surc, elejibe 2 sing. Szent Györgytől Szent Mihályig mezítláb jártak, csak télen húztak csizmát, nyáron vasárnap cúgos, fűzős vagy gombos száras cipőt.

Piros szedett rokolyában és katilájibban ünnepel ma is a leány

Hétfalusi magyar asszony
(1822 – M. R. Toma metszete)

Háromfalusi csángó család
1889 Adler fotó (reprodukció)

és a fiatalasszony, sötét, fodros rokolyában az idősebb. Fehér apróvirágos kötény talál a szedett, fekete, ráncos kötény a fodros rokolyához.

Mátkaságtól az esküvőig meg éppen ragaszkodnak a régi szokáshoz.

Gyöngyöspártával s szűzkonty-tyal indul a menyasszony első vasárnap tiszta fehérben, nyakát nyakszorító s hátát gazdagon leomló piros, virágos pánlika díszíti. Utána harminc leánypajtása, valamennyi fehérben. Pirospan kísérik a második vasárnap végig a falun, egészen a templomig. Csak a menyasszony megy elől pártá-
san, a többi piros hajfonosan. Felkalácsolt hajra helyezik a pártát s az egészet a szűzkonty szalagjával rögzítik a fejéhez. Fekete katiláj-
ban, rokolyában és kötényben, lobo-
gós ujjú fűszódöttingben, pártá-
val és keményszárú csizmával kísé-
rik harmadik vasárnap a meny-
asszonyt, mikor aztán elsiratják le-
ányságát s végbúcsút vesz leány-
társaitól.

Esküvő után fehérben, majd pi-
rospan, lobo-
gós ingben, végül fe-
ketében vezetik be a menyecskét
az anyós nőrokonai, majd az anyó-
sa a templomba. Első vasárnap fe-
hér keszkenyőben, fátyolban, a
többin sárga keszkenyőben. Régi
szokás szerint a kontyot megcsi-
nálták szarvason. A patkóalakú
kontyot pertlivel szorosan a fejhez
kötötték, s arra jött a fehér csipke
csepesz s arra erősítették kontyfűk-
kel a sárga, vagy sárig keszkenyőt.

Régen a menyecske többnyire
pirospan járt, a fehéret eltette hal-

ni, a feketét nagypénteken, gyász
esetén, majd idősebb korban vi-
selte el. A gyászos öltözet sötét-
kék szőr, újabban fekete. Rége-
ben az is szöttes volt. Ehhez kék
surcot kötöttek s plátkásinget s fe-
kete csizmát vettek.

Apácán érdekesen maradt
fenn a csángónak ismert fűszö-
dött, hímesinghez a székel roko-
lya s ehhez a Kalotaszegen is má-
ig őrzött gyöngyöspárta szűz-
kontyval gazdagítva.

A tízfalusi csángó magyar női
öltözet igen érdekes ötvöze-
te az erdélyi földműves ruházatnak és
a különböző korok polgári és
főúri viseletének. Az előbbi az al-
só ruházatban, és elsősorban a há-
zilag készített vászon és posztó
ruhadarabokban maradt fenn, az
utóbbi a testhezálló felső öltözet
és az ékszerek meg fejdíszek
egész sorában.

Már a 18. századból fennma-
radt metszeten látunk kőöntyűt a
hétfalusi nőt. Va lőszinű, hogy az
ékszerek éppúgy, mint a fekete
csákó és palást szász közvetítéssel
jutottak Hétfalu és Újfalu asz-
szonynépéhez. Bár a kőöntyű és
a bogláros öv egyike a legrégibb
és legjellegzetesebb magyar ék-
szereknek. A menyecskék főkötő-
je illetve csepesze szintén főúri
színes csepeszek és recefőkötők
emlékeit őrzi.

Érdekes módon maradt fenn a
valamikor Erdély-szerte viselt
gyöngyöspárta Krizbán a pirossal
verzsel hímesinggel, és Apácán a
székely rokolyával egészen szo-
katlan összhangot képez. A sárig-
kendő, melyet Hétfalutól Apácáig
viseltek a csángó menyecskék, a
farvaló és a fehér bókólóruha.
Mind különböző korok erdélyi vi-
seletének rég elfelejtett tartozékai,
ugyanakkor a barancsikot már a
hegyeken túlról hozták még a
múlt század közepén is.

A hétfalusi felső ruházat szabá-
sa és anyaga a 17–18. század divat-
jának helyi, míg az újfalusi és kriz-
bai ráncolt rokolyák és szorító-
s firiskók, a múlt század végi évek
ruháinak népi megfogalmazása.

A háziszőtt daraboknak egye-
nes, keleti a szabása, melyet az
anyag minél gazdaságosabb fel-
használása is befolyásolt. Tulaj-
donképpen nem is szabták, csak
vágták s aszallyal, vagy ráncolá-
sal adták meg a kívánt formát,
ezeket minden háznál elő tudták
állítani. A falusi kismesterségek
kialakulásával és a varrógép meg-
jelenésével a nyugati szabások is

tért hódítottak, elsősorban a mel-
lényeknél, firiskóknál stb., melyet
már a helybeli varrónők, szabók
készítettek.

A férfi viseletben egyes régi
ruhadarabok szintén a románok-
kal közös jobbágysors emlékét
őrzik, mint a zsinór nélküli haris-
nya, a rövidebb, de kieresztett
ing, a deszú és a bocskor. A szári-
kát meg éppen – a nevével együtt
– a havason legeltető mokányok-
tól yették át.

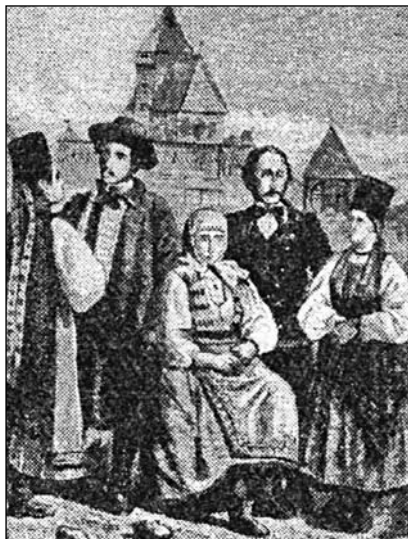
Így formálódott, alakult a tíz-
falusi csángó magyarok öltöze-
te, magába olvasztva a különböző
történelmi korok jellegzetes job-
bágy- és úri viselet darabjait, s
együtt élve mokány és szász test-
véreikkel, alakították ki vala-
mennyien a maguk egyéni s még-
is közös, sajátos barcasági visele-
tüket.

*

A tanulmány a tervezett há-
romnyelvű barcasági néprajzi
monográfiába készült, a 60-as
évek végén gyűjtöttem, tehát tu-
lajdonképpen harminc évvel
ezelőtti állapotokat tükröz. A ki-
advány végül egynyelvű lett (Ta-
ra Bírsei I–II. szerk. Nicolae Dună-
re) a szerzők munkáit részben be-
építették illetve alaposan átírták,
a kor elvárásaihoz igazították. A
magyar változat rövidített, jegy-
zetek nélküli változatáról fújtam
le egy kicsit a port.

SZENTIMREI JUDIT

Barcasági szász viselet
(Orbán Balázs nyomán)

Hétfalusi magyar férfi
(1822 – M. R. Tóma metszete)

VÁMSZER GÉZA EMLÉKEZETE

(1896. augusztus 13. – 1976. szeptember 21.)

Pontosan és bölcsen, meggyőző küldetéstudattal fogalmazta meg önmaga helyét a hazai művelődés- és művészettörténet palettáján, amikor lapunk 1975/11-es számában a rá jellemző szerénységgel így vallott: „Úgy gondoltam, hasznosabb munkát végzek ezeknek, mármint a néprajzi adatgyűjtéseknek lejegyzésével, rajzolásával, mintha egy középszerű festőművésszel gyarapítom az erdélyi magyar festők számát”.

Most, születésének centenáriumán, csíkszeredai tanárkodása idején, életének leggyümölcsözőbb korszakában kifejtett tevékenységének kvintesszenciáját nyújtó tanulmányát adjuk közre, amelyet kevéssel halála előtt fogalmazott meg.

Néprajzi dolgozatain, könyvein, festményein kívül emléket őrzi a Csíkszeredai Székely Múzeum alapgyűjteménye, az Egyesítő lábánál épült fatornácos, zsindelyes, székely stílusú menedékház, Csíkvármegye Turisztikai Kalauza és Térképe (1934), Szakadát című, 1940-ben kiadott, a Szeben megyei Oltszakadát nevű szórványközségről szóló, mindmáig egyedülálló falumonográfia, sok szép kisgrafikája, valamint immár korosodó sok-sok tanítványának emlékezete. G. D.

Néprajzi, népművészeti, múzeumi és háziipari mozgalmak Csíkban a két háború között

Noha csak 1929. szeptember 1-től éltem Csíkszeredán és 1941 áprilisában kerültem onnan Kolozsvárra, ez a 12 év elegendő volt ahhoz, hogy megismerjem a tájegység életét. Egyrészt azért, mert ez idő alatt tevékenyen részt vettem Csík társadalmi életében, másrészt, mert az erdélyi magyarság hasonló szervezkedéseit, mozgalmait a magyar vezetőemberek nyilatkozataiból, előadásaiból és a korabeli sajtóból alkalmam volt megismerni.

1922–26 között Nagyszebenben tanárként működtem, ahol a közismerten jól szervezett szászok ily irányú tevékenységét mintegy belülről láthattam (l.: Az erdélyi szász ifjúság c. beszámolómat. Erdélyi Fiatalok 1931/3). De a háborút követően megfogatkozott magyarság is az első bódulat után, rövidesen szintén újonnan szervezkedett e városban. Egyetlen kultúregyesületbe (Polgári Kör) tömörült. Ez az egyesület minden szebeni magyart felvett ifjúsági és felnőtt tagozatára, társadalmi hovatartozásra való tekintet nélkül. Az ifjúsági tagozatot felnőttek vezették és ellenőrizték. A szebeni magyarság átvette a szászoknál már régóta be-

vált szomszédsági (Nachbarschaft) szervezet szokásait, gyakorolta a természetjárást és a Wandervogel nevű szervezet célkitűzéseit követte. Ez utóbbinak tagjai falusi vándorlásaik alkalmával ismeretséget, barátságot kötöttek népüknek falusi ifjúságával, lefényképezték a falusiak házait, viseletét és egyéb népi alkotáseit. Tehát azt cselekedték, amit mi magyarok később falukutatásnak neveztünk.

1926–29 között Székelyudvarhelyen éltem. E három év alatt végre közelebbről is megismerhettem a székely népet, a székely falusi és városi életet. Szerencsémre már évek óta itt élt a Szepességből származó és itt benősült rajztanár Haáz Ferenc Rezső, aki szabadidejében bejárta a környék falvait és ott néprajzi, népművészeti adatokat gyűjtött, tárgyakat rajzolt és festett. Tanulmánya is jelent meg a lövétei népi selettről a sepsiszentgyörgyi múzeum Emlékkönyvében (1929). Falujárásai közben tanítványai segítségével sok népi használati tárgyat és népművészeti alkotást gyűjtött össze, amelyeket a Ref. Kollégium egyik üres tantermében helyeztet el.

Igen sokat tanultam Haáz F. Rezsőtől és nagyrészt az ő példáját követve, kerékpárral magam is sok falut felkerestem, sokat rajzoltam, sok jegyzetet készítettem a látottakról. Addig mint festő kerestem a szép tájakat, ettől kezdve a néprajzos, a székely népelet rajongója szemével kutattam a lerajzolásra érdemes tárgyakat.

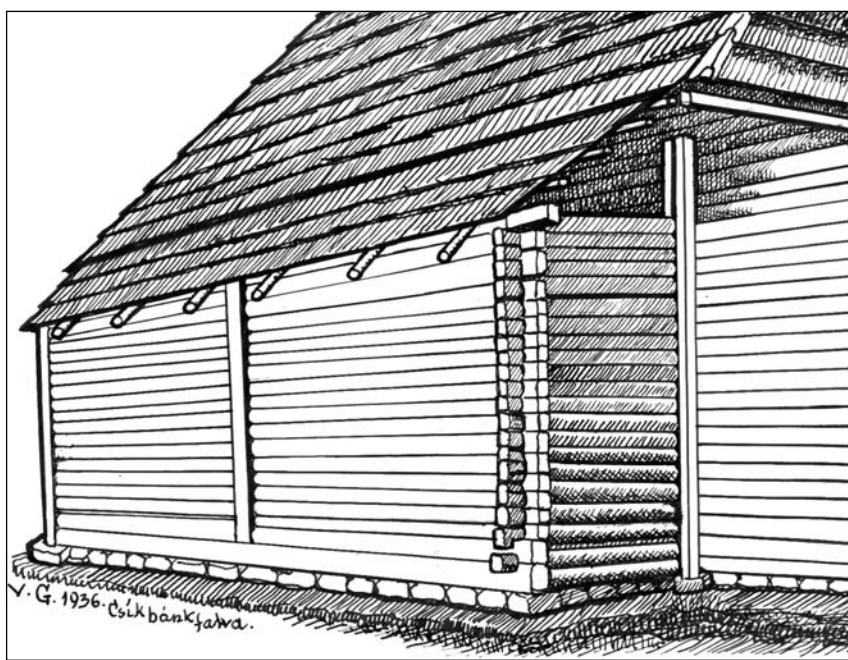
Tehát ilyen előzményekkel és értékes ismeretekkel kerültem 1929 szeptemberében Csíkszeredába, ahol már érdekes és hasznos mozgalmak indultak meg a népművészet, a háziipar, sőt egy múzeum létesítése érdekében.

Mindenekelőtt felkerestem Zsögödon Nagy Imre festőművészt, akivel együtt diákoskodtam a budapesti Képzőművészeti Főiskolán. Általa kerültem kapcsolatba Domokos Pál Péterrel, aki csobotfalvi lévén, sok embert ismert és aki sok csíki faluban rendezett „szóttas-bált”. Arról is nevezetes volt, hogy több ízben bejárta a közeli moldvai csángó falvakat, ahol néprajzi, de főként népzenei adatokat, ritkaságokat gyűjtött. Pár nap múlva Nagy Imre egy volt iskolatársához és jó barátjához, Gál Ferenc tanítóhoz vitt el Csíkpálfalvára, aki nemcsak a székely

népművészet iránt érdeklődött, hanem neves festők és szobrászok alkotásait is gyűjtötte. Később 100-150 művészi értékű kép és szobor birtokában, országos híré műgyűjtő lett.

Ezek az ismeretségek meleg barátsággá fejlődtek, a barátságból pedig nagy tervek születtek, sőt rövid időn belül megvalósításukra is sor került. Először is megalakítottuk a Csíki Székely Múzeumot és elhatároztuk, hogy a következő 1930. év pünkösdjén – amikor a búcsúra amúgy is sokezer ember jön el – Csíksomlyón egy Székely Népművészeti Kiállítást rendezünk. E célra alkalmas épület, az emeletes hajdani somlyói „székház” (megyeháza), ekkor épp üresen állott. Amikor ugyanis a csíki új megyeháza épülete Csíkszeredán felépült, és a megyei hivatal abba beköltözött, a somlyói épület az erdélyi római katolikus Státus tulajdonába ment át. Az egyház itt egy rosszul szervezett háziipari szövészeti üzemet létesített, ami a háború után csődbe is jutott. Így az egész épülettömböt, udvarával, kertjével együtt eladta egy volt Csík megyei román prefektusnak, aki szintén nem tudott mit kezdeni vele, s így 1940-ig üresen állott. A prefektus kérésünkre a nemes célt tekintve az épületet és az udvart díjmentesen rendelkezésünkre bocsájtotta. Kiállításunk rendezéséhez és sikeréhez dr. Pál Gábor országgyűlési képviselő és felesége személyében tekintélyes pártfogóink is akadtak, akik lelkesedéssel és hozzáértéssel támogatták ügyünket.

Fáradhatatlanul jártuk a falvakat, a lakóházak és templomok sötét és piszkos padlásait, régiségek után kutatva. Amit érdemesnek tartottunk a kiállításon bemutatni, azt nyugta ellenében kölcsönkértük és szekerekre rakva boldogan vittük a somlyói kiállítási épület udvarára. A beérkezett tárgyakat tárgykörök szerint csoportosítva Domokos Pál Péter tervei szerint 14 szobában helyeztük el. Külön érdekessége volt e kiállításnak az, hogy nemcsak holt tárgyakat állítottunk ki, hanem ahol lehetett egy-egy hozzáértő ember bemutatta néhány háziipari munka menetét is. Így az egyik szobában falusi asszonyok a hazulról hozott szövészekeiken (osztóvata) elejétől végéig bemutatták a szövést. A másik szobában egy

Csúr mögötti fedett szín, boronafából Csíkbánfalván – V. G. 1936.

dánfalvi fazekas korongját állították fel, az udvaron pedig égető katlant építvén, az agyagedények, a kancsók (bokályok) stb. készítésének módját mutatta be. Ennek külön érdekessége volt, hogy művész hajlamú emberek egy-egy kancsó, tányér díszítését saját elképzelésük szerint festették meg. A kész agyagedényeket a rendezőség eladta a közönségnek. Szintén agyaggal, de külön teremben dolgozott a még ma is élő (azóta elhunyt, 1891. febr. 12 – 1979. okt. 24., szerk. megj.) makfalvi népművész, Vass Áron állatszobrász. Egy másik helyiségben a csíkkozmási Kristó János fafaragó népművész mutatta be kész munkáit és munkamódszerét. Az egyik szoba tele volt régi (15–19. sz.) csíki egyházművészeti emlékekkel (kegyszerek, miseruhák, szobrok, szárnyasoltár-töredékek, festmények), amelyek nagy része népi, helyi alkotás és a szakembereknek sok meglepetéssel szolgált.

Nagy Imre festőművész itt mutatta be talán első egyéni kéпкиállítását. Itt említtem meg azt, hogy a rendezőség a kiállítás egyes részleteiről készült fényképfelvételeket (14 db.) albumba beragasztva árusította, amelynek belső lapját Nagy Imrének egy lendületes vonalvezetésű fametszete díszítette.

Várakozáson felüli sikere volt a kiállításnak, nemcsak a környező falvakból, de még a távoli vá-

rosokból is sokan eljöttek a népművészet lelkes barátai, de néhány szakember is.

A kiállítás bezárásakor, az anyagnak kb. a felét sikerült a tulajdonosok beleegyezésével visszatartani az állandó Csíki Múzeum számára. Ezt az anyagot öt teremben újrarendeztük, sőt később igyekeztünk mind újabb és újabb tárgyakkal bővíteni, ami a kiállítás nagy sikere után nem volt nehéz. Sokan önként ajánlották föl otthon levő emléktárgyaikat. Az ajándékokat a Csíki Lapok c. hetilapban a nyilvánosság előtt is megköszöntük az adományozóknak.

Miután a múzeumi anyagot elrendeztük, a vezetőség székely tárgyú ismeretterjesztő és szakelőadások rendezésével kibővítette tevékenységét, ugyanakkor szorgalmazta egy Csíkme gyei Magyar Ház (Művelődési Ház) építését és szervezését Csíkszeredában. A múzeum a Csíki Múzeum és Kultúregylet nevet vette fel. E fent leírt mozgalomnak híré az erdélyi városok heti- és napilapjai lelkesedéssel üdvözölték. De minket most főként az érdekelt, hogy Csík, Gyergyó, Kászon falvaiban és a Székelyföld többi részén milyen eredménnyel folytatódott e mozgalmak? Lelkes tanítónők már korábban bevezették a kézimunkaórákon a régi székely dupla keresztzemes hímzések begyakorlását, most egyesek a szövést is kezdték tanítani a nagyobb leány-

káknak. Ezenkívül gyakorolták a székely táncokat és az eredeti régi népdalokat is énekelték. Ünnepek alkalmával a közönségnek is bemutatták ezeket. Szóttés-bálokat is rendeztek, amelyeken kötelező volt a népviseletet. (Szóttés-bál Csíkszentgyörgyön. Csíki Lapok, 1930. ápr. 27.) Ezekben az években élmény volt egy-egy iskola tanévégi kiállítása és záró ünnepélye.

A nagy kiállításnak, a múzeum alapításának, a sok előadásnak és a megjelent cikkeknek, hozzászólásoknak egyik legnagyobb eredménye az volt, hogy lelkes nők megrendezték minden év tavaszán az ún. Ezer székely leány napot, amikor is a lányok falvanként oszlopokba tömörülve, énekszóval végigvonultak a város két főutcáján, majd kimentek Somlyóra. Ott a rendezők megvendégelték őket. Egy kis pihenő után következett a táncsoportok szereplése, fellépése. E célra az U alakú egyemeletes múzeumépület belső udvarán egy kb. 15x15 m nagyságú és 1 m magas dobogót, színpadot állítottak fel vastag deszkából. A közönség szerencsésebb része a múzeum-épület földszinti és emeleti árkád-soraiból és ablakaiból, a tömeg pedig a dobogót körülvevén nézte a táncosokat.

E rendezvény serkentőleg hatott a falvakban még fennmaradt népi táncok és dalok felkutatására és begyakorlására. Mivel sok faluban a más vidékekről ideszármazott tanítónők nehezen sajátították el a helyi táncok mozdulatait és főként azoknak különleges ütemét, szükségesnek mutatkozott egy a székely táncokat ismertető könyvecske kiadása, ennek ki nyomtatására azonban sajnos csak 1937 tavaszán került sor. (Bándy Mária és Vámszer Géza: Székely táncok. Kv., 1937.)

Ez a népi művészethez, a népi viselethez való ragaszkodás annyira a levegőben volt már, hogy mindenki, aki tehetett a maga munkakörében ebben a szellemben tevékenykedett. E sorok írója is a rajz- és kézimunkaórákon így igyekezett tanítani és nevelni az ifjúságot. A főgimnáziumban a régi szép rajztermen kívül két helyiségből álló kézimunka-műhelyt rendeztek be az alagsorban, ahol a miniszteri utasítások szerint, de a helyi viszonyok figyelembevételével asztalos gyalupadokat és egy esztergapadot, meg-

felelő szerszámokat bocsátottak rendelkezésünkre. Az ezermesterkedésükről, kézügyességükről híres székely ifjak, akik ebbe az iskolába jártak, irányításom mellett meglepően ügyes falusi tárgyakat barkácsoltak össze. Lakóházak, csűrök, szekerek, szánok, szövőszékek és festett tulipános bútorok egy-két arasznyi méretben, bámulatos megfigyelőképességről tanúskodtak. Az iskola év végi rajz- és kézimunka-kiállításai minden évben nagy látogatottságnak örvendtek. Egy hajdani vendiák egyszer, egy ilyen kiállítás megtekintése közben a következőt mondta: „Boldog a mai ifjúság, hogy az iskola lehetőséget ad a gyermekeknek barkácsolásra”.

A helyettesítési órákat is felhasználtam a fent említett cél érdekében. Mivel a tanulók zöme a környező falvakból való volt, gyakran papírt-ceruzát véttem elő velük, egy-két kérdést tettem föl nekik a helyi szokásokkal kapcsolatosan. Így nemcsak magamnak gyűjtöttem néprajzi adatokat, hanem őket is hozzászoktattam ahhoz, hogy a számukra természetes és jelentéktelennek tűnő adatok a néprajztudomány számára fontosak és ezért érdemes velük foglalkozni.

Ugyanezt tettem az 1930-ban megalakult Csíki Turista Egyesületben is, amelynek elnöke voltam. Gyakran rendeztünk munkakirándulásokat. Már az első évben az Egyesületnél egy fatornácós székely stílusú házat építettünk menedékház céljára. 1932-ben pedig egy gótikus stílusú kápolnát építünk ki a gyeplől, a Xántus-kápolnát. 1933 tavaszán sok ezer környékbeli lakos jelenlétében, nagy ünnepség keretében lepleztük le az egyesület által felállított emlékkövet. Erre a felemelő hangulatú rendezvényre sok falu táncsoportja jött el saját zenekarával, de mivel nem volt dobogó felállítva, csupán a sima gyepon vigadhattak. Hálásan gondolok vissza arra a sok jóakaratú, értékes adatközlőre, akik munkámban rendszeresen segítettek. Szabadidőmben fanatikus lelkesedéssel jártam a falvakat, jegyeztem, rajzoltam és fényképeztem, s így sok néprajzi anyagnak jutottam a birtokába. Néhány cikket is megjelentettem a helyi lapokban, majd a kolozsvári Keleti Újság és Ellenzék vasárnapi szá-

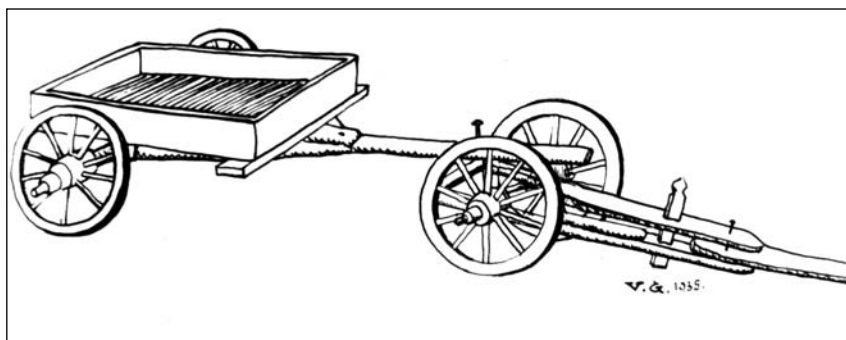
maiban. Azért, hogy a tanuló ifjúság soraiból útítársat, munkatársat vagy esetleg utódot neveljek magamnak, 1931. június 23. és 29. között falutanulmányi kirándulást szerveztem Alcsíkon. E kiránduláson négy fiatal tanár és 13 tanuló vett részt, akik esténként a meglátogatott faluban a gyűlésteremben, vagy ott, ahol volt, a kultúrházban tréfás előadásokkal, énekszámokkal és szavalatokkal szórakoztatták a közönséget. Minden faluban felkerestük a nevezetesebb épületeket, ahol a helybeli vezetők (tanítók) ismertették falujuk érdekesebb néprajzi, népművészeti tárgyait, különlegesebb népszokásait. (Beszámoló az alcsíki falutanulmányi kirándulásról, Csíki Lapok, 1931. július 5.) Hasznosnak és tanulságosnak ítélte mindenki ezt a csíki Erdélyben talán az első magyar falutanulmányi kirándulást. A kolozsvári Ellenzék 1940. febr. 11-i számában hosszú cikkem jelent meg Az erdélyi magyarság húszéves falumunkája címmel. Ebben a magyar falukutatás tervszerűtlenségét és központi irányító szerv hiányát kifogásoltam.

Mivel a csíki falvak templomai, kápolnái, udvarházai többnyire helyi kőművesek, kő- és faragók, festők (állítólag volt egy somlyói festőiskola) munkái, sok magyaros népi díszítőelemet lehet rajtuk és bennük találni. Ezért úgy éreztem, hogy ezek is a székely néprajz, a népművészet érdeklődési körébe tartoznak, így ezeket is tanulmányoztam, lerajzoltam, lefestettem, lefényképeztem. Templommonográfiát írtam a csíkelnei Szent János-templomról (Debreceni Szemle, 1934. 8. sz.). Lefestettem e templom 104 kazettából álló deszkamennyezetét, majd felismervén a már dűledező csúcsíves templom értékeit, mozgalmat, gyűjtést indítottam megmentése érdekében, ami két-három év alatt sikerült is.

1933 nyarán Csíkszeredán találkoztam dr. Millekker Rezső debreceni egyetemi tanárral, aki addig gyűjtött néprajzi anyagot átnézvén, felhívta figyelmemet az érdekes régi székely falutelepülésekre, a tízesekre, a zsákutcákra. Ettől kezdve a falvakban ezeknek a keresését és lerajzolását is tervbe vettem. A vele való tárgyalás közben döböntem rá arra, hogy nálunk Erdélyben nincsen

magyar néprajzos szakember, akihez egy kezdő néprajzos tanácsért, irányításért fordulhatna. Roska Márton híres kolozsvári régész, érezvén ennek hiányát, írt egy kis buzdító tanulmányt, amelyet a Minerva nyomda: Néprajzi feladatok Erdélyben címmel 1930-ban kiadott. A Minervának egy másik értékes kiadványa is volt, amelyet Tóth István: A magyar díszítés alapformái címmel írt és rajzolt, de ez csak 1939-ben jelent meg. A két háború között Csíkbán csak a fazekasságot és a szövést lehetett, mint háziipart számításba venni. De míg a két szomszédos faluban, Csíkmadarason és Csíkdánfalván ekkor csak néhány öreg fazekas működött, addig minden faluban, minden házbán volt szövőszék s minden nő tudott kender, len, gyapjú és gyapot szállal szőni, mert a lakosság, főként a nők zöme még saját háziszötteseiből készített vagy varratott ruhákban járt. Ezeken kívül szőttek takarónak való pokrócot, az ún. csergét vastag gyapjuszálból és festékest (székely festékes szőnyeget) vékonyabb gyapjuszálból. Ebben az időben a székely festékest már csak Csíkbán tudták egyes öreg asszonyok szőni, más vidékeken már kiment a divatból. E szőttesek szépségét két városi asszony felismerte és megrendelésre szőttetett néhányat, amelyeket részben lakásukban használták fel, részben más városokban élő rokonoknak, ismerősöknek küldtek el. Az egyik asszony épp a már említett Gál Ferenc felesége, a másik pedig a Budapestről ideszármazott Pál Gáborné.

Gál Ferencné csíkpálfalvi születésű volt és már kislány korában látta és megtanulta a szövést. Férjéhez menvén a szintén pálfalvi Gál Ferenc tanítóhoz, az első világháború utáni években házukba sok városi, sőt külföldi ember is eljárt. Ezek között Nagy Imre révén sok festő, szobrász, művészi érzékű ember is akadt, akik megvásároltak egy-egy festékest. A végén nem győzte őket a maga kezével megszőni, kiadta a rendelést pálfalvi szövőasszonyoknak. De a gyapjufonal festését és a minta színösszetételének megválasztását nem bízta rájuk, hanem továbbra is maga végezte. Idővel a régi minták közül főként azokat szőttette meg sőt maga is terve-

Kordé és taliga Csíkbán. V. G. 1935.

zett újszerű mintákat, amelyeken a festékesnek nemcsak két szélén volt keret, hanem mind a négy oldalán. Lassacskán már a hímezéseken néha előforduló alakos (figurális) mintákat is megtervezte kockás papíron és megszőttette festékesnek. Még egy újítást vezetett be: mivel a falusi szövőszékek csak 60–70 cm szélesek és az ágyterítőket két a közepén összevarrott szélből kellett készíteniük, csináltatott magának néhány 1,80–2,00 m széles acélbordás szövőszéket s így kiküszöbölte a közepén levő összevarrást. Gál Ferencék pár év múlva Gyergyószentmiklósról kerültek, de ott is folytatta a festékesek szőttetését, az általa betanított asszonyokkal. Pál Gáborné pár évvel később inkább csíkszentkirályi és csíkszentimrei asszonyokkal szőttetett festékeseket. Ő a régi minták szőttetésénél maradt, legfeljebb nagy gondot fordított a festékesek eredeti és szép színösszetételére. Budapesti lévén, sok festékest juttatott ki oda. A szövőnők – bár elég kicsi volt a munkabérük – igen hálásak voltak a nekik juttatott pénzért, mert szabadidejükben, főként télen dolgoztak. Leányikat, leányunokáikat is betanították erre a munkára, amit ekkor már csak az öregebbek tudtak.

A régi burjással (növényi festékanyag) való festést fokozatosan kiszorította a bolti, a vegyi festékanyag, legfeljebb a diókopárcsot (a dió zöld burka), a szalmát, a hagyma héját és néhány virág szíromlevelét használták festésre.

Amikor Pál Gáborné 1935-ben meghalt, férje felajánlására feleségem vette át az ő szerepét, a megmaradt gyapjút, sőt szövőasszonyait is. A Tordán élő Bethlen Máriától feleségem igen sok megrendelést kapott. Ezeket a festékeseket ő Budapesten és Svájcban

értékesítette. Feleségem csak 1941 őszéig dolgoztathatott, amikor is egész családom Kolozsvárra költözött. Szerepét őutána senki sem vette át, viszont az asszonyok már maguktól is szőttek eladásra festékeseket, legfeljebb kevesebbet.

A szövő háziiparral kapcsolatosan megemlítem, hogy Salamon Ferenc Csíkszentgyörgyön, 1930-ban fonó- és szövőüzemet állított fel, hogy ezzel a régi, lassú módszert meggyorsítsa (l. Csíki Lapok, 1930. szept. 28. és 1930. okt. 19. sz.).

Befejezésül még csak annyit, hogy a szépen induló munka a múzeumban pár év múlva megrekedt. 1932-ben Domokos Pál Péter Kolozsvárra került, Gál Ferenc és felesége Gyergyószentmiklósról költözött, Pál Gáborné pedig 1935-ben meghalt. Ketten maradtunk Nagy Imrével, aki viszont időközönként hosszabb-rövidebb időre tanulmányutakra ment (Budapest, London). A múzeum épületében csak egy házfelügyelő lakott a családjával. Nála voltak a múzeumi helyiségek kulcsai. Időnként én is ki-kijártam, főként, ha bejelentett, távolról jött szakemberek, vagy kirándulócsoportok jöttek a múzeumi tárgyak megtekintésére. Több ízben is járt lent a budapesti dr. Balogh Jolán művészettörténész, akit főként az egyházművészeti tárgyak érdekelték s így Keöpeczi Sebestyén József mellett az ő személyében volt még egy szakemberünk, aki szaktudásával segített bennünket a művészeti emlékek stílustörténeti és korszakolási adatainak megállapításában (l. Balogh Jolán: Az erdélyi renaissance I. köt. Kv., 1943).

Az antológia szerzői

Balázs Lajos (1939), néprajzos – Csíkszereda
Bálint Zsigmond (1937), fotóművész – Marosvásárhely
Barabás László (1947), néprajzos – Marosvásárhely
Boér Jenő (1954), főszerkesztő – Temesvár
di Francesco, Amedeo (1946), irodalomtörténész, egyetemi tanár – Nápoly
Debreczeni László (1903–1986), művészettörténész, grafikus
Duray Miklós (1945), közíró – Pozsony
Egyed Ákos (1929), történész, akadémikus – Kolozsvár
Enache, Smaranda (1950), közíró – Marosvásárhely
Engelmayer Ákos (1938), történész, műfordító – Varsó
Ferenczy Júlia (1909–1999), festőművész – Kolozsvár
Gaal György (1948), helytörténész – Kolozsvár
Gábor Dénes (1936), művészeti szakíró – Kolozsvár
Gál Sándor (1937), költő, író – Kassa
Gazda Klára (1944), néprajzos – Kolozsvár
Gömöri György (1934), irodalomtörténész – Nagy-Britannia
Imreh István (1919–2002), történész – Kolozsvár
Jakab Antal (1914–2000), újságíró – Kolozsvár
Jakó Zsigmond (1916), történész, akadémikus – Kolozsvár
Kákonyi Csilla (1940), festőművész – Marosvásárhely
Kántor Lajos (1937), irodalomtörténész, műkritikus – Kolozsvár
Keszeg Vilmos (1957), néprajzos – Kolozsvár
Kós Károly (1883–1977), építész, író, grafikus – Kolozsvár
Kós Károly, dr. (1919–1996), néprajzos – Kolozsvár
Kósa László (1942), művelődéstörténész, akadémikus – Budapest
Könczei Csongor (1974), néprajzos – Kolozsvár
Lászlóffy Aladár (1937), költő, író – Kolozsvár
Lisztóczy László (1941), irodalomtörténész – Eger
Nagy Jenő (1916–1996), néprajzos, nyelvész – Kolozsvár
Nagy Károly (1934), szociológus – Amerikai EÁ
Nagy Olga (1921), néprajzos – Kolozsvár
Neményi József Nándor (1940), közgazdász – Kolozsvár
Péntek János (1941), nyelvész, egyetemi tanár – Kolozsvár
Péterffy Miklós, építész – Kolozsvár
Plugor Sándor (1940–1999), grafikus – Sepsiszentgyörgy
Pomogáts Béla (1934), irodalomtörténész – Budapest
Pozsony Ferenc (1955), néprajzos – Kolozsvár
Román Viktor (1937–1995), szobrász – Franciaország
Sas Péter (1954), művelődéstörténész – Budapest
Sütő Ferenc (1972), újságíró, szerkesztő – Kolozsvár
Szabó Bálint (1944), egyetemi tanár – Kolozsvár
Gy. Szabó Béla (1905–1985), grafikus – Kolozsvár
Szabó Zsolt (1946), szerkesztő, sajtótörténész – Kolozsvár
Szatmári László (1967), művészeti szakíró – Csíkszereda
Szentimrei Judit (1921), néprajzos – Kolozsvár
Szörényi László (1945), irodalomtörténész – Budapest
Tonk Sándor (1947–2003), történész – Kolozsvár
Vámszer Géza (1896–1976) néprajzos, grafikus – Kolozsvár
Vetési László (1953), lelkész – Kolozsvár